

RENDSZERVÁLTÓ SZEMLE

A RENDSZERVÁLTÁS TÖRTÉNETÉT KUTATÓ INTÉZET ÉS LEVÉLTÁR FOLYÓIRATA

X. évfolyam | 1. szám

Kutatólevéltár

RETÖRKI

2025. TAVASZ

Nemzeti
Kulturális
Alap

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

Kovács Balázs

A kánonteremtő marxista szakkönyv
színeváltozása

Bagi György

A Kádár-rendszer református
egyházpolitikája

Nagymihály Zoltán

Dokumentum a „Nagy Gáspár-per” egy
írószövetségi felvonásáról

Tartalomjegyzék

MŰHELY

KOVÁCS BALÁZS: A kánonteremtő marxista szakkönyv színeváltozása. Vitaülés Mód Aladár <i>400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért</i> című kötetéről 1950-ben.	2
BAGI GYÖRGY: A Kádár-rendszer református egyházra gyakorolt politikai befolyásolásának módozatai 1957 és 1971 között (1. rész). A Hazafias Népfront és a református egyház kapcsolata	15
LÁZIN ÁRON: „Fekete-piros táncot jár...” Román–magyar kapcsolatok és azok személyi vonatkozásai az írószövetségek tekintetében	25
SZÉNÁSI DOROTTYA: Kultúrpolitikai térfoglalás a késő Kádár-korban. Egy feledésbe merült televíziós interjú	36
ENDRÉDI TAMÁS: „Kevés képi, lényeges szövegbeli változtatásokkal tegyék egyértelművé a filmet”. A <i>Nincs idő</i> című film esete a Kádár-kori cenzúrával	47
GULYÁS MARTIN: A gazdasági modellváltás egy lehetséges foratókönyve a tervezőasztalon (1980)	60

VITA

UNGVÁRY KRISZTIÁN: Mit vétettem én...?	71
--	----

DOKUMENTUM

NAGYMIHÁLY ZOLTÁN: „Elfelejtett virág egy sírra, amelyről még nem tisztázott, hogy hol van”. Dokumentum a „Nagy Gáspár-per” egy írószövetségi felvonásáról	77
--	----

PALETTA

MOLNÁR IMRE: A magyar–lengyel barátság jelentősége Pákh Tibor életművében	90
---	----

A 20. SZÁZAD (H)ARCAI

NÉMETH MÁTÉ: Fekete Gyula, a demográfiai helyzet szószólója. 50 év a népesedés helyzetének szolgálatában	98
--	----

RECENZIO

KOVÁCS BALÁZS: Márciusi ifjak a hetvenes évek elején	103
FEKETE ZSUZSANNA: Regionális átmenettörténet. A kárpátaljai református közösségek megpróbáltatásai a szovjetizálás folyamatában	106

AKTUÁLIS

Az elmúlt negyedév fontosabb eseményei	109
A Rendszerváltó Szemle 2025/1. számának szerzői	112

A borítón látható fényképen: az Országgyűlési Könyvtár olvasóterme 1954-ben. Fortepan / Fortepan/Album010, 116593.

RENDSZERVÁLTÓ SZEMLE

Lektorált folyóirat.

Kiadó:
**Rendszerváltás Történetét Kutató
Intézet és Levéltár Nonprofit Közhasznú Kft.**

Felelős kiadó:
Nyári Gábor

Kiadó székhelye:
6065 Lakitelek, Szentkirályi út 4.

Főszerkesztő:
Strausz Péter

Olvasószerkesztő:
Nagymihály Zoltán

Szerkesztőség tagjai:
Házi Balázs, Kovács Balázs, Pálinkás Barnabás

Szerkesztőbizottság elnöke:
M. Kiss Sándor

Szerkesztőbizottság tagjai:
**Fricz Tamás, Kiss Gy. Csaba, Marschal Adrienn,
Nyári Gábor, Rapali Vivien, Simon János,
Szekér Nóra, Ujváry Gábor, Vizi László Tamás**

Nyelvi lektor:
Budai-Szántó Daniella

Szerkesztőség elérhetősége:
1145 Budapest, Columbus utca 27–29/b.
szerkesztoseg@retorki.hu

Ingyenes kiadvány. Megjelenik negyedévenként.

HU ISSN 2732–379X (nyomtatott)
HU ISSN 2939–5496 (online)

A folyóirat megjelenését a Petőfi Kulturális Ügynökség és
a Nemzeti Kulturális Alap támogatja.

**Petőfi
Kulturális
Ügynökség**

Nemzeti
Kulturális
Alap

Nyomdai munka: Tama Solutions Kft.
A RETÖRKI Rendszerváltó Szemle című műve
Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 4.0
Nemzetközi Licenc alatt van.

„KUTATÓLEVÉLTÁR” – ÍGY, EGYBEN

A 2025-ös esztendő a lapunk, a Rendszerváltó Szemle életében változásokat hozott: megújult a szerkesztőség, és a főszerkesztő személyében is változás történt. Nem csupán a folyóirat, de az egész Intézet köszönettel tartozik Nagymihály Zoltánnak, aki a kezdetektől egészen 2024 végéig főszerkesztőként rengeteget tett azért, hogy a Rendszerváltó Archívum, majd a Rendszerváltó Szemle hasábjain tudományos és nyelvi tekintetben is színvonalas írások jelenjenek meg. Köszönjük a korábbi szerkesztőség tagjainak munkáját is, akik hosszú időn át dolgoztak e műhelyben.

Talán a régi-új szerkesztőségi csapat nevében is mondhatom, hogy a jövőben is törekedni fogunk a folyóirat kettős küldetésének szolgálatára, és egyrészt helyet biztosítunk az Intézeten belül folyó kutatások aktuális eredményeinek itt történő megismertetésére, másrészt pedig megszólítsuk a magyar tudományos közösség tagjait is, hogy szerzőként publikáljanak nálunk. Bízunk abban, hogy ezáltal a magunk eszközeivel hozzájárulhatunk a hazai szakmai párbeszéd további szélesítéséhez – és elmélyítéséhez.

Ez évi első lapszámunk is e kettős törekvés jegyében született. A már több éve működő, általunk sokszor egybeírt-egybemondott „Kutatólevéltár”-programunk legfrissebb eredményeit összegző tanulmányok adják a szám gerincét. A RETÖRKI tudományos és levéltári vonalán dolgozó munkatársakat egyaránt megszólító program kezdeményezője, ötletgazdája a Levéltár és Szakmafejlesztési Központ, illetve annak vezetője, Riba András László volt. A projekt egyik fontos célja, hogy a különböző területeken tevékenykedő kollégák a gyakran közös tudományos és levéltári munka révén jobban megismerjék egymást, és egymás kutatását. Úgy vélem, ezen a téren is sikeres a program, amit az idén február elején megrendezett intézeti műhelykonferencia is bizonyított, ahol számos alkalommal igen tartalmas és hosszú disputa, párbeszéd folyt le egy-egy előadás után. Ez is mutatja, hogy ha nyelvileg nem is, de tartalmát tekintve helyes egybeírni a „Kutatólevéltár”-programot, hiszen a benne részt vevők „egyben vannak”, egységként tekintenek magukra és a többiekre, függetlenül attól, ki melyik szervezeti egységben dolgozik.

A kollégák által jegyzett írásokat olvasva úgy látom, hogy fontos kérdések kerültek terítékre az 1989-90 előtti, illetve rendszerváltás kori magyar egyház-, kultúr- és gazdaságtörténet kapcsán. Mindezek mellett az olvasó egy készülő, a Magyar Írók Szövetségének 1985-ös válogatott dokumentumait közlő forráskötetből is ízelítőt kaphat. A Pákh Tibor életútjának lengyel vonatkozásait, illetve a Fekete Gyula-életrajz új szempontú bemutatását célul kitűző írás is igen érdekesnek ígérkezik. A *Recenzió* rovat is jelentkezik, emellett végül, de nem utolsósorban *Vita* rovatunkban pedig Ungváry Krisztián reagál Gulyás Martin kollégánk egy tavaly megjelent írására.

Bízom benne, hogy a kedves olvasó is érdekesnek találja majd ez évi első lapszámunkat, amely által képet alkothat a RETÖRKI-ben folyó tudományos munka jellegéről is. Remélem, hogy „Kutatólevéltár”-programunk továbbra is sikeresen folytatódik, és időről időre beszámolhatunk az ennek keretében folyó munka aktuális eredményeiről.

Kovács Balázs

A kánonteremtő marxista szakkönyv színeváltozása

Vitaülés Mód Aladár *400 év küzdelem az önálló Magyarországért* című kötetről 1950-ben

ELŐSZÓ

A magyarországi marxista történetírás egyik első – és egyben legmeghatározóbb – kiadványa Mód Aladár *400 év küzdelem az önálló Magyarországért* című kötete volt. A hét kiadást megélt könyv címadása már árulkodóan utalt a függetlenségi szemléletre. Az 1945 utáni fokozatos szellemi/tudományos kommunista hatalomátvétel bástyájának számított a mohácsi csatavesztéstől a kiadás jelenéig írott mű. Mód Aladár történelemszemléletével, a kötetek tartalmával, jelentőségével, hatásaival a történettudomány behatóan foglalkozott, azonban eddig nem érkezett reflexió arra a problémára, hogy miért volt szükséges átdolgoznia Módnak a kötetet a negyvenes évek végén, majd az ötvenes évek elején többször is.

Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy 1949-től 1954-ig bemutassam a *400 év küzdelem* „szakmai”-politikai hátterét. A kötet 1948-as duplakiadását már a következő évben bírálták, aminek kicsúcsosodása az 1950-es vitaüléshez és a kötet jelentős átírásához vezetett. Mindez azonban nem zárta le a hatalom elvárásaiból és a Mód kötetének hiányosságai

fakadó konfliktust, így ez az átdolgozott 1951-es kiadást követően is folytatódott, sőt egészen Rákosi Mátyásig nyúlt a kérdés megoldása.

Kutatásaim fő irányába azt a kérdést állítottam, hogy hogyan váltak a kritika elsődleges célpontjaivá olyan könyvek, amelyek évekig „megfeleltek” a kommunista vezetésnek. Minderre miért csak 1949-et, tehát a teljes hatalomátvételt követően került sor? Milyen szerepet játszottak a pontosan megszervezett vitaülések, amelyek látszólag szakmai, tudományos értelemben vett demokratikus keretek között zajlottak le? Ez az időszak teljesen egybeesik a belső leszámolások idejével (például Rajk László kivégzése, kommunista személyek bebörtönzése), ellenben a tudományos életben mindez csak kritikák formájában jelent meg. Meglátásom szerint a – helyenként súlyos – bírálatok nem személyeknek szóltak (Molnár Eriknek vagy jelen esetben Mód Aladárnak), hanem útmutatást igyekeztek adni a történészársadalomban az egyetlen követendő irányról, tehát a párt folyamatos elvárásainak követéséről. Mindezt – a látszatra adva – tudományos burookban,

kollektív közösségi környezetben, vitaülések formájában tették meg. A Mód Aladár kötetéről szervezett vita vizsgálata ezt a hipotézist igyekszik alátámasztani.

HISTORIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉS

A témával tágabb értelemben foglalkozó írások száma jelentős és alapvetően konszenzuális a kötet megítélésének szempontjából. A nagyobb historiográfiai szakmunkák kisebb vagy nagyobb mértékben értekeznek a *400 év küzdelemről* különböző aspektusokból közelítve. A rendszerváltást megelőzően a korai marxista történetírás egyik utolsó doyenjeként tisztelték Mód Aladárt, munkáját pedig – elavultságát finoman jelezve – korszakalkotónak titulálták. 1990 után az ideológiai frázisoktól mentes történettudomány számos kutatója értekezett szakkikkek, tanulmányok, könyvrészletek vagy ismeretterjesztő írások formájában Mód Aladáról és/vagy a hét kiadást megélt kötetéről.

Mód Aladár 1973-ban bekövetkezett halála után Hársfalvi Péter a *Századok*,¹ Barla-Szabó Ödön a *Párttörténeti Közlemények*,² Ortutay Gyula a *Valóság*,³ míg

¹ Hársfalvi Péter: Mód Aladár (1908–1973). *Századok*, 1974/2, 551–553.

² Barla-Szabó Ödön: Mód Aladár (1908–1973). *Párttörténeti Közlemények*, 1974/1, 201–204.

³ Ortutay Gyula: Búcsú Mód Aladártól. *Valóság*, 1972/2, 1–2.

Győrffy Sándor az *Élet és Irodalom*⁴ hasábjain közölt nekrológot az elhunyról.⁵ Mindannyian kiemelték, hogy Mód klasszikus értelemben vett forradalmár volt, és ez a későbbi „tudományos” munkásságára is hatással volt. *400 év küzdelem* című kötetéről „szellemi táplálékként”, „nélkülözhetetlen tankönyvként”, „a társadalmi haladás és az önálló nemzeti fejlődés közti elválaszthatatlan kapcsolat”-ot megjelenítő munkaként írtak.⁶ A munka korabeli relevanciáját mutatja, hogy a hetvenes évektől már „csak” az ötvenes évekbeli jelentőségére hivatkozva kapott pozitív jelzőket.⁷

1990 után – viszonylag hosszabb szünetet követően – először Péter László⁸ foglalkozott a *400 év küzdelem* című kötettel. A nemzeti múltról írott tanulmányában sommásan megjegyezte, hogy „[a]nélkül, hogy a megjelenés évét a címlapon ellenőriznénk, a forradalmi bukások okainak pedáns taglalásánál könnyen fellelhetjük azokat az aktuálpolitikai tanulságokat, amelyek – ha a korszak eseményeit ismerjük – önmagukban elárulják, hogy a kötet körülbelül mikor kerülhetett forgalomba.”⁹ Ezzel is utalt arra, hogy az 1943-as változathoz képest, az 1945-ös, majd az 1948-as, de leginkább az 1951-es mennyiben

tért el egymástól, igazodva Mód a párt által elvárt sémákhoz.

Az egyik legrészletesebb munka a téma szempontjából Romsics Ignác *Clio bűvöletében*¹⁰ Mód Aladárval és a *400 év küzdelemmel* foglalkozó alfejezete.¹¹ A szerző rövid biográfiát közölt Módról, majd az 1943-as kiadás alapján kivonatolta a kötet tartalmát. A kiadványt a marxista történetírás „bibliájának” aposztrofálta, majd az 1954-es kiadásal hasonlította össze az elsőt. Megállapította, hogy a bővülést az 1945 utáni évek „apoteózisa” növelte.¹² Romsics ezen kívül *A magyar történetírás gleichschaltolása, 1945–1989* című, 2014-ben kiadott akadémiai székfoglaló beszédében is érintette a Révai József hatását mutató, rendkívül nagy számban kiadott kötetet.¹³

Szintén behatóan foglalkozott a témával Őze Sándor *Nemzettudat és historiográfia* című tanulmánykötetében. A *400 év küzdelem* című *brosúra* elemzése során a Mohács-kérdést járta körbe, megállapítva Mód koncepciójának németellenes, rendi küzdelmeket kihangsúlyozó szemléletét.¹⁴

Turbucz Dávid a marxista történetírás Horthy-képét vizsgáló tanulmányában megállapította,

hogy Mód érezhető késéssel festette meg az 1920–1944 közötti időszak ideológiailag elvárt kritikus képét. A szerző rámutatott, hogy az 1951-es kiadásban jutott el Mód a korabeli jellegzetes Horthy-képig, az azt megelőző kiadásokban csak a kormányzó Trianon miatti „hazaárulását” sugallta.¹⁵

A *400 év küzdelem*ről írt rövid ismertetést Kósa László a *Kommentár* folyóirat 2012-ben megjelenő *12 téves mítosz* című szakkikgyűjteménye részeként.¹⁶ Ebben kihangsúlyozta, hogy Mód a hatodik kiadásig, tehát 1951-ig gyakorlatilag csak az első világháborút követő forradalmakig írta meg Magyarország történetét az időszakra determinánsan alkalmazott „kurucos-osztályharcos” szemléletben. Kósa zárszavában rámutatott, hogy Mód kötete napjainkig hatással van a közgondolkodásra (eszmetörténetileg), s nem mellesleg a historiográfia „kitörölhetetlen” része.¹⁷

Részletekbe menő áttekintést és elemzést Szóts Zoltán Oszkár adott a témában 2014-ben.¹⁸ Mód életrajzán túl alaposan bemutatta az 1943-as (első) kiadást. Meglátása szerint Mód ebben alkalmazta a Kommunista Kiáltvány szemléletét, a történelmet pedig, mint egy „szakadatlan

⁴ Győrffy Sándor: Mód Aladár emlékezete és hagyatéka. *Élet és Irodalom*, 1973/48, 2.

⁵ Meglepő módon az 1946–1953 között Mód által szerkesztett *Társadalmi Szemle* nem közölt írást a halála után.

⁶ Hársfalvi i. m. 1974, 551.

⁷ Szeckő Károly: Mód Aladár emlékezete, 1908–1973. *Hevesi Szemle*, 1988/5, 67. [66–68.]; *Mód Aladár emlékének. 1908–1978*. Szerk. Gergely Jenő. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 1978.

⁸ Péter László: A nemzeti múlt legendái és tilalomfái. In: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Szerk. Péter László. Budapest, Osiris Kiadó, 1998. 90–127.

⁹ Péter i. m. 1998, 96.

¹⁰ Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, Osiris Kiadó, 2011.

¹¹ Uo. 352–355.; 381–382.

¹² Uo. 381.

¹³ Romsics Ignác: *A magyar történetírás gleichschaltolása, 1945–1949*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 2014.

¹⁴ Őze Sándor: *Nemzettudat és historiográfia*. Budapest, Hamvas Intézet, 2009. 75–77.

¹⁵ Turbucz Dávid: A magyar történettudomány Horthy-képe (1945–1989). *Történelmi Szemle*, 2014/4, 663–688.

¹⁶ Kósa László: Mód Aladár: 400 év – küzdelem az önálló Magyarországért (Budapest, Bartsch, 1943). Osztályharcos önállóság, *Kommentár*, 2012/4, 12–14.

¹⁷ Kósa i. m. 2012, 14.

¹⁸ Szóts Zoltán Oszkár: Mód Aladár és a „400 év küzdelem” mítosza. A velünk élő történelem, Újkor.hu, 2014. október 25., <https://ujkor.hu/content/mod-aladar-es-a-400-ev-kuzdelem-mitosza> (Utolsó letöltés: 2024. 02. 21.)

osztályharcként” mutatta be. Az 1951-es kiadásról megemlítette, hogy Mód azt alaposan átdolgozta, kiegészítette, sőt formai megjelenésében monografikusabbá tette. A kötetet az első részletes és átfogó magyar marxista munkaként határozta meg. Jellegét tekintve teljesen propagandisztikusnak vélte, azonban hatása a közgondolkodásra még a hetvenes években is számottevő volt. Érdekes – és egyben kiemelendő – megállapítása Szótsnek, hogy 1956 után már ideológiailag vált irrelevánssá a *400 év küzdelem* újrakiadása¹⁹ [ti. „szakmailag” legkésőbb már 1951-ben az volt – K. B.].

A jelen tanulmányban megfogalmazott hipotézis szerint a legértelmesebb munka Schreiber-Kovács Gergely 2017-ben online megjelent szakcikke.²⁰ Alapvető megállapítása, hogy Mód kötete nem (elsősorban) szakmai, hanem politikai célt szolgált. Ő is rámutatott a részletes ismertetésében, hogy az 1943-as kiadáshoz képest az ötvenes években megjelent kötetet jelentősen átdolgozta a szerző. Ennek okát abban látta, hogy egyfelől új kutatási eredmények születtek, másfelől Mód „igyekezett történetileg aktualizálni [a] művét”.²¹ A kötet bemutatását Schreiber-Kovács is egy rövid biográfiával indítja, majd rendkívül részletes elemzését adja a kiadványnak. A téma

szempontjából kiemelendő, hogy a szerző felhívja a figyelmet Mód saját korábbi műveivel kapcsolatos önkritikájára a hatodik, 1951-es kiadásban.²² Szintén lényegi pont az írásban, hogy elemzés alá veszi Oroszország Magyarországra való hatását a *400 év küzdelemben*. Schreiber-Kovács elemzéséből kiderül, hogy az 1951-es kiadásban jelentősen lecsökkent az oroszok említése (például a ’48-49-es forradalom és szabadságharc kapcsán). Tényszerű összegzéséből kiviláglik, „ahogyan a mű megszületésekor a német fasizmus elleni harc felszítása volt Mód fő célja, úgy az új helyzetben a szocializmus építésének ideológiai alátámasztása illetve az imperializmus elleni harc vált azzá.”²³

Mód Aladár hétszeresen kiadott *400 év küzdelme* tehát alaposan feltárt historiográfiai téma, ugyanakkor a kiadások közötti különbségek háttere, az ideológiai bírálatból fakadó átdolgozás körülményére az eddigi szakirodalom nem adott még kielégítő választ.

MOZGALMÁR POLITIKUS A TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN: MÓD ALADÁR²⁴

A tanulmány – és a jelen kutatási téma – keretein belül nincs lehetőség Mód Aladár életének részletes ismertetésére, csupán

arra szorítkozik az írás, hogy a meglévő és konszenzuális életrajzi bemutatások alapján rövid életrajzi összefoglalót adjon a kommunista szerzőről.²⁵

Mód Aladár 1908. augusztus 20-án született Karakón egy paraszti származású családban. Gyerekkorában szüleivel együtt Amerikába vándoroltak ki, de hamarosan visszatértek, és a fővárosban telepedtek le. Mód – akit Oszkó vezetéknévvel anyakönyveztek – a Munkácsy Gimnáziumban (a későbbi Kölcsey Ferenc Gimnázium) érettségizett, majd a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett magyar–latin szakos tanári diplomát. A harmincas években kapcsolódott be a munkásmozgalomba. Tagja lett az illegális kommunista pártnak, szerkesztette az egyetemi *Virradat* című lapot, társaival röpiratot terjesztett, valamint kapcsolatba került – a szintén egyetemista – Rajk Lászlóval is. Egy röpiratakción során lebukott és letartóztatták. A vizsgálati fogság hónapjai alatt kezdett filozófiával foglalkozni. Már a harmincas években megjelent a *Materialista lételmélet* című kötete.²⁶ Tanári oklevele ellenére nem helyezkedhetett el, főként publicisztikákból élt, amik a *Népszavában*, a *Kelet Népeben*, a *Magyar Nemzetben*, a *Gondolatban* és a *Szabad Szóban* jelentek meg.

¹⁹ Szóts i. m. 2024.

²⁰ Schreiber-Kovács Gergely: „Elsősorban politikai célt szolgált” – Mód Aladár 400 éve, avagy egy Magyarország történet színeváltozásai. *Napi történelmi forrás*, 2017. július 16., <https://ntf.hu/index.php/2017/07/16/elsosorban-politikai-celt-szolgalt-mod-aladar-400-evei-avagy-egy-magyarorszag-tortenet-szinevaltozasai/> (Utolsó letöltés: 2024. 02. 21.)

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ Schreiber-Kovács i. m. 2017.

²⁴ A tanulmányban kizárólag Mód Aladár életrajza kerül közlésre, mivel e munka részét képezi a szerző készülő doktori disszertációjának, amelyben a történészek bemutatása egy külön jegyzékben kerül megadásra.

²⁵ A korábbi hivatkozásokon felül lásd: Illik Péter: Mód Aladár történelemszemlélete. <https://mki.gov.hu/hu/hirek-hu/evfordulok-hu/mod-aladar-tortenelemszemlelete> (Utolsó letöltés: 2024. március 18.); Szóts Zoltán Oszkár: A magyar történettudomány jellemző megközelítésmódjai az I. világháborútól 1989-ig. *Honismeret*, 2014/6, 62–65.; Szijártó M. István: *A történelem diskurzusa. Bevezetés a 20. századi történetírás történetébe és elméletébe*. Budapest, Ráció Kiadó, 2021. 219.; Gyáni Gábor: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Budapest, Kalligram, 2018. 221.

²⁶ Mód Aladár: *Materialista lételmélet*. Budapest, Phönix, 1934.

A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusán meghirdetett antifasiszta népfrempolitika nagy hatást tett rá, a németellenesség ettől fogva központi eleme lett a gondolkodásának. 1941-ben háborúellenessége miatt újfent börtönbe került. Az 1942. március 15-i tüntetés után teljes illegalitásba vonult. Ebben az időszakban már aktívan dolgozott a *400 év küzdelem* című kötetén. A könyv 1943-ban került először kiadásra²⁷, amikor Mód Aladár újfent letartóztatásban volt. Szabadulása után, 1944-ben összekötőként szervezkedett az újpesti partizáncsoportban.

Mód Aladár ezután aktív politikai és szervezői munkát végzett a kommunista pártban. 1945 áprilisától nemzetgyűlési képviselő volt egészen 1949-ig. Ezzel párhuzamosan az újpesti képviselő-testületnek is tagja volt 1948-ig, valamint feleségével a *Szabad Újpestet* szerkesztették. Rövidesen átkerült a *Szabadság* szerkesztőségébe, majd a párt elméleti folyóiratának, a *Társadalmi Szemlének* lett a felelős szerkesztője 1946-tól 1953-ig. Emellett a párt Gazdasági Bizottságának a titkári pozícióját is betöltötte. 1947-től a Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőségének Oktatási Osztályát vette át. 1950-től az Agitációs és Propaganda Osztály Köznevelési Alosztályának vezetője lett. Utóbbi felügyelete alá tartozott a Központi Előadói Iroda, ami a vitaülés szervezője is volt. Később, már az ötvenes években a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat főtítkárának

nevezték ki, valamint az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészkarán tanszékvezető egyetemi tanárként oktatott. Politikaiszerepvállalása 1956 után csökkent, bár a Hazafias Népfremp Országos Tanácsának tagja lett. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulatot vezette, mellette pedig a TIT lapjának, a *Valóságnak* az elindítója volt. A hatvanas években főleg marxista politikaelméleti munkákon dolgozott,²⁸ történeti érdeklődése pedig az 1918-as forradalom és az 1919-es proletárdiktatúra felé fordult.²⁹ 1973. november 21-én, 65 éves korában hunyt el Budapesten.

KÁNONTEREMTÉS: 400 ÉV KÜZDELEM AZ ÖNÁLLÓ MAGYARORSZÁGÉRT KIADÁSAI 1948-IG

Mód Aladár legmeghatározóbb – és az utókorra legnagyobb hatást gyakorló – munkája a *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért* 1943-ban jelent meg először. A hét kiadást megélt munka számottevő változásokon ment keresztül, köszönhetően például az 1950-ben lezajlott vitának. Jelen sorok írója e helyütt csak utalni szeretne azokra az alapos szakmunkákra, amelyek Mód kötetét részletesen már bemutatták korábban.³⁰ Ebből kifolyólag az elemzés kizárólag az 1948-as, tehát a vitaülés előtti utolsó kiadásra összpontosít. Ezen belül a bírálók által inkriminált részekre helyeződik a fő hangsúly az alábbiakban.

Az 1948-ban megjelent ötödik, bővített kiadás 223 oldal terjedelmű. Ebben az 1514-től 1945-ig

tartó mintegy négy és fél évszázadot kilenc fejezetben tárgyalta a szerző. Érdemes kiemelni, hogy a fejezetek viszonylag arányosak, hiszen egyik sem több negyven oldalnál.

Az első egység 1514-től a mohácsi vészig tartó időszakban tárgyalta a magyar történelmet. Kezdő kiindulási pontja a megváltozott társadalmi berendezkedés, tehát a hűbéri társadalom átalakulásával kezdődött. Mindehhez a reformáció és a parasztforradalmak tevékenyen hozzájárultak Mód értelmezésében. Visszautalás szintjén megjelenik a fejezetben Mátyás király „sikertelen” kísérlete egy „nemzeti abszolút monarchia” kialakítására is. Ezen részek bevezetőként szolgálnak az önálló Magyarország mohácsi síkon történő elbukásához, amivel a négyszáz éves „küzdelem” elindulni kényszerült a módi értelmezésben.³¹

A második – egyben legnagyobb történeti egységet átfogó – fejezetben Moháctól a szatmári békéig tekintette át Mód az eseményeket. A majd’ kétszáz év mintegy negyven oldalra való tárgyalása egy általános eseménytörténeti összefoglalót sem tett lehetővé (bár ezt valószínűleg nem is ambicionálta a szerző), ezért kiemelt néhány, főként gazdaságtörténeti elemet az időszakból. Alaptézise szerint a Habsburgok hatalmi megszilárdulása a három részre szakadt országban azt eredményezte, hogy a magyar nép a gazdasági növekedésben vált érdekeltté. A nemesi ellenállásban a nemzeti függetlenség korabeli

²⁷ Mód Aladár: *400 év – Küzdelem az önálló Magyarorszáért*. Budapest, Bartsch Sándor, 1943.

²⁸ Mód Aladár: *Korunk vitája*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1965.; Uő.: *Sors és felelősség. Tanulmányok*. Budapest, Magvető Kiadó, 1967. Uő.: *Korunk jellegéhez*. Budapest, Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya, 1971. Uő.: *Nemzet és szocialista nemzet. Tanulmányok*. Budapest, Magvető Kiadó, 1974.

²⁹ Mód Aladár: *Válaszok 1918–1919*. Budapest, Magvető Kiadó, 1970.

³⁰ Schreiber-Kovács i. m. 2017; Szóts i. m. 2014; Romsics i. m. 2011, 352–355.; Kósa i. m. 2012, 12–14.;

³¹ Mód i. m. 1948, 8–17.

változatát vélte felfedezni, ami csak Rákóczi-val vált szélesebb népi felkeléssé. Ebben a részben válik rendezőelvvé az elnyomás ellen küzdő magyarok és az elnyomó osztrákok (németek) képe.³²

Az elnyomás kiteljesedését azonban a 18. századra datálta végérvényesen. Ebben szerint Mária Terézia és II. József járt az élen az adóbevételek növelésével, a németek betelepítésével, végső soron Magyarország birodalomba való olvasztásának különböző közigazgatási lépéseivel. Ennek kifutását Martinovicsék felkelésében találta meg a szerző, mint az ellenállás legpregnansabb formáját. A „feudális abszolutizmus” politikai értékelése folyamatosan keveredik Módnál a gazdaságtörténeti (nálá egyben társadalomtörténetinek is gondolt) fejtegetésekkel az ipar, a mezőgazdaság és a kereskedelem példáján keresztül.³³

A Martinovics Ignác vezette udvarellenes felkelést Múd az 1848-as forradalmi hullám nyitányként értékelte. A kötet kitér a 19. század első felében végbemenő „polgári átalakulásra”, annak társadalmi és „osztályösszetételére”. A csúcspontot – természetesen – az 1848. évi forradalom jelentette a magyarországi függetlenségi küzdelemsorozatban. Szakaszolás tekintetében érthetetlen, hogy záróhatárnak 1848-at jelölje Múd, holott már ebben a fejezetben eljutott a szabadságharc leveréséig.³⁴

Az 1849-től a kiegyezésig tartó időszakot konzekvensen abszolutizmusként interpretálja Múd a *400 év küzdelemben*. Ehhez társítja még azt, hogy mindez az „osztrák nagypolgárság diktatúrája” volt. Visszaütal a 18. századi központosító törekvések fellángolására. A kiegyezést pedig egyfajta középnesemesi árulásként értelmezi, mint amivel a magyar uralkodóosztályok lemondtak a függetlenségről.³⁵

A következő – rövid – fejezet a kiegyezéstől 1880-ig tekinti át hazánk történelmét. A bő tízoldalas rész tisztán gazdaságtörténeti vonatkozású, a záró időhatár pedig nem kerül indoklásra a kötetben. Múd az osztrák-magyar vámszerződést, az osztrák ipari tőke beáramlását, valamint Magyarország elkapitalizálódását elemzi ebben a szűk részben.³⁶ Ettől gyakorlatilag semennyire nem tér el a következő fejezet, ami 1880-tól az 1906-os kormányválságig tárgyalja az eseményeket. Itt is gazdaságtörténeti, valamint ipartörténeti fejtegetések keverednek minimális szintű politikatörténeti tényleírásokkal.³⁷ Ehhez pedig hozzáadódik, hogy az első világháború kirobbanásáig tartó időszakot felölelő részben is a nagyipar, valamint a banktőke szerepe kerül előtérbe. Itt válik először hangsúlyossá a hazai munkásság szerepe (bár nem a szociáldemokrácia zászlaja alatt) az „új Magyarorszáért” való küzdelemben.³⁸

A záró fejezetben 1920-tól 1945-ig mutatja be a magyar történelmet a szerző, aki teljes mértékben kihagyta az első világháborút, az őszirozás forradalmát, valamint a Tanácsköztársaság történetének bemutatását. A Horthy-kori politika elemzése helyett ipartörténet, valamint a gazdasági világválság és a mezőgazdaság helyzete kap kiemelt szerepet a kötetben. Konklúziója szerint a gazdasági „kiszolgáltatás” jutatta el Magyarországot a „német fasizmushoz”. Ez „bukáshoz” vezetett, amit a Szovjetunió „felszabadítása” zárt le, amivel egyben „új Magyarország született”.³⁹ Utóbbi retorikai elem vörös fonalként vonul végig a teljes kötetben, megteremtve ezzel a kontinuitást Zrínyi Miklós, Wesselényi Miklós, Martinovics Ignác, Kossuth Lajos, Petőfi Sándor és Rákosi Mátyás között a magyarországi függetlenségért vívott harcban. Az ötvenes évek eleji történettudományában azonban ez sem bizonyult kellően „pártosnak”, mint azt a vitaülés megszervezése már önmagában is mutatja.

A VITAÜLÉS SZERVEZŐJE: MAGYAR DOLGOZÓK PÁRTJA KÖZPONTI ELŐADÓI IRODA TÖRTÉNELMI MUNKAKÖZÖSSÉGE

A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége által létrehozott Központi Előadói Iroda 1949-ben kezdte el működését. Az alapítását követően a szervezet a párt Oktatási Osztálya, majd 1950-től az Agitációs és Propaganda Osztály felügyelete alatt működött. Céljának

³² Múd *i. m.* 1948, 18–45.

³³ Uo. 46–82.

³⁴ Uo. 83–123.

³⁵ Uo. 124–147.

³⁶ Uo. 148–159.

³⁷ Uo. 160–178.

³⁸ Uo. 179–196.

³⁹ Uo. 197–217.

elsősorban az aktív párttag-ság ideológiai nevelését tűzte ki, ezzel párhuzamosan pedig a társadalom szélesebb körének „népoktatásáért” is felelt. 1950-től országszerte több száz előadást szerveztek a KEI égisze alatt. Témák szerint különböző munkaközösségeket hoztak létre: filozófiai, természettudományi, kultúrpolitikai, marxizmus-leninizmus alapjai, politika-gazdaságtani, agrárpolitikai, nemzetközi és történelmi.⁴⁰

A Történelmi Munkaközösség tényleges munkáját 1950-ben kezdte meg. Az első évben a munkaközösség tagjai belső vitaüléseken juttatták érvényre a dialektikus materializmus alkalmazását a magyar történelemre. Elsőként Molnár Erik *A magyar társadalom története az Árpádoktól Mohácsig* című kötete került megvitatásra.⁴¹ Az év során különböző tanulmányokat, megjelenés előtt álló kéziratokat gyűjtöttek össze csoportos disputákra.

A munkaközösség vezetője a Felsőoktatási Minisztériumban államtitkári pozícióban dolgozó, országgyűlési képviselő Andics Erzsébet volt, míg a titkári teendőket a Munkásmozgalmi Intézetben osztályvezetőként foglalkoztatott Györffy Sándor látta el. Az induláskor 23 tagot számlált a teljes a munkaközöség, amit az első évben további

13 fővel kibővítettek. A leg-többen a Történettudományi Intézet munkatársai voltak, de többeket pártvonalról: a Sztálin Politikai Katonai Akadémiáról, a Szikra Könyvkiadótól vagy a Pártközponttól (például Mód Aladárt) delegálták a munkaközösségbe.

Mód Aladár kötetének megvitatása először a munkaközösség 1950. szeptember 23-i megbeszélés jegyzőkönyvében került elő.⁴² Minden bizonnyal a 400 év *küzdelem* átírását – és ezzel együtt vitára való kijelölését – már jóval korábban eldöntötték a pártközpontban. Mód az év áprilisában benyújtott egy fejezetátíratot⁴³, de – források hiányában – valószínűsíthető, hogy ezt Andics Erzsébeték nem tartották elégségesnek. A tematika tervezetében Mód kötetének megvitatását a decemberi időpontra jelölték ki.⁴⁴ Röviddel ezután, a „frissített” témajegyzékben már előrehozták a vitaülést októberre.⁴⁵ Ennek ellenére – tisztázatlan okokból – a vitaülés első alkal-mát 1950. november 11-én tartották a Munkásmozgalmi Intézetben.⁴⁶ Erre az alkalomra Andics Erzsébet – külföldi tartózkodása okán –, Molnár Erik (igazságügyi miniszter), Gerőné Fazekas Erzsébet (Szegedi Tudományegyetem BTK Egyetemes Történelmi Tanszékének tanszékvezető

egyetemi tanára), Otta István (Sztálin Akadémia oktatója) és Réti László (Magyar Munkásmozgalmi Intézet igazgatója) sem ment el.⁴⁷ A hétórás ülésen az öt referáló és a munkaközösség jelen lévő tagjai (Györffy Sándor, Kató István, Székely György, Mérei Gyula és Pach Zsigmond Pál)⁴⁸ mellett külső meghívottként Bíró Zoltán, Siklós András, Balla Aladárné, Erényi Tibor, Ilku Pálné, Simon Péter, Balázs Béla és S. Sándor Pál vettek részt.⁴⁹

A munkaközösség vezetőjének javaslatára a novemberi alkalmon a referátumok után csak az 1526-tól 1848-ig tartó időszakot vitatták meg. A második ülésnapot – Lukács Lajos (Történettudományi Intézet munkatársa) referátumszövegének keltezése alapján⁵⁰ – szűk egy héttel később, november 17-én tartották. Az itt elhangzó három referátumot a későbbi jelentések szerint jóval élénkebb vita követte, ami érthető, hiszen a pártvezetés főleg a 19-20. századi és a jelenig tartó részekkel volt „elégedetlen”.

OPPONENSI REFERÁTUMOK I.: HECKENAST GUSZTÁV

A vitaülésen első felszólalóként Heckenast Gusztáv (Történettudományi Intézet munkatársa) méltatta Mód Aladár munkáját, annak generációkat befolyásoló jelentősége folytán.

⁴⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) M-KS 276-111-34. Országos Oktatási Osztály, Javaslat a Központi Előadói Iroda munkaközösségeinek összetételére, 9–10.

⁴¹ Ezzel bővebben egy korábbi tanulmányban foglalkoztam. Lásd Kovács Balázs: A „pokrovszkijizmus” elvetése a hazai történettudományban. Vitaülés 1949-ben Molnár Erik társadalomtörténet-írásáról. *Rendszerváltó Szemle*, 2023/4, 23–38.

⁴² MNL-OL-M-KS 276-89-56. Agitációs és Propaganda Bizottság, Központi Előadói Iroda Történelmi Munkaközösség, 3.

⁴³ MNL-OL-M-KS 276-65-83. Rákosi Máttyás titkári iratai, Észrevételek az Előadói Iroda Történelmi Munkaközössége által kiküldött bizottság és Kassai elvtárs „400 év”-vel kapcsolatos értékelésére, 23–36.

⁴⁴ MNL-OL-M-KS 276-89-56, 3.

⁴⁵ Uo. 4.

⁴⁶ Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteménye (MTAK) Ms 4357/513. Magyar Dolgozók Pártja Központi Előadó I. Történelmi Munkaközössége levelei Molnár Eriknek.

⁴⁷ MNL-OL-M-KS 276-89-56, Feljegyzés a Központi Előadói Iroda Történelmi Munkaközösségének 1950. nov. 11-én tartott üléséről, 8.

⁴⁸ Györffy Sándor és Otta István kivételével a többiek a Történettudományi Intézet munkatársai.

⁴⁹ Uo. 8.

⁵⁰ Magyar Tudományos Akadémia Levéltára (MTAL) Történettudományi Intézet vegyes jegyzetek 91. CI-a Vitaülés Mód Aladár 400 év küzdelem c. könyvéről, 1849–1900, 19.

Az 1945 utáni magyar történelem tankönyvének titulálta a *400 év küzdelem* című munkát és jelentőségét Andics Erzsébet *Munkásosztály és nemzet*⁵¹ című munkája mellett a legszámottevőbbnek nevezte. Hozzátette, hogy a kötet nemcsak tudományos, hanem politikai és ideológiai szempontból is úttörő volt.⁵²

Kritikája Mód Aladár könyvének első két fejezetére, a Dózsa-féle parasztfelkeléstől a szatmári békéig tartó időszakra terjedt ki. Itt fontos megállni Heckenast azon kijelentésénél, miszerint „az eredeti elképzelés szerint változatlanul kerülne át a régiből az új kiadásba” az a rész, amit elemzett.⁵³ A kérdés nyitott, hogy a terv Mód Aladártól vagy a Központi Előadói Iroda Történelmi Munkaközösségének vezetésétől származik, bár valószínűsíthető, hogy utóbbtól.

Az észrevételeit ezután öt különböző pontban fejtette ki. Elsőként a periodizáció kérdésében a kötet szakaszolását kifogásolta (1514-től 1526-ig nem szilárd időszak, 1795 a fejezethatár 1790-nel szemben). A második kérdés a gazdaságtörténet túlzóan nagy fölényére irányult a politikatörténettel szemben. Mindez az év elején lezajlott Molnár Erik-féle vitában is fontos szempont volt,⁵⁴ bár hivatkozás nem történt rá. A harmadik megjegyzés a „török elleni honvédő harcokra” reflektált. Heckenast szerint hiányosság, hogy a tárgyalás csak a 17. századi harcokra fókuszált, holott a korábbi évtizedek harcai

„éppúgy lelkesít[i] az országunk virágzását és népünk szabadságát”⁵⁵. Ennél a kritikánál azért erőteljesen kiszűrődött az aktuálpolitikai elvárások fokozottabb beillesztése a könyvbe. A negyedik pont a reformációra terjedt ki. Itt hangsúlyozta Heckenast, hogy Mód volt az első szerző, aki a reformációt nem kizárólag szellemi irányzatként dolgozta fel, hanem „társadalmi osztályok illetve rétegek” harcaként ábrázolta. Ennek ellenére mélyebb kifejtést szorgalmazott a referáló a témában. Utolsó pontként, a két évszázadot áttekintő referátum rátért a birtokos osztályok nemzetietlen politikájára. Heckenast meglátása szerint – mint arra Andics is rámutatott korábban – hibásan ábrázolta Mód a felsőbb osztályok nemzeti elköteleződését. Ezzel párhuzamosan hiányolta az időszak tárgyalásánál a parasztság antifeudalizmusának jelentősebb tárgyalását, valamint a „nemzeti mozgalmakban” való részvételüket is.⁵⁶

Záró megjegyzésként megemlítette, hogy célszerű lenne Módnak néhány új bekezdést beleírnia a kötetbe, valamint néhányon változtatni.

OPPONENSI REFERÁTUMOK II.: SPIRA GYÖRGY

Spira György (Történettudományi Intézet munkatársa) az 1848-49-es forradalom és szabadságharc kutatójaként a szatmári békétől a világosi fegyverletételig tekintette át referátumában Mód Aladár kötetét. A felszólaló

megegyeztetette, hogy elsősorban a 20. század kapcsán – mint a népi demokrácia előtörténete – került a vitaülések közé a kötet. Ebből következően „csak” a hibákra és hiányosságokra igyekezett rámutatni.⁵⁷

A periodizáció kérdésében – Heckenasthoz hasonlóan – elvetendőnek tartotta az 1795-ös korszakhatárt, helyette 1790-et jelölte meg alkalmazandónak. Kisebb szerkezeti hibák mellett Spira is felhívta a figyelmet az „ökonomista” szemlélet túlzott megjelenésére.⁵⁸

A szatmári béke értékelésében a referáló Szekfű Gyula nézetéhez hasonlította Módét. Szerinte a béke nem az „osztrák garmatosítók” és a szabadságharcban részt vett nagybirtokosok kiegyezése volt, hiszen a bécsi udvarnak nem kellett semmiről lemondania. Spira itt a sok évtizedig berögzült szemléletet hangoztatta, miszerint Károlyi Sándorék „feltétel nélkül elárulták a szabadságharcot.”⁵⁹

Az udvar telepítési politikája kapcsán egyformán problematikus Mód Aladár könyvben olvasható és Spira referátumban előadott magyarázata. Előbbi szerint Bécs azért telepített magyar területre német lakosokat, hogy kiélezze a nemzeti ellentétet, míg Spira szerint azért, mert ezek a tömegek „nem rendelkeztek kuruc hagyományokkal.”⁶⁰ Ez a példa mintázza, hogy a „kurucos-németellenes” történelemszemlélet bizonyos

⁵¹ Andics Erzsébet: *Munkásosztály és nemzet*. Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1947.

⁵² MTAL 91. CI-a Heckenast Gusztáv referátuma, 1514–1711, 1.

⁵³ Uo. 1.

⁵⁴ Kovács i. m. 2023, 23.

⁵⁵ MTAL 91. CI-a 1514–1711, 3.

⁵⁶ Uo. 5–6.

⁵⁷ MTAL 91. CI-a Spira György referátuma, 1711–1849, 1.

⁵⁸ Uo. 1.

⁵⁹ Uo. 3–4.

⁶⁰ Uo. 4.

pontokon jókora önellentmondásba ütközött.

Spira kritikával illette Mód könyvében II. József uralkodásának értékelését is. A kötet „haladó hagyományokat” fűzött hozzá, azonban a referáló Révai Józsefhez visszanyúlva rámutatott, hogy „liberális legenda” az a feltevés, hogy a Habsburgok bármikor is a fejlődést képviselték Magyarországon.⁶¹

A forradalomig tartó időszak leírását statikusnak, a „nemzeti függetlenségért és nyelvért folytatott harc” bemutatását pedig kevésnek ítélte meg Spira György a *400 év küzdelemben*.⁶² Az osztályellentétek kiéleződésénél pedig egyértelmű, hogy a témát kutató referáló számos ponton rámutatott hiányosságra, sőt még inkább hamis állításokra (pl. hűbéri terhek mértéke, ipari üzemek/gyárak száma, a kapitalizálódás folyamatának rétegei, udvari nagybirtokpolitika, stb.).

Az 1848-as forradalom kapcsán két hiányosságot emelt ki Spira. Az április törvények szerény bemutatása következtében – szövege szerint – kevésbé válik ismeretessé, hogy milyen eredményeket ért el a márciusi forradalom. A másik – a referálókhoz hasonló meglátással – a klerikális reakció kifejtésének elmaradása volt.⁶³

A szakmaibb jellegű megjegyzéseket azzal zárta Spira, hogy Mód Aladár „általában nem idézi könyvében a marxizmus-leninizmus klasszikusainak megállapításait”. Illetve egész pontosan egyszer

idézett Engelstől, de a nevét nem írta le, ami 1943-ban még érthető volt, de az 1948-as kiadásban már nem – értékelt összegzően Spira György.⁶⁴

OPPONENSI REFERÁTUMOK III.: LUKÁCS LAJOS

A leghosszabb – egyben legrészletesebb – referátumot Lukács Lajos készítette. Előre megírt fogalmazványa közel húsz oldal terjedelmű volt, ami nem független attól a tényről, hogy az általa citált időszak a munkaközösség vezetőjének, Andics Erzsébetnek is a kutatási tárgya volt. Továbbá a 19. század második fele a legideologizáltabb időszaka volt a történetírásnak az ötvenes évek elején. A világosi fegyverletételtől a századfordulóig eltelt fél évszázadra esett Magyarországon a munkásmozgalom kialakulása, aminek tárgyalását fokozottan hiányoltak Mód Aladár kötetének első öt kiadásából.

Lukács a kötetéről szóló opponensi referátumát két részre osztotta. Először az 1849-től 1867-ig tartó, általa csak az „abszolutizmus” időszakaként emlegetett két évtizedet mutatta be. Utóbbi fogalmat azért is hangsúlyozta ki Lukács, mivel Mód konzekvensen idézőjelben használta a kötetében. Javaslatára szerint a korszak csak bécsi szemszögből nézve, tehát államhatalmi megközelítésben értelmezhető abszolutizmusként, viszont a birodalom egyes területein ez a nemzeti mozgalmak kora is. Utóbbi kapcsán pedig arra a következtetésre jut – Móddal ellentétben –, hogy

ez az időszak csupán két korszak közötti átmeneti periódus volt.⁶⁵

Második, nagyobb egységként a kiegyezést és az azutáni időszakot tárgyalta Lukács Mód könyvéből. Referátumszövegének mintegy háromnegyedét ez a bő húsz év tette ki. Az 1867 utáni magyar történelemről „természetesen” szintén a munkásmozgalom fokozottabb tárgyalását hiányolta. Lukács rámutatott, hogy Mód jól hangsúlyozta az időszak kapitalizmusba való átmeneti jellegét, viszont ezt csak gazdaságtörténeti szempontból elemezte.⁶⁶ Ebből fakadóan hiányolta – Leninre hivatkozva – a „burzsoá demokratikus állam és társadalom kialakulásának” bemutatását.⁶⁷ Következtetésként hozzátette, hogy elmaradt a nemzeti függetlenség kiharcolásának „fokozódó” volta. Lukács hiányosnak érezte a forradalom elmaradásának okait tárgyaló példák kihagyását is (például 1859-et).⁶⁸ Utolsó nagyobb egységként ebben a részben kiemelte a vezető politikusok értékelésének hiányát. Példaként mutatta be, hogy Mód teljesen figyelmen kívül hagyta Deák személyét, valamint Kossuth emigrációbeli tevékenysége és Széchenyi abszolutizmus korabeli alakja sem került kifejtésre. Ebből közvetlenül átkötve megemlíttette, hogy a kiegyezés teljes értékelése elmaradt a *400 év küzdelemben*. Kisebb problémaként pedig a zárásban kihangsúlyozta a periodizáció kérdését, a nagybirtokos osztály ellenzéki szerepkörét, a szociáldemokrata párt korai történetét, valamint

⁶¹ MTAL 91. CI-a Spira György referátuma, 1711–1849, 5.

⁶² Uo. 6.

⁶³ Uo. 7.

⁶⁴ Uo. 9.

⁶⁵ MTAL 91. CI-a Lukács Lajos referátuma, 1849–1900, 2–3.

⁶⁶ Uo. 4.

⁶⁷ Uo. 4.

⁶⁸ Uo. 6.

a nemzetiségek magyarországi helyzetét.⁶⁹ Lukács szerint ezek a vélemények nem kizárólag Mód könyvéhez nyújtottak „segítség”, hanem az ekkoriban készülõ egyetemi/fõiskolai tankönyvekhez is – nem mellékesen Andics Erzsébetre hivatkozva tette ezt.⁷⁰

OPPONENSI REFERÁTUMOK IV.: FEJÉR KLÁRA⁷¹

A legrövidebb – mindössze bő két oldalon jegyzõkönyvezett – referátumot a Történettudományi Intézet szaktitkára, Fejér Klára tartotta. Elõadása elején öt pontban összefoglalta az új kiadás eredményeit. Pozitívumként kiemelte a politikai események fokozottabb tárgyalását, a magyarországi munkásmozgalom kialakulásának és fejlõdésének bemutatását, a korszak imperializmusának lenini bírálátát, a dualizmus váltságának kibontakozását, valamint a „szociál-sovinisztáknak” nevezett szociáldemokraták elsõ világháború alatti tevékenységének elemzését.⁷²

Fejér ezután három kiemelt pontban rátért a munka hiányosságaira. „Döntõ hibának” tartotta, hogy a munkásmozgalom korabeli története külön került bemutatásra a belpolitikai résztõl. Ebbõl következõen a periodizáció kezdõ idõpontjai is eltértek (politikai: 1867, munkásmozgalmi: 1890). Véggkövetkeztetése szerint a külön tárgyalás eredménye, hogy az „osztályharc nem áll középpontban” az idõszak tárgyalásánál. Apróbb hibaként még felrõtta, hogy elmaradt

Szántó Kovács János bemutatása, valamint a munkáosztály és a parasztság társadalomtörténeti vonatkozásai sem kaptak elég figyelmet (szektakérdés, kívándorlás, stb.).⁷³

Fejér kritikusan ítélte meg a *400 év küzdelem* dualizmuskori osztálybázisra épülõ kategorizálását is. Mód Aladár 1900-ig nagybirtokról írt, utána nagytõkérõl, viszont mindkettõre használta szinonimaként a burzsoázia kifejezést. Ezt „hiányos”-nak tartotta a referáló és felvetette, hogy egy mélyebb vizsgálat szükséges lett volna.

A harmadik problémakört a külpolitikai részeknél látta Fejér. Hiányosságként értelmezte a „magyar imperializmus” kidomborításának elhagyását, az elsõ világháború legalább minimális bemutatását, valamint a német orientáció „kellõ súlyú hangsúlyozás”-át.⁷⁴

Összegezve gondolatait rámutatott, hogy a kötet nem érezte azt a hatást, hogy „a történeti tények ismerete fegyver az osztályharcban.”⁷⁵ Általánosan hibának értékelte a kultúrtörténet és a „klerikális reakció” kihagyását a kötetbõl. A fõ problémát azonban abban látta, hogy a nagyközönség számára nem voltak megfelelõen alátámasztva az „elvi megállapítások” „a történeti tények bemutatásával.”⁷⁶ A vitaülésrõl készült rövid feljegyzésben a referátum fõ értékelése, hogy „túl rövid, de elvileg jók.” Elõbbi minden valószínûség

szerint a Fejér által referált idõszakra és egyben a kötet e fejezetére utalt, utóbbi – szemantikai szempontból nehezen értelmezhetõ – állítást pedig érdemes összevetni a referátum tartalmával.⁷⁷

OPPONENSI REFERÁTUMOK V.: KARÁCSONYI BÉLA

Utolsó referálóként a Szegedi Tudományegyetem tanára (egyben a Történettudományi Intézet munkatársa), Karácsonyi Béla elemezte a kötet elsõ világháborútól a vitaülés jelenéig, tehát 1950-ig tartó idõszakát bemutató fejezeteit. Fejérhez hasonlóan õ is a pozitívumok kiemelésével indított. Megemlítette, hogy Mód Aladár „beleillesztette” a magyar történelmet az imperializmus és a proletárforradalmak korának általános nemzetközi viszonyába. Kihangsúlyozta, hogy a korábbi kiadásokhoz képest az 1948-as kötet már közel 180 oldalon tárgyalja ezt az idõszakot, ebbõl fakadóan pedig kiemelt helyen jelenik meg benne a munkásmozgalom, a magyarországi kommunista párt története, valamint a Szovjetunió „történeti jelentõsége”. Külön pontban pedig „alaposnak” és „szemléltetõnek” nevezte a könyvben található idézeteket.⁷⁸

Az „igen lényeges pozitívumok” ellenére „kisebb-nagyobb részletkérdések” merültek fel Karácsonyiban – mintegy tíz oldalas szövegezéssel. A legfontosabb feladatnak azt célozta meg, hogy a kötet szerkezeti

⁶⁹ MTAL 91. CI-a Lukács Lajos referátuma, 1849–1900, 9–18.

⁷⁰ Uo. 19.

⁷¹ A vitaülés anyagában következõen „Fehér Klára” néven hivatkoztak rá.

⁷² MTAL 91. CI-a Fehér Klára [sic!] referátuma, 1900–1918, 1.

⁷³ Uo. 1.

⁷⁴ Uo. 2.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Uo. 3.

⁷⁷ MNL-OL-M-KS 276-89-56, 8.

⁷⁸ MTAL 91. CI-a Karácsonyi Béla referátuma, 1918–1950, 1.

felépítése „feltétlenül” változtatásra szorul.⁷⁹ E kapcsán a korábban említett periodizációs (főleg a munkásmozgalom és a belpolitika eltolódásából fakadó) hibákat emelte ki. Az 1918-19-es forradalmak kapcsán problematikusnak tartotta, hogy a polgári „nincs megfelelő mértékben elválasztva” a proletárforradalomtól. A Tanácsköztársaság tárgyalásánál ugyan kiemelte Karácsonyi, hogy Mód kötetében helyesen irányította a fő hangsúlyt a földkérdésre, azonban e témában minden mást kritizált (a KMP megalkadásától az ellenforradalmi rendszer megszilárdulásáig).⁸⁰

Az 1920-tól tartó időszakból négy kérdést vetett fel. A népfrent-politika tárgyalásában – Móddal ellentétben – úgy értékelt Karácsonyi, hogy az „egyetlen helyes, következőképpen a legrövidebb út” volt – utalva a proletárdiktatúra késleltetésére. A korszak belpolitikájának tárgyasor hiányolta a nagytőke és a nagybirtok hatalomfenntartó szerepének kihangsúlyozását. A szociáldemokrata párt tevékenységére vonatkozóan megállapította, hogy nem volt célszerű a „többi uralkodóosztály pártjaival” együtt tárgyalni. Ennek okát abban látta, hogy a vezetés „áruló” volta elkülönítendő a „becsületes” munkástömegek támogató attitűdjétől. A negyedik kiemelés a Kisgazdapárt támogatóinak osztályösszetétele, valamint a párt vezető köreinek „túlzottan megszépített” bemutatása kapta.⁸¹

Zárasként felhozta az időszak periodizációjának kérdését. Szerinte a szakaszolás nemcsak a munkásmozgalom szempontjából, hanem a belpolitika tárgyalásakor is átgondolandó lett volna. Összegzését a kimaradó hiányosságok felsorolásával zárta: klerikális reakció, munkásmozgalom vértanúi, szomszédos államokkal való viszony, „az uralkodóosztályok erőteljesebb leplezése, korruptségük, rothadtságuk”, s nem mellesleg „Rákosi elvtárs szerepének kidomborítása”.⁸² Karácsonyi hozzászólása elegye volt a „szakmai” kritikának és a „propagandisztikus” intrikáknak.

A VITAÜLÉS HATÁSA – ÚJDONSÁGOK A HATODIK KIADÁSBAN

A kétalkalmasra húzódó vitaülésről a résztvevők hozzászólásai, valamint a diszkusszió további elemei nem ismertek, azonban így is összevethető az ötödik kiadás az öt referátum bírálatával, valamint a hatodik kiadásban eszközölt változtatásokkal. A novemberi ülésnapokat követően, mintegy szűk félévvel később már a hatodik kiadás is megjelent Mód Aladár tollából. Az 1951-ben átdolgozott kiadású *400 év küzdelem*⁸³ már elérte az 50 ezres kötetszámot.

A tartalmi változások ismeretése nélkül is szemmel láthatók az ötödik és a hatodik kiadás közötti – megnövekedett – különbségek. Az 1948-as kiadás a 223. oldalszámmal záródik, ehhez képest az 1951-es

629 oldal terjedelmű. Utóbbi ráadásul nagyobb méretben (B5) jelent meg a korábbiakhoz (B6) képest – habár a hatodik kiadásban nagyobb térközöket használtak a formázás során.

A bő négyszáz oldalas többletet azonban az új fejezetek (*A magyar munkásmozgalom kialakulása 1867–1900; A munkásmozgalom az első világháború előtt*), valamint a kiegészített (*Magyarország a Horthy-fasizmus igájában*) és aktualizált részek (*A magyar kommunista párt harca a Horthy-fasizmus ellen, és hazánk felszabadulása; A kommunista párt harca a népi demokrácia győzelméért és a szocializmusért*) adták. Mód bővítette a korábbi szakirodalom- és forrásjegyzékét (továbbra is a marxizmus klasszikusaival)⁸⁴, valamint egy időrendi áttekintést is közreadott (az immár több mint) *400 év küzdelem*hez. A kötet befejező fejezete – ami szintén újdonság az előző kiadásokhoz képest – pedig hasonló tartalommal és jelleggel bírt, mint Mód néhány évvel a pártról és a pártegyesítő kongresszusról írt tanulmánya.⁸⁵

Mód a Mohács utáni magyar történelem tárgyalásában érdemi változtatást nem eszközölt, bár az „idegen szolgaság” terminus technicus hangsúlyosabbá vált a hatodik kiadásban. Az erre az időszakra vonatkozó, Heckenast Gusztáv által citált kérdések közül a fejezetek korszakolásában a szerző nem korrigált. A Martinovics-féle mozgalom előzményeihez azonban az

⁷⁹ MTAL 91. CI-a 1918–1950, 2.

⁸⁰ Uo. 4–6.

⁸¹ Uo. 7–11.

⁸² Uo. 12.

⁸³ Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarországért*. Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1951.

⁸⁴ Mód i. m. 1951, 619.

⁸⁵ Vö. Mód Aladár: A Pártegyesítő Kongresszus és a Magyar Dolgozók Pártja. *Társadalmi Szemle*, 1948/6–7, 400–419.

1789-es francia forradalom hatását röviden kifejtette Mód.⁸⁶

Az ötödik kiadásig az 1848-49-es forradalom és szabadságharc nem kapott külön részt, azonban Spira György vitaülésen elhangzott bírálatának hatására, az 1951-es kötetben már önálló fejezetként szerepelt. Mód – a forradalomésszabadságharcszakértőjének javaslatára – kiegészítette ezt a részt az áprilisi törvények részletesebb bemutatásával,⁸⁷ forrásként Petőfi egyes költeményeinek részleteivel, valamint az udvari politika és a magyar arisztokrácia kemény ostromozásával. Kötetben kifejtett nézete szerint a szabadságharc „bukása” a nemzeti egység megteremtésének hiányában keresendő, amiben – az ötvenes évek kánonjától eltérően – Görgey és Kossuth ellentéte szerinte megfigyelhető a korabeli viszonyoknak.⁸⁸

A szabadságharc leverését követően Mód megfogadta a bírálók (Lukács Lajos, Fejér Klára) véleményét, és 1849-től 1945-ig egy nagy fejezetben, de külön részekben – és eltérő évköri behatárolással – tárgyalta az időszakot. Fejér alapján elválasztásra került a magyar történelem és a magyar munkásmozgalom története. A korábbiakban használt 1906-os korszakhatárt Mód 1900-ra változtatta a kritikák hatására. Az osztrák–magyar kiegyezést nem kizárólag gazdasági oldalról mutatta be az új kiadásban, hanem annak politikai és társadalmi vetületeire is kitért.⁸⁹ A hosszú 19. század

tárgyalásánál – kisebb változtatások ellenére – azonban még mindig a gazdaságtörténeti (monopoltőke, bankrendszer, vámszövetség, mezőgazdasági konjunktúra) vonatkozás maradt túlsúlyban.

Teljesen új fejezetként megjelent a korai magyar munkásmozgalom bemutatása.⁹⁰ Ebben részletesen írt a Párizsi Kommün magyarországi hatásáról, az Internacionálé megalakulásáról, a szociáldemokrata párt megalakításáról (amelynek ismertetése addig teljesen elmaradt a korábbi kötetekben), a városi munkásság életviszonyáról, valamint a radikális baloldali gondolkodók szerepéről. A MSZDP (Módnál konzekvensen SZDP) 1910-es évek politikai programját, belpolitikai szerepét és a munkásságra való hatását, a szakszervezeti mozgalommal meglévő kölcsönhatásait is külön egységbe rendezve tárgyalta. Az időszak lezárásaként – szintén eltérően a korábbiakhoz – az első világháború történetét is kifejtette (ezt a korabeli szociáldemokrata politikusok és újságírók alapján tette).⁹¹

Új elemként megírta – a kritikák hatására – az 1918-19-es forradalmak történetét mintegy 40 oldalon keresztül. Módnál a polgári forradalom egyfajta megalapozója volt a proletárforradalomnak, aminek háttéranyagát a *Vörös Újság* és a *Népszava*, nem mellesleg a Rákosi-per anyagaiból vette. A proletárdiktatúra jellegénél kihangsúlyozta, hogy Rákosi képviselte az októberi

szocialista forradalom eszmiségét, míg Kun Béláék a reformista, megalkuvásra képes csoportot alkották. Utóbbiak miatt és a túlerőben lévő „imperialisták és magyar lakáik” ellenében nem győzhetett a proletárforradalom a módi értelmezésben.⁹²

A Horthy-rendszer tárgyalásánál erőteljesebb hangot kapott a „fasizálódás” bemutatása. Az 1920 utáni, majd a nagy gazdasági világválság következtében kialakuló gazdasági problémákat Mód szerint „a Horthy-fasizmus” reakciós politikával igyekezett palástolni. Főleg a harmincas évek végén és a második világháború politikai szálait bővítette a szerző. Kitért a kisgazdák birtokpolitikájának sikertelenségére, a Kállai-féle kettős hintapolitikára, a szociáldemokraták „árulására”, valamint a vezető körök „reakciós” politikájára, aminek következtében szerinte Magyarország majdnem megsemmisült.⁹³ Itt egy lényegi változtatást eszközölt Mód annyiban, hogy a „felszabadulás” kikerült a politikai viszonyok tárgyalásából és a munkásmozgalom, valamint a kommunista pártok Horthy-rendszer idején betöltött szerepének a végére illesztette be. E helyen részletesen kitért Lenin útmutatásaitól kezdve a III. Internacionálé szerepén át Sztálin küzdelméig a fasizmus megsemmisítésében. A fejezetbe a hazai illegális munkásmozgalom egyes történetei, mint például Sallai Imre és Fürst Sándor esete vagy Rákosi Mátyás perének a bemutatása is bekerült.⁹⁴

⁸⁶ Mód *i. m.* 1951, 103.

⁸⁷ Uo. 145–149.

⁸⁸ Uo. 163.

⁸⁹ Uo. 220–226.

⁹⁰ Uo. 266–305.

⁹¹ Uo. 384.

⁹² Uo. 427.

⁹³ Uo. 480.

⁹⁴ Uo. 511.

Ezeknél a fejezeteknél teljes mértékben látható a Karácsonyi Béla által felvetett kritikák számbavétele. A referens fél évvel korábban hiányolta a népfrontpolitikát,⁹⁵ az illegális munkásmozgalom történetét, amik végül kifejtésre is kerültek a hatodik kiadásban. Jelentős szempont volt, hogy minden esetben különüljön el a hazai belpolitika tárgyalása a „haladó mozgalmaktól”, amit Mód Aladár meg is valósított 1951-ben.

Karácsonyi – és vele szimultán az Andics Erzsébet hangján megszólaló pártérdek – kifogásolta, hogy egy ilyen nagyívű munkának feltétlenül aktualizálnak kellene lennie. Mindezt Mód egy negyvenoldalas fejezettel oldotta meg, mindössze öt év (1945–1950) bemutatásával. A „felszabadulást” követő időszakban váltakoztatva jelent meg a kommunista párt politizálásának dícsérete és az 1948-ig meglévő pártok súlyos bírálata.⁹⁶ A forrásanyagokat különböző kommunista politikusok (főként Rákosi Mátyás) idézetei, Sztálin különböző szakterületeken „írt” munkái, valamint a *Szabad Nép* egyes cikkei adták. A Magyar Dolgozók Pártját igazoló, az első titkárt dicsőítő gondolatok – a már idézett – *A Pártegyesítő Kongresszus és a Magyar Dolgozók Pártja* című tanulmány sorait tükrözik vissza.

Összességében a vitaülés jelentős változtatásokat eredményezett a *400 év küzdelem* című kötetben. Mód Aladár 1848-ig kisebb részleteken változtatott, azonban a pártérdek nyomására

a munkásmozgalom történetét és a Horthy-rendszer, valamint az 1945 utáni „népi demokrácia” történetét átírta (vagy újonnan hozzáírta). A tartalom bővülését a korábban is hivatkozott Marx, Engels és Lenin mellett Sztálin, Rákosi és Révai kiadványokból vett gondolatok generálták. Hozzá tartozik a kérdéshez, hogy a szakirodalomjegyzék számos 1945 előtti szakmunkát is tartalmaz.⁹⁷

A vitaülés és az átdolgozott ötödik kiadás értelmezéséhez viszont szükséges rávilágítani arra a problémára, hogy valójában mi is volt a „gond” Mód Aladár 1948-ig 35 ezer példányban kiadott könyvével kapcsolatban. A pártirányítás alá vont történettudománynak alapvetésévé vált a módi 400 év függetlenségi harc az elnyomókkal szemben, azonban a kötet – még az '51-es változat sem – felelt meg a folytonosan változó körülmények követési elvárásainak. Ily módon majdnem lehetetlen feladat hárult Mód Aladár elé azzal, hogy az 1950-ben – újfent – átírt kiadványa 1951-ben is időszerű maradjon. Hozzá tette, hogy a korábban népfrontos vonalhoz tartozó szerző – a párthoz ezer szállal kötődése ellenére sem – az MDP minden múltbeli irányváltásait követte le. Ebből kifolyólag az 1951-ben kiadott *400 év küzdelem* sem vált mintává, amit az 1954-es (kis mértékben javított) változat sem írt felül, hiszen akkor pedig már a kidolgozás utolsó fázisában lévő tankönyvek adták az új marxista történelemszemlélet követendő vonalát.

RÁKOSI MÁTYÁS ÉS A 400 ÉV KÜZDELEM AZ ÖNÁLLÓ MAGYARORSZÁGÉRT

Az ötödik kiadást követő vitaülés, majd a hatodik kiadás körüli nézeteltérések következményeként 1952 végén, 1953 elején Rákosi Mátyásig is eljutott a kötet körüli komplikáció. Egy, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött levél tanulsága szerint a könyv „átjavításához” a Magyar Dolgozók Pártjának főtítkárától, a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának elnökétől érkezett a „tanács” Mód Aladárhoz.⁹⁸

Mód Rákosihoz intézett levelében elsősorban köszönetet mondott a „segítségért”, emellett pedig fontos adalékkal járult hozzá a hetedik kiadás átdolgozásának értékeléséhez. Felsorolta mindazokat a lényegi kérdéseket, amiken változtatott a hatodik kiadáshoz képest. Általános kiegészítéseket tett a munkáosztály harcainak 19-20. századi történetéhez, a parasztság újkori antifeudális küzdelmeihez, ami összefüggött a magyar nép nemzeti érdekével.⁹⁹ Mód átdolgozásába belevette Rákosi Mátyás Pártfőiskolán elmondott beszédeinek tartalmát a magyarországi proletárdiktatúra történetének kifejtésekor. Ehhez kapcsolódik, hogy bekerült a hetedik kiadásba az 1917. évi februári és novemberi orosz forradalmak története is.¹⁰⁰ Az első világháború utáni fejezeteket pótolta a „Rákosi-per kifejtésével”, a „népi mozgalom elméleti és ideológiai bírálataival”, valamint „adatszerűen”

⁹⁵ Mód i. m. 1951, 536.

⁹⁶ Uo. 553–592.

⁹⁷ Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet I–VIII.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935.; Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora I–II.* Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1934.

⁹⁸ MNL-OL-M-KS 276-65-83. Rákosi Mátyás titkári iratai, Mód Aladár 1954. március 4-i levele Rákosi Mátyásnak, 40–41.

⁹⁹ Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért.* Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1954. 37. Vö. MNL-OL-M-KS 276-65-83, 40.

¹⁰⁰ Mód i. m. 1954, 463–512. Vö. MNL-OL-M-KS 276-65-83, 40.

kidolgozta a Szovjetunió „hazánk felszabadításáért vívott harcainak történetét.”¹⁰¹

A levél – és egyben a kötet szerzője – „legfőbb elismerésnek” azt tartotta, hogy maga Rákosi Mátyás támogatta a *400 év küzdelem* újbóli (átalakítását és) kiadását. Bár önkritikusan elismerte, hogy „az új kiadás sem lesz hiba nélkül való, de hiba nélkül dolgozni csak igen keveseknek adatott meg” – tette hozzá „Sztálin legjobb tanítványának”. Rákosi „útmutatásaival” pedig Mód az ifjúság, az értelmiség és a dolgozó nép „hazafias nevelését” igyekezett szolgálni hozzájárulva „legfontosabb ideológiai feladatunk teljesítéséhez – a marxizmus-leninizmus magyar kérdésekre való alkalmazásához.”¹⁰² A március 19-én keltezett válaszlevélből kitűnik, hogy Mód leveléhez egy ajándékpéldányt is küldött Rákosi titkárságára.¹⁰³

A kötet későbbi történetéhez hozzátartozik, hogy Mód levelének másnapján Sztálin elhunyt a Szovjetunióban, amivel a hazai belpolitikai viszonyok is megváltoztak. Az 1953-ig kiemelt jelentőségű könyv fokozatosan vesztett – ideológiai – értékéből az egyetemi tankönyvek, a szaktudományos kiadványok, valamint a változó szemléletbeli elgondolások megjelenésével párhuzamosan. Az 1949-től bírált, ideológiai csörtéken keresztülmenő kiadvány végül nagyon sok változtatást megért, viszont csak egy nagyon rövid időre tudta elnyerni a hatalom teljes tetszését.

ÖSSZEGZÉS HELYETT

Jelen esettanulmány tovább erősíti e sorok írójának azt a hipotézisét, miszerint az ötvenes évek történettudományában kétirányú pozíciószerző akció zajlott a kommunista párt részéről. A polgárinak tekintett – a Horthy-rendszerben prominens – történészeket adminisztratív eszközökkel háttérbe szorították, viszont a marxista-kommunista történészek esetében az „eligazítás” másképpen zajlott. Ennek lett eszköze 1950-től az előre szervezett, kollektívákban zajló vitaülések megtartása, ahol nem elsősorban a bírált személy volt a lényeg, hanem maga a bíráló és az abból levonandó konzekvencia. Ezt láthattuk Molnár Erik magyar középkorról írt társadalomtörténeti munkája után, valamint Mód Aladár *400 év küzdelem* című könyve kapcsán is.

Általános elfogadás övezi azt az álláspontot, hogy Mód Aladár hét kiadást megélt kötete a negyvenes évek második felétől 1956-ig a magyar marxista történelemszemlélet egyik sarokpontja volt. Tény, hogy a *400 év küzdelem* volt az egyik első marxista szellemiségű történeti értelmezése a magyar történelem Moháctól 20. századig tartó időszakának. Ezt azonban némiképp árnyalja az a tény, hogy Mód könyvét 1950-ben belső történészi körben megbírálták, ami ugyan nem került nyilvánosságra, csak úgy, mint az 1951-es kiadás kemény kritikája sem. Mindez azért elgondolkodtató, mert Mód Aladár – Révai József és Andics Erzsébet mellett – azon kevés szerző/történész közé tartozott, aki a magyar történelmet a függetlenségért vívott harcok, a folyamatos

németellenes törekvések epizódjaként írta le. Mód hiába tartozott a kánonhoz (kötetével gyakorlatilag teremtője annak), a párt szigorú elvárásainak nem felelt meg a munkájával. 1949-től a Magyar Dolgozók Pártja minden történelemtől a saját kutatásainak és eredményeinek aktualizálását, a párt feltétel nélküli szolgálatát és a vezetők kultuszát (dicséretekkel vagy hivatkozásokkal) kellett építenie. Mód kötetének ironikus végkifejlete, hogy az 1954-ben megjelent hetedik kiadást már hiába dolgozta át az elvárásoknak megfelelően, addigra Sztálin elhunytával Rákosi háttérbe szorult a magyar politikai elitben. 1956 után pedig a szabadságharcos-függetlenségpárti történelemszemlélet ellentétes volt az antinacionalista-kiegyezéspárti kádári felfogással, így Mód Aladár könyve úgy válhatott marxista szintézissé, hogy a kommunista párt hatalomátvételét követően szinte sohasem számíthatott elsőszámú követendő mintának.

¹⁰¹ Mód i. m. 1954, 567–682. Vö. MNL-OL-M-KS 276-65-83, 40.

¹⁰² MNL-OL-M-KS 276-65-83, 40.

¹⁰³ Uo. 41.

Bagi György

A Kádár-rendszer református egyházra gyakorolt politikai befolyásolásának módozatai 1957 és 1971 között (1. rész)¹

A Hazafias Népfrent és a református egyház kapcsolata

BEVEZETÉS

Az 1956-os forradalom után jelentős változások történtek az egyházpolitika terén is. A Rákosi-korszakra jellemző büntető, teljes megsemmisítésre törekvő egyházpolitikát felváltotta Kádár „szövetségi”, illetve az egyházakkal ugyan együttműködést kezdeményező – de valójában az egyházakat és a vallást bomlasztó, lassú elsorvasztást szorgalmazó – politikája. Kádár 1956 után realizálta, hogy a hatalmi rendszer pillanatok alatt össze tud omlani, így egyfajta konszolidációt, a párt elrejtését célzó, a társadalomra nézve népszerűbb politikát hirdetett, mellyel társadalmi bázisát igyekezett szélesíteni. Kádár azt is felismerte,² hogy adminisztratív eszközökkel nem szüntethető meg a vallás, illetve az egyházak, így politikájának népszerűsítése érdekében fel akarta őket használni, melynek

megvalósulását elsősorban a népfrentpolitikában láthatjuk.³ Ezzel tehát nyilvánvalóvá vált a következő évtizedek egyházpolitikájának célja, a papság lojalitásának szélesítése.⁴ Az elképzelések végrehajtásához 1959. június 2-án helyreállították az Állami Egyházügyi Hivatal (továbbiakban: ÁEH) önállóságát is. A jobb viszony azonban az 1956-os forradalom utáni megtorlások, illetve a Hruscsov vezette vallásellenes kampány miatt csak a hatvanas évek elejére bontakozott ki.⁵

A Kádár-korszak egyházpolitikai végrehajtói közt is megfigyelhető némi változás. A hatósági szintű végrehajtóknál inkább egyfajta súlyponteltolódás érzékelhető, főleg a megtorlások után, majd a „szövetségi politika” meghirdetésével összefüggésben. A végrehajtásban gyakorlatilag ugyanúgy – mint a Rákosi-korszakban – részt

vett a párt, illetve kis túlzással minden állami szerv az ÁEH-n keresztül a Minisztertanácsig.⁶ Viszont a korábbiakhoz képest a BM-ről (és ÁVH-ról) áthelyeződött a hangsúly az MSZMP Agitációs és Propaganda Osztálya (továbbiakban: MSZMP KB APO) és az ÁEH tevékenységére, azaz az erőszakos módszerekről egy intenzív propagandára, átnevelésre. Emellett újdonság volt az is, hogy a politikai befolyásolásban, átnevelésben hatalmas szerepet kaptak az egyházpolitika nem hatósági szintű végrehajtói, azaz a társadalmi szervezetek és a tömegmozgalmak. Ugyan egyikük sem rendelkezett állami-hatósági jogosítványokkal, de e nélkül is nagy hatást tudtak kifejteni, mivel a politikai mechanizmusnak ez a része állt a legközelebbi kapcsolatban a társadalom minden rétegével.⁷

¹ A dolgozat témájának összetettsége, újdonsága miatt egy alaposabb feldolgozást tűztem ki célul, mely a terjedelemben mindenképp megmutatkozik. Ennek megfelelően a tanulmány két részletben kerül közlésre. Az első részben főként állami szempontból láthatjuk a politikai befolyásolás mikéntjét, tereit, irányelveit. A második rész pedig egy egyházi szempontú vizsgálatra és az irányelvek konkrét megvalósulásának bemutatására koncentrál.

² Kádáról kevésbé ismert, hogy már fiatal funkcionáriusként is kiemelten foglalkozott az egyházakkal, így az itt szerzett tapasztalatokat hasznosítani tudta később az egyházpolitika új alapelveinek lefektetésekor. Bővebben lásd: Tabajdi Gábor: A hatalom és az egyházak (Kádár János nyilatkozatai alapján). *Egyházforum*, 2011/3, 18–25.

³ Rajki Zoltán: Az állam és az egyház kapcsolatának jellemző vonásai a Kádár-korszakban. *Egyháztörténeti Szemle*, 2002/3. <https://egyhaztortenetiszemle.hu/wp-content/uploads/2021/02/rajki-kadar.htm> (Utolsó letöltés: 2025. 02. 14.).

⁴ Völgyesi Zoltán: A kommunista egyházpolitika szakaszai Magyarországon 1948-tól 1964-ig. *Mediárium*, 2011/4., 31.

⁵ Ez számtalan eseménnyel magyarázható, a teljesség igénye nélkül: a mezőgazdaság kollektivizálásának befejeződésével, az 1963-as ENSZ tagság helyreállításával, az amnesztia kihirdetésével, az *Ostpolitik*kal, a Szentszékkal való megállapodással stb.

⁶ Bővebben lásd: Köbel Szilvia: *A politikai szabadságjogok korszakai Magyarországon 1945-től napjainkig*. Budapest, Gondolat-ÁBTL, 2015, 19–43.

⁷ Uo. 33.

MIÉRT ÉPP A HAZAFIAS NÉPFRONT?

A szocializmus építésének új irányvonala, a párttagok és a párton kívüliek összefogása egy társadalmi szervezetben, jó döntésnek bizonyult. Ennek a „szövetségi politikának” egyik legfőbb, reprezentáns színtere a Hazafias Népfront (továbbiakban: HNF) volt. A HNF által képviselt látszatpolitizálást, a különböző ismeretterjesztő előadásokat stb. a rendszerben élők nagy része elfogadhatónak tartotta. Ráadásul retorikájában maga Kádár János sem tulajdonított nagy jelentőséget a mozgalomnak.⁸ Véleményem szerint azonban ezt értékelhetjük egy tudatos döntésnek is, melynek célja a párt elrejtése volt, a rendszer iránt passzív vagy elutasító magatartást tanúsító egyének érdekében. Ha úgy tetszik, két idősíkon gondolkodtak. Az ÁEH az azonnali teendőket orvosolta, vagy a pártidektívának megfelelően a pár évre előre tervezett irányelveit hajtotta végre, ellenőrizte, felügyelte azok működését, míg a Népfront a feladatul kapott ideológiai, politikai átneveléssel egy jóval hosszabb távú terv meghatározó része volt. Joggal vetődhet fel a kérdés, hogy ezt a jellegű tevékenységet miért nem az MSZMP KB APO kapta meg. A magyarázat egyszerűnek tűnhet. Az MSZMP KB APO-nak hasonló jellegű tevékenysége nem feltétlenül tudott eljutni ahhoz a mélyen hívó,

vallásos közeghez, akiket igazán érintett volna az átnevelés. A Tanácsköztársaság egyházellenessége, majd a Rákosi-korszak terrorja – azaz a történelmi tapasztalatok – után, a papság és a világi hívek legnagyobb része márpedig semmilyen bizalommal nem tekintett a különböző pártszervezetek működésére. Éppen ezért egy olyan társadalmi szervezetnek volt célszerű átadni ezt a feladatot, amely látszólag a párttól függetlenül működik. Erre adott kiváló teret a HNF, mint a „szövetségi politika” legfőbb fóruma. A Népfront és annak programja ugyanis nemcsak a párthoz volt lojális, hanem a semleges vagy a rendszerrel ellenséges egyéneknek, így a papoknak, világi híveknek is elfogadható volt. Ennek oka – azon kívül, hogy hivatalosan nem volt pártszervezet – az volt, hogy a propagandában oly sokszor hangoztatott vallásos és nem vallásos emberek szövetsége meggyőző érv lehetett az alkalmazkodást kereső, ám a párt iránt nem elkötelezett egyháziaknak. Ha úgy tetszik, a népfronttal való kapcsolatra, mint amolyan „kisebbik rosszra” tekinthettek. Az egyházi befolyásolás szempontjából pedig azért volt nagyon lényeges a népfront működése, mert a papoknak szóló rendezvények a református lelkészeknek – mai kifejezéssel élve – „kötelezően ajánlottak” voltak,⁹ sőt Szabó Gábor¹⁰ emlékirásában azt írja, hogy ezekre tulajdonképpen kötelező volt elmenni.¹¹ A kádári egyházpolitika

situatív, hol engedő, hol diktatórikus jegyeket hordozó jellege, illetve a lojális egyházi vezetők határozott irányítása miatt elenyésző számú lelkész kockáztatta meg a rendezvények kerülését.¹²

A fentiek alapján a Hazafias Népfront és az egyházak viszonyának két fő jellegzetességét emelném ki. Egyrészt a Hazafias Népfront különböző bizottságaiba beválasztott papi személyeket, akik a párt és annak „szövetségi politikájának” reprezentáns szereplőivé váltak és a lelkészek, valamint a világi hívek megnyugtatóására, lojalitásuk megváltoztatására, sőt propagandacélra is alkalmassá váltak. Másrészt a Hazafias Népfront a különböző klerikus egyházi személyeknek tartott politikai befolyásolásra is alkalmas tájékoztató előadásait említeném. A rendelkezésre álló dokumentumok szerint az erre vonatkozó irányok kimunkálása már 1957-től elkezdődött és az 1970-es évek elejére csúcspontot ért.

A KUTATÁS ÚJDONSÁGA, NEHÉZSÉGEI

Tabajdi Gábor tanulmánya alapján Kádár egyházpolitikai törekvésének hat összetevőjét lehet elkülöníteni: 1. A nyers hatalmi szempontok érvényesítése (egyházüldözés), 2. Hatalmi manipuláció, megtévesztés, 3. Az egyházak (totális) ellenőrzése, 4. Felhasználás az uralom igazolására (legitimációpótlék),

⁸ Tabajdi Gábor: *Kiegyezés Kádárral. „Szövetségi politika”, 1956–1963.* Budapest, Jaffa Kiadó, 2013, 122. Ennek az is lehetett az oka, hogy az MSZMP és a HNF kapcsolatára a kölcsönös bizalmatlanság volt a jellemző az 1956-os forradalom utáni hónapokban. Több népfront titkár is „demokratikus” népfrontot látott volna szívesen, mely nincs a pártnak alárendelve. Ráadásul többen az októberi események ellenforradalmi jellegét is kifogásolták. Lásd még: RETÖRKIL XIV.9. Kukorelli István, Hazafias Népfront 1. doboz, Kiss Dezső: *Adalékok a Magyar Népfrontmozgalom történetéhez 1956 nyarától 1957 őszéig.* (1989. 09. 05.). 19–20.

⁹ Lentulai Attila közlése alapján. Az Oral History interjú 2024. április 29-én készült. Az interjú a szerző birtokában. (a továbbiakban OH).

¹⁰ Szabó Gábor (1940–): csősz, kiskunhalasi, majd kecskeméti református lelkész, 1985-től a Bács-Kiskun megyei egyházmegye esperese.

¹¹ Szabó Gábor: *Emlékeim. Alsósegedtől Kecskemétiig.* Budapest, KGRE Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye – KGRE Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2021, 126.

¹² Legalábbis eleinte, ugyanis a nyolcvanas évek végére az egyházpolitikai szigor is alábbhagyott, így többen találtak módot a rendezvények kerülésére.

5. Mindennapi kihasználás (a társadalmi rend megerősítése),
 6. Személyes imázsépítés.¹³
 Dolgozatom újdonságát az adja, hogy betekintést enged az egyházpolitika azon mechanizmusába, mely reprezentálja, hogy miként igyekezett az állam a református egyházat hatalmi manipulációval, politikai befolyással a maga oldalára állítani, illetve, hogy hogyan igyekezett legitimációpótlékként használni. Bővebb kontextusban, az állam és az egyházak viszonyát vizsgálom a Kádár-rendszer „szövetségi politikájának” értelmezésében. Ezt egy komplex levéltári kutatás előzte meg, mely felhasználja primer állami (MNL, ÁBTL) és egyházi (Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltár, Református Zsinati Levéltár, Ráday Levéltár) forrásokat egyaránt. A kutatást nehezítette, hogy eddig részletesebb tanulmány, monográfia nem született a Hazafias Népfront és az egyházak kapcsolatáról. A Hazafias Népfronttal ugyan érintőlegesen foglalkozott Tabajdi Gábor, viszont az egyházi kontextus itt sem hangsúlyos.¹⁴ A primer források begyűjtése szintén nehézségekbe ütközött, tekintve, hogy a Református Egyház Zsinati Levéltárából hiányoznak a kutatott évekre vonatkozó konventi, illetve zsinati jegyzőkönyvek, így a befolyásolást egyházi oldalról más, töredékes forrásokból lehet csak valamelyest rekonstruálni. Emellett állami oldalról a HNF és az egyházak kapcsolatára

vonatkozó források is igen töredékesek, csupán a HNF ÁEH-val való érintkezésének találjuk jeleit. Fontos források lehetnének a református egyház lelkészeivel készített *oral history* interjúk, azonban a megkérdezett lelkészek többsége nem szívesen nyilatkozik a témáról, a szocializmus időszakának negatív emlékei – a HNF iránt érzett közöny –, vagy épp személyes érintettség miatt. Ez az attitűd sejtésem szerint nem tekinthető általánosnak, de így az elkészült két interjú sem értékelhető reprezentatívnak, inkább csak a két megkérdezett lelkész¹⁵ emlékeinek „polaroidjaként” szolgál. Dolgozatomban nagyrészt az ÁEH és a különböző szintű tanácsok jelentéseire támaszkodtam, utóbbiaknál főleg kistérségi-regionális példákat bemutatva. A tartalmi keretek miatt azonban nem volt lehetőségem az összes megye minden évének minuciózus elemzésére, ezért törekedtem olyan példákat kiragadni, amely országos szinten – a jelentésének tartalmi és módszerbeli megírása miatt – reprezentatívnak tekinthetők. Arra törekedtem, hogy ezen jelentések alapján minél pontosabban szemléltessem a Kádár-rendszer politikai eszközrendszerének református egyházra való befolyását, illetve, hogy bemutassam a politikai átnevelés mechanizmusait, irányait, módszereit. Hipotézisem szerint ugyanis ennek a jelenségnek legalább akkora szerepe

volt a református egyház lojálissá tételében, a szekularizáció¹⁶ elérésében, mint a különböző adminisztratív intézkedésekében.

A VIZSGÁLT IDŐTARTAMRÓL

A szocializmus időszakának egyháztörténetét állami és egyházi szempontok alapján, többféleképpen lehet korszakolni. Viszont a szempontokon belül is többféle megközelítéssel lehet periodizálni, így például: nemzetközi kontextus, felekezeti,¹⁷ felekezeten belüli egyházkormányzati, vallásszociológiai, teológiai,¹⁸ az állam és az egyházak kapcsolatát érintő egyezmények, törvények szerinti stb. Tekintve, hogy az államnak a református egyházzal kapcsolatos egyházpolitikája egyenletesebben, konkrét eseményhez nem köthetően valósult meg,¹⁹ ezért egy állami szempontú, egészen pontosan a politikai befolyásolás érzékeléséhez, azon irányelveinek letételéhez köthető korszakolást választottam. Mivel témám főleg a Hazafias Népfront és az egyházak kapcsolatát, azon belül is a politikai befolyásolás módszereit, mikéntjét vizsgálja, a korszakolást ennek első jeleitől, 1957-től kezdtem. Ez az év természetesen összefügg a forradalom utáni egyházpolitika újragondolásával, a korábbi egyezmények megújításával, az ÁEH átstrukturálásával stb.²⁰ A korszak végpontja vállaltan szubjektív, ugyanis 1971-ben fektetik le azokat az irányelveket,

¹³ Tabajdi i. m. 2011, 18–25. <https://www.egyhazforum.hu/a-hatalom-es-az-egyhazak/> (Utolsó letöltés: 2025. 02. 14.).

¹⁴ Tabajdi i. m. 2013.

¹⁵ Lentulai Attila (1952) óriszentpéteri, bakonszentkirályi, majd győr-szabadhegyi református lelkész, 2000-től 2015-ig a pápai egyházmegye esperese, illetve édesapám, Bagi László (1958) kiskőrösi, majd budapest-baross-téri református lelkész.

¹⁶ A szekularizáció alatt itt elsősorban azt a gyakorlatot értem, mely az emberek „vallástalanítását”, a vallás eljelentéktelenítését szolgálta.

¹⁷ A Magyarországi Református Egyház korszakolásánál kiemelném Jos Colijn, Bölskei Gusztáv, Glatz Ferenc, Kocsis Elemér erre vonatkozó írásait. Bővebben lásd: Horváth Erzsébet: A Magyarországi Református Egyház története a kommunista időkben (1945–1989). <https://zsinatilevtar.hu/a-magyarorszag-i-reformatus-egyhaz-tortenete-a-kommunista-idokben-1945-1989> (Utolsó letöltés: 2025. 02. 14.).

¹⁸ A reformátusoknál például: a „keskeny út”, a „szolgálat”, a „diakónia” teológiája.

¹⁹ Balogh Margit: Egyház és egyházpolitika a Kádár rendszerben. *Eszmélet*, 34. (1997), 69–79. https://www.eszmelet.hu/balogh_margit-egyhaz-es-egyhazpolitika-a-kadar-rendszerben/ (Utolsó letöltés: 2025. 02. 14.).

²⁰ Bővebben lásd: Rajki i. m. 2002.

amelyek a politikai befolyásolás addigi rendezetlenebb, de működő formájának határozott kontúrokat adott és az 1980-as évek végéig működött.

A HAZAFIAS NÉPFRONT IRÁNYELVEI A PAPOK POLITIKAI BEFOLYÁSOLÁSÁRA

A papok politikai befolyásolása – ahogy a későbbi fejezetekben látni fogjuk – már az 1957-es évtől elkezdődtek, különböző formákban. A tájékoztató előadások nagy része a HNF szervezésében valósult meg. Az erre vonatkozó irányelvekről, programtervekről még sincsenek levéltári forrásaink sem az 1950-es évek végéről, sem az 1960-as évekből. Az is elképzelhető, hogy ilyen dokumentumok nem is léteztek, mely magyarázatot adhatna az 1970-es évekig megfigyelhető nagyfokú koordinátlanságra, ami a befolyásolás körülményeit is érintette. Az első ilyen jellegű dokumentumok az 1970-es évekből kerültek elő, ám részletességük, a problémákra koncentráció tartalmuk, a múltra való visszautalásuk lehetőséget ad arra, hogy retrospektív módon rekonstruáljam a HNF egyházi befolyásolásának sajátos területét. Az 1960-as évek végére az MSZMP Politikai Bizottsága (továbbiakban: MSZMP PB) is érzékelte a különböző koordinációs problémákat, így 1968. március 4-én új egyházpolitikai irányelveket fektetett le. Az ÁEH és a HNF Országos Tanácsának Titkársága²¹ (továbbiakban: HNF OTT) azonban szemmel láthatóan lassan reagált ezen határozat megvalósítására. Majd két év

tétlenkedés után, csak 1970-ben indult meg egy nem feltétlen baráti viszonyt sugalló diskurzus az ÁEH és a HNF OTT között.

Elsőként az ÁEH igyekezett kidolgozni az új direktíva megvalósulásának módját. Ez a dokumentum bizonyítja, hogy a HNF egyházakra, azok vezetőire és a papságra gyakorolt politikai befolyásolásának az MSZMP PB is nagy jelentőséget tulajdonított, melyet az említett 1968-as határozat szerint, átgondoltan és megfelelően koordinált tevékenységgel meg is kellett növelni.²² A dokumentum szerint az irányelvek megvalósításának érdekében elengedhetetlen volt az ÁEH, a HNF és a tanácsokkal való megfelelő koordináció kialakítása. A dokumentum írója kiemeli, hogy a HNF-ben való munkában a legaktívabbak a protestáns egyházak vezetői és papjai, valamint a katolikus papi békemozgalom aktivistái voltak, akik társadalmi rangként, elismerésként, megbecsülésenként értékelték az itteni munkát.²³ Megtudhatjuk, hogy az ő mozgalomba való bekapcsolásuk keretei, módszerei az ötvenes évek végén kezdtek el kialakulni. A párt érdekeinek megfelelt az a körülmény is, hogy ennek nyomán nem növekedett az egyházaknak, papoknak az egyházon kívüli társadalmi befolyása. A különböző szintű népfrentbizottságokba 1968-ban 701 személyt választottak be, mely arány az egyházpolitikai érdekeknek megfelelően a forradalom óta csak minimálisan változott. Nem érvényesült viszont az a célkitűzés, hogy lehetőleg ne

a községekben legyen a legtöbb pap beválasztva. Ezeken az alsóbb szinteken a különböző népfrentbizottságok nem tartották lépést az egyházak politikai lojalitásának fejlesztésében sem.²⁴ A koordinátlanság is problémát jelentett, sokszor érvényesült ötletszerűség. A fő problémát abban látták, hogy a papi békemozgalom irányítása is még az ÁEH és a megyei tanácsok közvetlen feladatákként valósult meg, emiatt a népfrentbizottságok is bizonytalanok voltak, hogy milyen formában és mértékben aktivizálják a papokat. Előfordultak mindenáron – a világnézeti különbségre nagy hangsúlyt fektető, csak taktikai együttműködést szorgalmazó –, illetve elvi megfontolások nélkül együttműködést sürgető bizottságok is.²⁵ A dokumentum szerint a papok lojalitásának növelése érdekében növelni kellett a befolyást a hazai és nemzetközi békeharc, a hazaszeretet és szocialista humanizmus, a jelentősebb nemzeti ünnepek méltó megünneplésének, a népfrent választásokba történő bekapcsolásának és a helytörténeti kutatómunka támogatásának területein. Ezekről rendszeres tájékoztatást vártak a papoktól, a véleményük kikérését, akár személyes találkozás útján is. Emellett ideológiai és politikai vitákat javasoltak a szocialista célkitűzések érdekében, ugyanis az egyházakkal való politikai együttműködést is csak így tartották fejleszthetőnek.²⁶ Évente legalább egy alkalommal a megyei népfrentpolitikai értekezleten is szükségesnek tartották az egyházpolitikai helyzet

²¹ A HNF egyik vezető szerve a Kongresszus és a HNF OT elnöksége mellett.

²² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL-OL)-XIX-A-21-d. 288f.-22/1970/10 ő.e. 001-4/a/1970, 51. doboz, 1. Állami Egyházügyi Hivatal Benne: *Irányelvek a Hazafias Népfrent mozgalomnak az egyházak és papok körében végzett tevékenységének fejlesztése és az Állami Egyházügyi Hivatallal való koordinálás feladataira.* (1970. 06. 11.).

²³ Uo. 2.

²⁴ Uo. 3.

²⁵ Uo. 4.

²⁶ Uo. 5.

ismertetését is. Fontos felhívás volt az is, hogy a HNF OTT és az ÁEH rendszeresen tájékoztassák egymást az egyháziak népfrontos tapasztalatairól. A megyei, budapesti népfrontbizottságok titkárait utasították, hogy vegyenek részt az ÁEH által szervezett, két-évenként a pártbizottságokban megtartott megyei, budapesti egyházpolitikai koordinációs megbeszéléseken.²⁷ A dokumentum kiemeli a tömegkommunikációs eszközök, különösen a sajtó, tv, rádió fontosságát, melyet a HNF OTT-nek kellene koordinálni. Ennek részleteire – a sajtó kivételével – nem tért ki a tervezet. A sajtóval kapcsolatos elképzelések közt szerepelt, hogy a *Magyar Nemzet*²⁸ foglalkozzon a papok népfront-tevékenységével, illetve az egyházi sajtó is a jövőben színvonalasabban, rendszeresebben foglalkozzon a papok társadalmi-politikai népfrontos tevékenységével, melyet az ÁEH koordináljon. A befolyásolás magatartását is igyekeztek megszabni, eszerint a HNF OTT kulturált, színvonalas módon foglalkozzon a papokkal, a HNF-elnökség szintén tanácskozzon az egyházi vezetőkkel, a HNF bizottságai is úgy végezzék feladataikat, hogy közben ne csorbítsák az egyházak és a papok önállóságát. Az egyházi személyek népfrontos tevékenységét az egyházpolitikai elvek alapján a HNF OTT, a megyei, budapesti, járási, városi és nagyközségi népfrontbizottságok önállóan kellene irányítani és ellenőrizni.²⁹ A protestáns

papok béke-tevékenységét pedig az Országos Béketanács,³⁰ illetve a megyei, budapesti népfrontbizottságok irányítsák a jövőben. Fontos feladat volt, hogy a HNF vonja be a lojális papokat a HNF nemzetközi tevékenységébe is.³¹ El szeretnék volna érni azt is, hogy a bizottságokba a későbbiekben csak lojális és fiatal papokat válasszanak be. Az MSZMP KB egyetértése után ezeket az irányelveket ismertetni akarták a megyei népfronttitkári és egyházügyi tanácsosi értekezleteken is.³²

Ezt a dokumentumot juttatta el végül az ÁEH részéről Miklós Imre³³ Bencsik Istvánnak,³⁴ a HNF OTT főtitkárának. A levélben Miklós jelezte, hogy megküld a HNF számára egy közös ügyekkel foglalkozó, nem véglegesen kimunkált anyagot, melynek több megállapítása a Hivatalon belül is vitatott volt.³⁵ Ezen belső vitákról azonban nem maradt fenn semmilyen forrás.

A HNF esetében viszont megtalálható egy, a belső diskurzust bizonyító dokumentum is. Ugyanis Barati József,³⁶ a HNF országos titkárának a témához való észrevételeit először a HNF vezetőségén belül tárgyalta meg, készülve az ÁEH-val egyeztetett tárgyalásokra.³⁷ Barati szerint a Népfront Országos Elnökségének 1967. évi határozata, majd az MSZMP PB 1968. március 4-i határozata (mely szerint az 1967-es átdolgozott verziója) értelmezésében

segítséget kellene nyújtani a megyei titkároknak. Mindkét határozatot a népfrontnak címezték és nem a Béketanácsnak, amelyből Barati levonta saját következtetéseit. Ennek oka szerint az volt, hogy már léteztek olyan papok, akik nemcsak a béke, hanem a szocializmus építésében is egyetértettek, ezért nem szűkíthető le a papokkal való foglalkozás a béke témájára, a békemozgalom keretére. Ezért nemcsak a témákat szükséges tematikusan és tartalmilag bővíteni, hanem egyre több paphoz el is kell jutni. Szerinte egyfajta bizalmatlanság még mindig fennállt a papokkal szemben, sokak szerint csak „szószéket” akartak a népfrontban, így ebből fakadt az a törekvés, hogy helyi bizottságokban lehetőleg ne válasszák be őket. Dicséretesnek tartotta viszont, hogy a papok száma nem nőtt a bizottságokban, viszont a beválasztottak között nagy volt a szóródás, ami nem a papok politikai differenciáltságából, hanem egyes megyei vezetők szemléletéből adódott. Ezért azt javasolta, hogy a megyei titkárok igyekezzenek a papok politikai fejlődését megismerni és ne csak a megyei egyházügyi tanácsosra hallgatni.³⁸ Barati megjegyezte, hogy mivel a beválasztott papok számarányán nem akarnak változtatni, ezért egyéb alkalmi kereteket, összejöveteleket kellene kialakítani, mert érintkezés nélkül befolyásolás sem létezik. A politikai befolyásolásnak szerint két csatornája volt: a Béketanács

²⁷ Uo. 6.

²⁸ A HNF hivatalos napilapja.

²⁹ *Irányelvek... i. m. 7.*

³⁰ Az Országos Béketanács 1984 előtt a HNF keretein belül működött.

³¹ *Irányelvek... i. m. 8.*

³² Uo. 9.

³³ Miklós Imre (1927–2003): politikus, államtitkár, 1956-tól az ÁEH elnökhelyettese, majd 1971-től 1989-ig elnöke.

³⁴ Bencsik István (1910–1998): tanár, politikus, 1970 és 1974 között a HNF OTT főtitkára.

³⁵ MNL-OL-XIX-A-21-d. 288f.-22/1970/10 ő. e. 001-4/a/1970, 51. doboz. Benne: Miklós Imre: *Levél Bencsik Istvánnak* (1970. 08. 13.).

³⁶ Barati József (1914–1982) agrármérnök, volt parasztpárti politikus, országgyűlési képviselő, 1968-tól a HNF országos titkára.

³⁷ MNL-OL-XIX-A-21-d. 288f.-22/1970/10 ő. e. 001-4/a/1970, 51. doboz, 1. Barati József: *A papok népfrontban végzett tevékenységének tapasztalatai és a további feladatok* (1970. 09. 27.).

³⁸ Uo. 3.

katolikus papi bizottságai és a HNF. Ő az utóbbira szeretne volna áthelyezni a súlypontokat, ezért azt javasolta, hogy a HNF OTT ne terjessze ki hatáskörét a katolikus papok békebizottságaira.³⁹ Elképzelései szerint viszont minden egyéb tevékenység a népfront nevében kellene, hogy történjen. Ennek módja, hogy a népfront önálló szervezésében a megyei titkárságnak évente egy-két tájékoztatót kell tartania a papoknak az adott időszak legfontosabb kérdéséről. Külön kiemelte, hogy ne csak a nemzetközi helyzetről szóljanak az előadások, hanem fontos belpolitikai kérdésekről is, melyek teret és keretet adnának a befolyásolásra. Ilyen tájékoztatókat külön, legalább évente egyszer-kétszer kellene tartani a püspököknek is. Véleménye szerint le kell arról is szokni, hogy a megyei titkárok csak „központi” előadót hívnak.⁴⁰ Ezután kitért a megyei titkárok politikai környezetére is, melyet rossznak értékelt, mivel egyes pártbizottsági munkatársak, egyházügyi tanácsosok nem vették jó néven a papokkal való találkozásokat. Holott Barati szerint a befolyásolás csak a papokkal való személyes találkozók növelésével érvényesülhetett. Éppen ezért tisztázni kell a jövőben, hogy nem politikai ingatagságból, hanem a szövetségi politika érdekében találkoznak a papokkal, amiért nem gúnyos elmarasztalás, hanem dicséret illeti őket. Ehhez politikai segítséget is kérvényezett, hogy a titkárok

ilyen jellegű munkája ne forduljon passzivitásba.⁴¹ A politikai környezet mellett az apparátus kisebbségi érzését említette még Barati a művelt, jó szónok papokkal szemben, illetve a papok közeledésével kapcsolatos bizalmatlanságot.⁴² A dokumentum kitért a különböző szervezeti elgondolásokra is. Szerinte a népfront nevében rendezett tájékoztatókat nem az ÁEH és a megyei tanácsok, hanem a HNF megyei titkárai szervezésében szükséges megtartani. Az egyházpolitika megvalósítását, a mozgalmi feladatok irányítását Bugárnénak,⁴³ a HNF OTT főtitkárhelyettesének szeretne volna átadni, akinek szervezett kapcsolatot nem, csupán konzultatív viszonyt kellett volna tartani az ÁEH-val. Meglátása szerint a megyei szinten a titkárok alárendeltek az egyházügyi tanácsosokhoz képest, de ezt csak radikális pozícióváltozásokkal lehetne megoldani.⁴⁴

Barati József a HNF berkein belül való megbeszélés és több mint két hónappal az ÁEH levele után dolgozta ki az ÁEH anyagához fűzött észrevételeit. Érdekesség, hogy a szűk körben tárgyalt szempontokból szinte semmi sem került be a válaszdokumentumba, így – ahogy később látni fogjuk – az ÁEH joggal kérte számon a Népfrontot, hogy a saját hatáskörükbe tartozó témára miért nem dolgoztak ki önálló munkatervet és miért csak az általuk kidolgozott anyagra reflektáltak. Barati

válaszdokumentumáról elmondható, hogy összességében egyetért az ÁEH által kidolgozott anyaggal. Néhány megjegyzését azonban kiemelném. Egyrészt szerint számolni kell a papok politikai-társadalmi súlyának növekedésével, amiről nincs szó az ÁEH által kidolgozott anyagban, másrészt az apparátusban világos elvi alapokra kell helyezni az egyházpolitikai tevékenységet, azaz, hogy miben működjenek együtt a papokkal, miről próbálják őket meggyőzni, ki egyáltalán a számukra „jó” pap, illetve hogy a világi tisztségviselőkre is koncentráljanak-e stb.⁴⁵ A papi békemozgalommal kapcsolatban megjegyzi, hogy az az ÁEH és a megyei tanácsosok közvetlen feladatuként valósult meg, viszont ezt a viszonyt rendezni szükséges, mert a HNF megyei titkárai gyakran kerültek kínos helyzetbe az információhiány miatt. A békebizottságok irányításában célszerűnek tartotta az Országos Béketanács elnökségének érvényesülését, a megyékben pedig a HNF elnökségének vezetését.⁴⁶ Itt is megemlíti, hogy az egyházpolitika megvalósítása, a mozgalmi feladatok Bugárnéhoz kellene, hogy tartozzanak, illetve, hogy a népfront nevében szervezett tájékoztatókat a megyei titkárok szervezzék, az egyházügyi tanácsosok csak konzultatív partnerek legyenek.⁴⁷

A megküldött dokumentumra Pratner József⁴⁸, az ÁEH elnöke egy időben két felháborodott

³⁹ Uo. 4.

⁴⁰ Uo. 5.

⁴¹ Uo. 6.

⁴² Uo. 7.

⁴³ Bugár Jánosné (1921–1983) MSZMP KB tag (1966–1980), HNF OTT főtitkárhelyettese (1964–1972), a Béke Világtanács magyar tagja (1969–1983).

⁴⁴ Barati A papok... i. m. 8.

⁴⁵ MNL-OL-XIX-A-21-d. 288f.-22/1970/10 ö.e. 001-4/a/1970, 51. doboz, 3. Benne: Barati József megjegyzései az ÁEH által készített, A papok népfrontban végzett tevékenységének tapasztalatai és a további feladatok c. anyaghoz (1970. 10. 27.).

⁴⁶ Uo. 4.

⁴⁷ Uo. 5.

⁴⁸ Pratner József (1911–1975) Eredeti szakmáját tekintve kőműves, majd politikus, országgyűlési képviselő, 1961 és 1971 között az ÁEH elnöke.

levelet kapott helyetteseitől, Miklós Imrétől és Balló Istvántól.⁴⁹ Miklós sérelmezte, hogy nem arról volt szó, hogy az ÁEH által készített irányelveket vitassa meg a HNF OTT, hanem hogy saját vitaanyagot készítsenek. Leszögezte, hogy a papi békemozgalom egyházpolitikai szerepe és funkciója továbbiakban is az ÁEH feladata lesz.⁵⁰ Balló hasonlóan indulatos leveléből megtudhatjuk, hogy a HNF által írt megjegyzéseket valójában Sándor elvtárs⁵¹ írta, Barati tolmácsolásában. Szomorúnak tartotta, hogy a saját tevékenységébe tartozó problémákról a HNF semmit sem tudott összehozni. A katolikus papi békemozgalom hovatarozását nem látta tisztázatlannak, szerinte ezért változtatni sem kellene rajta.⁵² Megjegyezte továbbá, hogy az ÁEH-nak ne csak konzultációs alapon legyen köze a papi békemozgalomhoz, illetve, hogy azt senki sem akarja kivonni az OBT hatásköréből.⁵³ Az esetleges ÁEH és HNF közti találkozóról nem maradt fenn levéltári forrás, azonban végül az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának az ÁEH által megírt dokumentumot küldték el bő egy évvel annak megírása után, Barati megjegyzései nélkül.⁵⁴

Grósz Károly⁵⁵ válaszlevelében gátat szabott bármilyen hatásköri változtatásnak, így a tömegkommunikációs eszközökkel

kapcsolatos ügyek nem kerültek át a HNF OTT-hez, hanem továbbra is a Tájékoztatási Hivatal és az MSZMP Agit. Prop. Osztály feladata maradtak. Emellett a dokumentum azon részét is elvetette, mely a HNF OTT-t a papi békemozgalom feladatainak kidolgozására kérte, ezt továbbra is az OBT Ügyvezető Elnökségének kellett megtennie.⁵⁶

A fenti dokumentumokból tehát visszatekintő módon is jól rekonstruálható a HNF szerepe és működése a politikai befolyásolás értelmezésében. Meglátásom szerint tehát a valós irányítás az ÁEH és a megyei tanácsok kezében volt, a népfrontot pedig egyfajta eszközként használták, csupán a nevükben rendeztek tájékoztatókat. Ez többek között abból is látszik, hogy a népfrontos tájékoztató előadásokra a megyei titkárok intézték a „központi” előadókat,⁵⁷ az ÁEH pedig a témákat határozta meg.⁵⁸ Másrészt a HNF Országos Titkárságának jegyzőkönyveiből is kiderül, hogy a papokkal való kapcsolat az ÁEH közreműködésével zajlott, illetve a papok tájékoztatása is a HNF égisze alatt, de lényegileg az ÁEH szervezésében történt.⁵⁹ Ez a körülmény egyrészt megfelelt a pártnak, mert rejtve tudott maradni, így nagyobb tömegeket tudott megmozgatni egy önálló, „pártatlan” tömegmozgalom égisze

alatt. Egyúttal a körülmények igazolják azt az elképzelésemet is, hogy a hangoztatottakkal ellentétben, Kádár – legalábbis az egyházi befolyásolás szempontból – igenis nagy jelentőséget tulajdonított a HNF tevékenységének, még ha ebben utóbbi nem is önállóan tevékenykedhetett. Ugyan 1970-re a HNF próbálkozott némi önállóság elérésére, hatalmának kiszélesítésére, az ÁEH-tól való függetlenedésre, de ennek Grósz Károly hamar gátat szabott. Az azonban látszik, hogy az egyházi személyek népfrontos tevékenységének irányításába, ellenőrzésében ettől kezdve szerepet kapott a HNF OTT, illetve a különböző népfrontos bizottságok is. Ebből adódóan és a korábbi irányelvek híján azonban komoly koordinációs problémák keletkeztek. Nem volt teljesen tisztázott, hogy a papi békemozgalmat, illetve a népfront rendezvényeit ki irányítja. Az is kiderül, hogy a HNF OTT és az ÁEH között nem igazán működött a kommunikáció, nem tájékoztatták egymást a népfrontban tapasztalt papi jelenlétről, illetve például papok áthelyezéséről sem.⁶⁰ A koordináció hiányára utal az is, hogy a HNF különböző szintű bizottságainak vezetői nem vettek részt az ÁEH egyházpolitikai irányelveiről szóló tájékoztatóin. Irányelvek híján az sem volt megszabva, hogy a különböző bizottságok szintjeibe hány

⁴⁹ Balló István (1920): Eredeti szakmáit tekintve hentes, segédmunkás, kocsis, 1969 és 1975 között az ÁEH elnökhelyettese.

⁵⁰ MNL-OL-XIX-A-21-d. 288f.-22/1970/10 ő. e. 001-4/a/1970, 51. doboz. Benne: *Miklós Imre feljegyzése Pratner József részére* (1970. 11. 02.).

⁵¹ Feltehetően Sándor József (1911–1985), politikus, 1963 és 1977 között az MSZMP KB Irodájának vezetője.

⁵² MNL-OL-XIX-A-21-d. 288f.-22/1970/10 ő. e. 001-4/a/1970, 51. doboz, 1. Benne: *Balló István feljegyzése Pratner elvtárs részére* (1970. 11. 02.).

⁵³ Uo. 2.

⁵⁴ MNL-OL-M-KS 288f.-22/1970/27 ő. e. 75. doboz. *Sebestyén Nándorné levele az ÁEH által készített irányelvekről Grósz Károlyhoz* (1971. 07. 15.).

⁵⁵ Grósz Károly (1930–1996): politikus, a Minisztertanács elnöke (1987–1988), az MSZMP főtitkára (1988–1989). Ekkor az MSZMP KB APO helyettes vezetője (1968–1973), majd vezetője (1974–1979).

⁵⁶ MNL-OL-M-KS 288f.-22/1970/27 ő. e. 75. doboz. *Grósz Károly válaszelevele Sebestyén Nándornénak* (1971. 07. 21.).

⁵⁷ Találunk arra is forrást, hogy próbálkoztak „központi” előadók helyett megyei szakemberekkel is, de az ÁEH jelentése szerint ők „nem ütötték meg azt a mértéket, amelyet a központi előadók”. Lásd: MNL-OL-XIX-A-21-d 001-9/1962 (14. doboz.), 1. *Az ÁEH jelentése a papok részére indított politikai tájékoztató előadássorozat IV. előadásának tapasztalatairól* (1962. 04. 20.).

⁵⁸ MNL-OL-XXVIII-M-g-HNF-Otitk. (126. doboz), 3. *A HNF O. Titkárság 1969. február 18-i ülése*.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo. 4.

papot válasszanak be, csupán egy globális számot tartottak szem előtt, melytől csak minimális eltéréseket fogadtak el. Alsóbb szinteken pedig végképp fejtelenség uralkodott, mely megyénként teljesen eltért, függve a megyei vezetők engedékenyebb vagy elutasítóbb szemléletéből. Az is kiderül, hogy a különböző megyei tanácsok titkárai sem voltak kellőképp tájékozottak, például a határozatok értelmezésében is segítséget kellett nekik nyújtani. Emellett a különböző népfrontos bizottságokba való papi személyek beválasztását is többnyire nem saját benyomásból, hanem az ÁEH egyházügyi tanácsosaira hallgatva hagyták jóvá.

EGYHÁZI SZEMÉLYEK A HAZAFIAS NÉPFRONT BIZOTTSÁGAIBAN ÉS A TANÁCSOKBAN

Az egyházi személyek beválasztása a népfront különböző szintű bizottságaiba, illetve a különböző megyei tanácsokba a „szövetségi politika” szempontjából

elengedhetetlen taktikai lépésnek bizonyult, mind az egyháziak megnyerésének, mind a társadalmi bázis kiszélesítésének szempontjából. A forrásokból kiderül azonban, hogy a párt részéről egyfajta paranoid félelem is társult ehhez a körülményhez, melyet több-kevesebb sikerrel próbáltak kordában tartani. Egyrészt már a kezdetektől vita alakult ki a vaskalapos, minden tekintetben az egyházakkal ellenséges és az engedőbb, a „szövetségi politikát” előtérbe helyező párttagok közt, mely ellentét egészen a megyei tanácsok szintjéig érzékelhető volt. Előbbiek gátat szabtak volna az egyháziak ilyen módon való felhasználásának, utóbbiak sürgették volna társadalmi szervezetekbe és különböző tanácsokba való beválasztásukat. Az 1960-as évekre a megengedőbb irányzat kerekedett felül. A vonalas párttagoknak azonban sikerült elérni, hogy az egyháziak politikai szerepvállalására csak egy bizonyos mértékben kerüljön sor. Ezt a mértéket – határozott irányelvek híján – a kezdetekben kialakult

status quo határozta meg, legálábbis, ami a létszámot illeti. A kialakult struktúrán azonban folyamatosan változtatni próbáltak, ugyanis a pártnak az lett volna megfelelő, ha a református egyház lojális vezetői magasabb szinten csatlakoznak be a társadalmi szervezetek munkájába. Ezért – ahogy az előző fejezetben is láthattuk – létszámukat az országos és a megyei szinten igyekeztek erősíteni lojális papokkal, míg az alsóbb szintű járási, városi, községi szintéren azt – a papok haszonszerzésétől, megnövekedett befolyásától való félelem miatt – csökkenteni akarták. Ez a körülmény folyamatos problémát jelentett az egyházpolitika irányítóinak, ugyanis az alsóbb szinteken a megyei vezetéstől függött, hogy kit akarnak a népfront és a tanácsok kötelékében látni és itt is mindkét felvázolt hozzáállással találkozhattunk. Ahogy azonban az alábbi táblázatban is láthatjuk, nem sikerült a kitűzött célt elérni, a papi jelenlét mindvégig erős maradt az alsóbb szinteken.

Országos adatok részletezése ⁶¹	1959-es év	1960-as év	1964-es év	1969-es év ⁶²	1973-as év ⁶³
HNF Országos Tanács	10	7	8	9	10
HNF megyei és bp.i bizottságok	97	87	48	-	37
HNF járási., városi-, bp.i kerületek	131	88	161	-	162
HNF községi bizottságok	521	507	533	-	446
Összesen:⁶⁴	759	689	750	710	655

⁶¹ MNL-OL-XIX-A-21-d 001-5/1964 (22. doboz), 2. *Tájékoztató a Népfront-bizottságokba, 1964-ben beválasztott papok tevékenységéről, számarányuk alakulásáról* (1964. 06. 12.). A kutatás jelenlegi státusza nem terjedt ki az HNF Országos Tanácsának, illetve a különböző szintű bizottságok papi jelenlétének arányaira az összes taghoz képest. A rendelkezésemre álló adatok alapján azonban egy hozzávetőleges arányszámra következtethetünk. 1957-ben a HNF Országos Tanácsának testületébe 159 fő került be, melyből 11 tag volt egyházi személy, 1960-ban 128 fő került be, melyből 6 volt egyházi személy (bővebben lásd: Tabajdi *i. m.* 2013. 122–124, ill. 137–140.). 1976-ban a 250 tagból 9 volt egyházi személy (bővebben lásd: A Hazafias Népfront VI. kongresszusa. 1976. szeptember 18–19. HNF OT., Budapest, 1976, 235–241.). Tehát láthatjuk, hogy az egyházi jelenlét aránya kb. 4 és 7% között mozgott. Az összes bizottsági tag egyházi jelenlétének arányainál hasonló tendenciát figyelhetünk meg a tagok számától függően. A HNF-nek 1962-ben 200.000 bizottsági tagja volt (Tabajdi *i. m.* 2013. 147.), míg 1981-ben 180.000 (A Hazafias Népfront VII. kongresszusa. 1981. március 14–15. HNF OT., Budapest, 1981, 13.). Azaz az egyházi személyek aránya kb. 0,35 és 0,5% között mozgott.

⁶² A HNF O. Titkárság 1969. február 18-i ülése... *i. m.* 1.

⁶³ MNL-OL-XIX-A-21-d 002-1/d/1962 (14. doboz.). Benne: *Kimutatás a társadalmi szervekbe választott egyházi személyekről* (1973. 11. 01.).

⁶⁴ Egy-egy papi személy több népfront-bizottságnak is tagja lehetett, az összesített számok a funkciót jelentik, melyet gyakran a források szerzői sem vettek figyelembe.

Felekezeti megoszlás szerinti kimutatás ⁶⁵	1960-as év	1964-es év
római katolikus	229	254
görög katolikus	18	20
görögkeleti	6	10
református	322	341
evangélikus	53	73
izraelita	6	5
baptista	2	0
Összesen:	636	703

A megyei vezetés kétarcúsága, illetve nagyfokú önállósága végül odavezetett, hogy egyes megyékben szinte semmilyen egyházi személyt nem választottak be a bizottságokba,⁶⁶ más megyékben pedig a különböző veszélyekkel nem törődve – a szövetségi politika jegyében – az elvártnál jóval több papi személyt választottak be.⁶⁷ Ez a kétarcúság tükröződik a papok különböző

szintű tanácsi beválasztásával kapcsolatban is. Ahol a megyei vezetés engedékeny volt, ott kimutatható a papi jelenlét, ahol vonalas vezetők voltak, ott kevésbé vagy egyáltalán nem, ahogy az alábbi táblázatban is láthatjuk.

A politikai szerepvállalás tehát két szintén folyt, egyrészt az országgyűlésben és a tanácsokban,

másrészt – amennyiben elfogadjuk politikai szerepvállalásnak – a HNF-ban.⁶⁹ A forrásokból azt láthatjuk, hogy a tanácsokba és a népfrontba beválasztott papok létszámáról folyó vita a teljes vizsgált időszakot végig kíséri. Egy 1962-es jelentés szerint a párt politikája helyesnek bizonyult, amikor megfelelő létszámban választottak be papi személyeket az országgyűlésbe

Számszerű kimutatás az egyes megyékben különböző szintű tanácsokba az 1958. évi általános tanácsválasztások alkalmával beválasztott papokról ⁶⁸			
Baranya megye	11	Komárom-Esztergom megye	8
Bács-Kiskun megye	1	Nógrád megye	1
Békés megye	9	Pest megye	10
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	7	Somogy megye	7
Budapest	9	Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	2
Csongrád megye	5	Szolnok megye	6
Fejér megye	0	Tolna megye	4
Győr-Moson-Sopron megye	1	Vas megye	4
Hajdú-Bihar megye	14	Veszprém megye	0
Heves megye	0	Zala megye	0
Összesen: 99			

⁶⁵ MNL-OL-XIX-A-21-d 001-5/1964 (22. doboz), 2. *Tájékoztató a Népfront-bizottságokba, 1964-ben beválasztott papok tevékenységéről, számarányuk alakulásáról* (1964. 06. 12.). Fenti táblázatból láthatjuk, hogy számarányaikhoz képest mennyivel felülreprezentáltak voltak a protestáns egyházak, a katolikushoz képest.

⁶⁶ Vagy ha igen, akkor jelezték az illetékesek a megyei HNF-titkárnak, hogy ebből ne csináljanak rendszert, ahogy az történt Baranya megyében két református lelkész megválasztásánál. Lásd: MNL-OL-XIX-A-21-d 007-6/1962 (14. doboz.), 8. *Baranya megyei ÁEH jelentés* (1962. 04. 03.).

⁶⁷ A különböző lelkészek városi tanácstagságáról, Megyei Népfront Bizottsági, járási, városi és községi tagságának névsoráról az adott egyházmegye esperese küldött tájékoztatót a különböző egyházkerületek püspöki hivatalának. Például: Ráday Levéltár A/1b 238/1963. Püspöki levéltár 1963-64, 48. kötet. *Tanács tag jelöltek és Hazafias Népfront tagjai dunamelléki egyházkerületből* (1963. 02. 20.).

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ A HNF – bár hivatalosan társadalmi szervezet volt – gyakran foglalkozott politikai kérdésekkel is. Egy 1959. október 20-i Országos Titkársági jegyzőkönyv szerint Ortutay Gyula így nyilatkozott: „A népfront-bizottságok mindenekelőtt politikai kérdésekkel foglalkozzanak. Nem azért segít a népfront-bizottság a községpolitikai tervek megvalósításában – mert a népfront valamiféle jóléti intézmény – hanem azért, mert ennek politikai értelme és célja van.” MNL-OL-XXVIII-M-g-HNF-Otitk.1959/1960 (117. doboz), 2. *A HNF O. Titkárság 1959. október 20-i 22. számú ülése.*

és a tanácsokba. Ez megfelelt az egyházpolitikai céloknak és segítette a szövetségi politikát. A megyei tanácsokba ugyanakkor túl sok papot választottak be, így ezek számát valamilyen módon csökkenteni akarták, illetve csak az államhoz leglojálisabb, egyházi tekintéllyel rendelkező személyeket javasolták a további együttműködésre. A községi tanácsokban viszont egyáltalán nem javasolták a papi jelenlétet.⁷⁰ Egy 1964-es jelentés szerint csökkent az egyházak tömegbefolyása, így több tagot nem érdemes fölvenni, sőt körültekintő politikai munkával el akarták érni, hogy különösen a községi bizottságokban csökkenjen a létszámuk.⁷¹ A célt azonban nem sikerült elérni, majd' minden megyében emelkedett a községi népfront bizottságokba bevásztott papok száma. Ennek okát abban látták, hogy a népfront tekintélyének és befolyásának emelkedésével – különösen a protestáns – papok érdeklődése is nőtt a mozgalom iránt. Emellett a koordináció már többször említett problémáira hivatkoztak, ami az alsóbb szinteken különösen rosszul működött. Az ebben rejlő veszélyeket hosszabban fejti ki a jelentés írója. Egyrészt szerinte a papok kedvezőbb feltételeket láttak hitéleti tevékenységük végzéséhez, ezért jelentős részük csak taktikai okokból támogatta a népfrontmozgalmat. A papok szerint a kommunistáknak szükségük van az egyházak támogatására, mert az ideológiai ellentétek ellenére is szükség volt rájuk.⁷² Úgy vélekedtek, hogy mivel a kommunisták csak taktikáznak, és komolyan úgysem tartanak

igényt az egyházakra, ezért utóbbiaknak sem kell komolyan venniük a népi-nemzeti egység politikáját, ugyanakkor ebből érdemes valahogy hasznot húzni. Egyes lelkészek úgy gondolták, hogy ezáltal több dolgot engedhetnek meg a közösség építése területén. A jelentés szerzője szerint sokan jó kapcsolatot ápoltak a helyi szervekkel is, támogatták a községfejlesztési munkákat, ugyanakkor, ha „reakciós” mivoltuk miatt felelősségre akarták vonni őket, a népfrontos érdemeikkel tudtak takarózni. A jelentés írója összességében azt javasolta, hogy a fenti okok miatt a papok számát nem kell növelni a Népfrontban. A papoknak egyébként is azt a szerepet tulajdonította, hogy „a népi-nemzeti egységet” reprezentálják, tehát a társadalmi rétegek képviselői során az egyházak képviselőinek is jelen kell lenniük. Arra kell különösen ügyelniük, hogy a lelkészek ne saját céljaikra használják ezt. Feladatuk kell adni nekik, hogy a hívek előtt fejezzék ki rokonszenvüket a „népi-nemzeti egység” célkitűzései iránt. Emellett – mivel a papok képzett és tanult emberek, jók a tömegkapcsolataik – feladatuk információkat szerezni arról, hogy mi foglalkoztatja a tömegeket. Ez utóbbi folyamat már elindult, de probléma, hogy a javaslatokat a népszerűségük növelése miatt ők teszik meg a különböző szervek felé, pedig a párt tömegbefolyását erősítené, ha ezeket a különböző pártszervek tennék meg.⁷³ Végezetül a jelentés kitér arra is, hogy a különböző társadalmi szervezetbe választott papok tevékenységét figyelemmel kell

kísérni, adott esetben le kell őket leplezni és kitenni őket a különböző bizottságokból. Erre átmeneti módszerként az áthelyezést javasolja, vagy a problémát egy-egy esetleges elhalálozás után, a nem papi személyek bevásztásával lehet megoldani.⁷⁴

Fenti körülményeket – a lelkészek tanácsokba, illetve a népfront bizottságokba való bevásztását – tekinthetjük tehát a Kádár-rendszer legitimáció-pótlékának is. Bár ez a jelenség is meggyőző lehetett a passzív hívő tömegeknek, de úgy gondolom, hogy önmagában nem lett volna elég. Véleményem szerint ezért hangot is kellett adni az effajta egyházi jelenlétnek a propagandában (kiemelten az egyházi sajtóban), másrészt a lelkészek lokális befolyása miatt el kellett kezdeni az átnevelésüket.

(A tanulmányt a következő számban folytatjuk.)

⁷⁰ MNL-OL-XIX-A-21-d 0062-1/1962 (17. doboz), 1-2. *Javaslat az országgyűlésbe és a tanácsokba választandó papi személyekkel kapcsolatban* (1962. 12. 05.).

⁷¹ MNL-OL-XIX-A-21-d 001-5/1964 (22. doboz), 1. *Tájékoztató a Népfront-bizottságokba, 1964-ben bevásztott papok tevékenységéről, számáranyuk alakulásáról* (1964. 06. 12.).

⁷² Uo. 3-4.

⁷³ Uo. 5-6.

⁷⁴ Uo. 7.

Lázin Áron

„Fekete–piros táncot jár...”

Román–magyar kapcsolatok és azok személyi vonatkozásai az írószövetségek tekintetében

BEVEZETÉS

A Románia és Magyarország közötti, kétoldalú viszony vizsgálatában a keretrendszeri sajátosságok egy terhelte kapcsolat kialakulásához vezettek. A háborút követő időszak némiképpen enyhített ezen a szabályszerűségeken, az 1970-es évek közepétől azonban fokozatosan negatív pályára álltak az államközi kapcsolatok.

A korszak vizsgálatában a román pártállam, a magyar közösséget érintő politikai döntéshozatal, illetve az eseménydús nyolcvanas évek berendezkedésének vizsgálata áll központi helyen. Ugyanakkor közrejátszik a többi szocialista táboron belüli államtól való eltérő gazdasági, külpolitikai és ideológiai célok, eszközök jogerőre emelése és alkalmazása is.

Ha a kor Romániáját önmagában vizsgáljuk, tapasztalható egy katasztrófakutatás-szerű irány is, amely egyszerűen a romániai rezsim utolsó éveinek az esemény- és társadalomtörténetét szemléli. Logikus, hogy a rendszer kudarcához vezető utat egyszerűbben meg lehet fogni ennek a rövid időszaknak a megragadásán keresztül, de

érdekesebb nagyobb időbeli távlatból kiindulni, mindazt egy átfogóbb globális nagypolitikai térben vizsgálni.

Jelen írás a román–magyar viszony egy szeletének bemutatását célozza meg, egy specifikusabb irányból kiindulva, amely a kultúra és a Magyar Írók Szövetségének perspektíváján keresztül közelít rá a két állam viszonyára, mégpedig a kultúrára és a hivatalos kultúrdiplomáciai szereplőkre koncentrálva, valamint figyelembe véve a szocialista berendezkedésű országok írószövetségeinek befolyását és mozgásterét. Legtöbb esetben ezek túlmutatnak a kultúra területén, és sok esetben átlépnek az államközi kapcsolatok alakításának merevebb, hivatalos dimenzióiba is. Magyarország és Románia esetében ez a kiemelt szerep nemcsak a kultúra területén, de a politika szintjén is megmutatkozott, megkerülhetetlenné téve az írókat tömörítő intézményeket, úgy bel-, mint külpolitikában, úgy Budapesten, mint Bukarestben. A kultúra nézőpontjából történő vizsgálat eddig a két ország viszonyrendszerében legtöbb esetben mellékszálként tűnt fel, főként a nyelvhasználat, illetve

a magyar közösségeket érintő problémakör tárgyalásakor.

A NAGY BARÁTSÁG – A KULTÚRPOLITIKA ÚJ DOKTRÍNÁJA

A folyamatos szovjet érdekvérvényesítés következtében, a közép-kelet-európai térség és így Magyarország egy kompakt stratégiai egységgé vált. Habár a szovjetek igyekeztek a társadalom megnyerése érdekében jelentős forrásokat megmozgatni, az egységgel járó politikai-gazdasági átalakulás fokozatosan építkezve a kultúrára is kiterjesztette a hatását, befolyásoló tényező szerepe marginalizálódott, a kapcsolódó, vagy kultúrából kiágazó területek befolyását is jelentősen korlátozta.

A kultúra eszközként való felhasználása első állomásának tekinthetünk 1948-ra. Ez év november 7-én mutatták be a *Nagy barátság* című operát Moszkvában, Sztálin egyik korai szövetségese és munkatársa Szergej Ordzsonikidze életéről.¹ Vano Muradeli² operáját, melynek librettóját Georgi Mdivani írta, a Zsdanov-doktrína nyitányának tekintik, ezzel kezdődött el a háború utáni, sztálini kultúrpolitika struktúrájának

¹ The Zhdanov Decree 1948. *DSCH Journal*, 1998/No9., (Summer), 21–23. https://dschjournal.com/wordpress/onlinearticles/dsch09_zhdanov.pdf (Utolsó letöltés: 2025. 02. 20.)

² Muradeli, Vano (1908–1970) Goriban született (Sztálinhoz hasonlóan), grúz származású zeneszerző, *A nagy barátság* című operáját a moszkvai bemutató évében levették a műsorról. Sztálin halálát követően rehabilitálták.

átalakítása. A zsdanovi irányok válaszul szolgáltak a Truman-doktrínára,³ elsődleges célja a Békétáboron belüli centrális kultúrpolitika és fellépés volt, ezzel együtt azonban hozzájárult a blokkosodási folyamatok felgyorsulásához is. A nagy barátság így már nemcsak esztétikai minőséget, de geopolitikai keretrendszert is magában hordozott a bilaterális kapcsolatok elmélyítésében.

A hruscsovi enyhülés következtében a Zsdanov-doktrína által diktált kulturális normatívák háttérbe szorultak, ennek ellenére megfigyelhető, hogy hosszú távon meghatározták a vasfüggöny keleti oldalán a kultúra alkalmazási lehetőségeit. A moszkvai vezetés ezen keresztül próbálta az újonnan az érdekszférájába került államokat közelebbi kapcsolat kialakításra ösztönözni.⁴ A diplomáciai szerződések tekintetében a kulturális és tudományos megállapodások az utolsó szakaszát jelentették a kapcsolatok normalizálásának – a mai napig ezek a megállapodások jelentik a kétoldalú kapcsoltok magasabb szintre emelését. Az ebben rejlő lehetőségeket azonban nem csak a háborút követő időszakban használták ki. A nemzetközi rendszer megszilárdulásával, a különböző egyeztető fórumok és nemzetközi jogi keretek kikristályosodásával a szovjet érdekszférába tartozó államok számára is nagyobb és biztosabb mozgástér nyílt a globális kapcsolatrendszerek kialakításában, melyek túlmutattak

a korábbi szűken vett, regionális lehetőségeken.

Közelebbről megvizsgálva, egy paradox folyamat kibontakozása figyelhető meg. A formális szuverenitásból a teljes alárendelődés irányába elmozduló államok a Moszkvától való függés volumenének növekedésével egy védőernyő alatt tudtak diplomáciai csatornákat és új államközi kapcsolatokat kiépíteni. Az újonnan létesítendő kirendeltségek működtetéséhez gyakran szóbeli vagy ideológiai háttérrel, de operatív segítséget is sikerült szerezni – információra és helyismeretre vonatkozóan. Ebben komoly tapasztalatszerzési lehetőséget biztosított a harmadik világ, vagy fejlődő országokkal való szorosabb együttműködés kialakítása. A nyugati gazdasági és politikai túlsúllyal szemben törekedtek egy koncentráltabb stratégiai rendszer kialakítására az egykor volt gyarmati területeken.⁵

A Közép-Kelet-Európára vonatkozó elemzések a vizsgált korszakot érintően egyre többször említik a geopolitikai versenyfutás problémakörét, sok esetben egy fontos elemét – a kultúra szerepét – figyelmen kívül hagyja. Akérdéskört katonai, gazdasági és politikai tényezők kölcsönhatásaként írják le, melyek valóban sarkalatos pontjai egy régiót érintő elemzésnek. Ezek turbulens és látványos mozgásában rejtőzik a kultúra, amely ugyanakkora fordulatszámon tudott működni, csak kevésbé látható módon

fejtette ki hatását az államközi kapcsolatok vonatkozásában.

MAGYAR NAGYSTRATÉGIA?

A kelet-közép-európai államokban végbement hatalmi elmozdulások következtében a magyar külpolitika és diplomácia mozgástere is strukturálisan átszerveződött, a szovjet érdekszférába és geopolitikai térbe való betagozódás teljes körűvé vált. A szovjet stratégiai gondolkodás szempontjából fő célként a nyugati terjeszkedés feltartóztatása fogalmazódott meg. Ennek a megvalósítása egy lépcsőzetesen építkező befolyási rendszer kiépítését jelentette, melyet körkörös, egy belülről kifelé haladó stratégiaként is fel lehet vázolni. A Szovjetunió a rendszer bővítésének érdekében szövetségi katonai egyezményeket kötött, melyeket barátsági és gazdasági szerződések követtek. 1947-re 15 ilyen kétoldalú egyezmény született,⁶ amely megerősítette a térség politikai és katonai névleges biztonságát, sokkal inkább jellemezhető egyfajta egymásrautaltságként, így teljes mértékben alá volt helyezve a Kreml által meghatározott direktíváknak. Magyarország és Románia, a korábban egymással szemben álló felek 1948-ban – egy évvel később, mint a többi állammal – kötöttek megállapodást, valamint ugyanebben az évben Bulgáriával is sikerült szerződést kötni. A Romániával való kapcsolatok alakulásáról a későbbiekben kiemelten a vizsgálatok középpontjába kerülnek annak

³ Az Egyesült Államok második világháborút követő stratégiája, mely gazdasági, illetve katonai segítségnyújtással beavatkozhat azon országok belső folyamataiba, ahol a kommunizmus térhódítása észlelhető. Vö: Kissinger, Henry: *Diplomácia*. Budapest, Panem Könyvkiadó, 2008, 408.

⁴ Lásd bővebben: Békés Csaba: Bevezető. A magyar külpolitika fő vonásai, 1945–1990. In: *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990)*. Szerk. Horváth Sándor–Kecskés D. Gusztáv–Mitrovits Miklós. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021, [11–54.] 44., illetve: Borhi László: *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989. Források*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2009, 111–130.

⁵ Apor Péter: Magyarország és a harmadik világ kapcsolatai, 1948–1990. In: *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990)...* [569–590] 572.

⁶ Békés i. m. 121., illetve Borhi László: i. m. 114.

komplexitása és többretegűsége miatt.⁷

Magyar vonatkozásban fontos kitérni a külügyi állomány személyzeti problémájára, mely alapvetően az 1970-es évekig nyomon követhető nemcsak a Külügyminisztérium, de a vele szorosan együttműködő partnerintézmények, így kulturális szférában érintett szereplők esetében is. Ezen a területen való lassú előrelépés csak az 1956-ot követő események után tapasztalható,⁸ de ez is egy lassú folyamat nyitányaként kezelhető. Egy 1957-ben készült feljegyzés szerint, mely a külügyminisztérium káderhelyzetét taglalta, jól kiviláglik a korábbi évek rosszul levezényelt személyzeti politikája. Itt elsősorban a nyelv és a szakmai ismeretek hiányát emelik ki, melyet a politikai alapú kinevezésekből és a korábbi gyakori személycserékből kifolyólag vezet le a feljegyzés írója.⁹ Ugyanakkor kiemeli a hirtelen végrehajtott fiatalítás problémáját, valamint a minisztériumon belüli intrikák és „jobboldali” elhajlók problémáját.¹⁰

A jelenség nem külügy specifikus probléma, 1969-ben egy, a magyar kultúra külföldi terjesztéséről szóló dokumentum is hasonló nehézségekről ír.¹¹ Ebben a jelentés írója főként a nyelveket ismerő káderek alacsony

létszámára hívja fel a figyelmet, így értelemszerűen a magyar kulturális jelenlét gyenge eredményeit egyenesen ebből a tényből következteti ki. Nem véletlen, hogy a külügyi munka fokozatos specializálódásával kulturális téren igénybe vették a nyelv- és a külföldi helyismerettel rendelkező írók, műfordítók munkáját. A felmerülő probléma a kultúra terjesztésében érintett intézményeket is érintette, mint az MTI-t, ezzel együtt pedig a rádió és az újságírói kérdés is a tárgyalt problémák kérdéskörébe került, szorgalmazva az Újságíró Szövetség bevonását a képzett káderréteg képzéséhez.¹² A személyi kérdéseket érintő problémák mellett felmerült az intézmények közötti hatékony kommunikáció hiánya is. Ennek a felismerését, főként az '56-os események alatt¹³ a nagykövetségeken végbement folyamatok erősítették fel. Előtérbe került a külügy és hírszerzés összehangolt feladatvégzésének a szorgalmazása, ezzel együtt a párt illetékes szerveivel is erősebb együttműködésre való törekvés igénye körvonalazódott ki.¹⁴ Hasonló problémák merültek fel kulturális téren, ebben érdemi változás csak az 1960-as évek végével figyelhető meg, ekkorra sikerült az Agitációs és Propaganda Osztályt úgy átalakítani, hogy külföldi irányú kulturális termékek terjesztésében hatékonyabb működést fejtsen

ki. Mindezt összehangolták a kulturális vállalatok¹⁵ feladatvégzésével, valamint a kultúra részterületeit irányító intézmények céljaival, így például a Kulturális Kapcsolatok Intézete, a Magyar Írók Szövetsége, Könyvterjesztő és Kultúra Vállalatok¹⁶ egységesen tudtak fellépni egy exportügylet esetében, vagy akár belöldi könyvterjesztés tekintetében.¹⁷ Különös módon, ennek ellenére egy 1971-ben a külügyminisztériumnak készült kairói jelentésben úgy fogalmaznak, hogy Magyarország kulturális propagandája a harmadik világ irányába „kisipari” módszerekkel operál.¹⁸

1969-től a szakmai apparátus és káderhelyek betöltése észrevehetően sokkal körültekintőbben valósult meg, ennek eredményeként a közgazdasági képzettségű hivatalnokok aránya emelkedett, valamint nagyobb számban kerültek be nemzetközi tapasztalattal rendelkező munkatársak. Ennek ellenére lassan indult el a látványos változás folyamata, mivel az apparátus feltöltése nehezen volt kivitelezhető, illetve nehezítő tényező volt, hogy más területekről köteleztek átvenni hivatali alkalmazottakat.¹⁹ A probléma mellékhatásai kihatottak a teljes apparátusra, így meghatározó lett a szerepük a többi kapcsolódó területen.

⁷ Lásd bővebben még: Bottoni, Stefano: A magyar-román kapcsolatok, 1945–1990. In: *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990...* 271–290.

⁸ Nyitás és bővítés. In: *Főkonzulok, követek és nagykövetek (1945–1990)*. Szerk: Baráth Magdolna–Gecsényi Lajos. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2015. 54–61.

⁹ Uo. 71.

¹⁰ Uo. 18.

¹¹ Lázin Áron: Kulturális és tudományos értékeink külföldi propagandája. *Rendszerváltó Szemle*, 2023/4, 65–77.

¹² Baráth–Gecsényi i. m. [26–40] 27.

¹³ Uo. 54–61.

¹⁴ HU-MNL-OL-M-KS 288-22-1970-25. ö. e. 64. doboz. *Előterjesztés az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottság részére 1970-ben külföldre irányuló kulturális és propaganda helyzetéről és lehetőségeiről*.

¹⁵ RETÖRKIL X.5. Magyar Írószövetség iratai, Külügyi iratok, 22. doboz, 3. ö. e.

¹⁶ A nagyobb kulturális vállalatok közül a Kultúra Vállalatot, a Hungarotont, a Képző- és Iparművészeti vállalatot, a Műcsarnokot, a Hungarofilmot, valamint a Magyar Cirkusz és Varieté vállalatot kell megemlíteni.

¹⁷ HU-MNL-OL-XIX-I-4-q Kulturális Külkereskedelmi és Vállalati Főosztály, 1971–1973. 5. doboz

¹⁸ HU-MNL-OL-XIX-I-7-p Irodalmi, Sajtó és Tájékoztatási Főosztály, 1974–1980. 14. doboz

¹⁹ Baráth – Gecsényi i. m. 78–86.

Romániai magyar lapok a pártállami időszakból. Forrás: Arcanum Digitális Tudománytár

A kultúrában tevékenyen részt vevő szervezetek és intézmények esetében megfigyelhető, hogy az államvezetés szempontjából több részterületen mozogtak, illetve be lettek vonva. Nem kizárólag a külügyminisztérium, illetve a KB Külügyi Osztálya által felügyelt területeken tapasztalható a jelenlétükre, de szoros együttműködésben voltak a művelődésügyi minisztériummal, valamint a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályával. A szerteágazónak tűnő struktúra ellenére a vizsgált anyagok fényében, az 1970-es évektől egy hatékony rendszer működése bontakozik ki. A szövevényes, hierarchikus felépítés ellenére jól nyomon követhetők a különböző kérések, továbbított dokumentumok akár a részfeladatokat ellátó intézmények részéről a felsőbb pártszervezetek, minisztériumok részére, akár fordítva.

AZ ÍRÓSZÖVETSÉG

A kulturális együttműködések irányai elsődlegesen az államközi együttműködések szélesebb bázisra helyezése lettek, melyek

jóval nagyobb szórásban próbálták nemcsak döntéshozói és politikai szinteken eredményt elérni, hanem a lakosság körében is hatást kifejteni. Ebből kiindulva próbálták az írók szerepét és működését a párt szolgálatába állítani, olyan módon, hogy az politikai szempontból is haszonnal járjon. Irodalomtörténészek és filozófusok szerint a magyar társadalomban az írók egyszerre töltötték be az író-alkotó szerepkört, valamint helyezkedtek el a filozófusi státuszban is, így a politikai gondolkodásra is jelentős befolyással bírtak, nem csak a kulturális szféra elemeire. A magyar politika- és eszmetörténetben emiatt a változások előkészítőinek a tulajdonságát látják vagy láttatják bele az írói élet szereplőibe. A hatalom hagyományosan és ebből kifolyólag meghatározó szerepet tulajdonított a művészeteknek, különösen az irodalomnak a különböző, identitások és eszmei irányok kialakításában, népszerűsítésében.

Az irodalom politikai funkciója és társadalmi elismertsége megmaradt a pártállami időszakban is.

A központi pártvezetés a politikai és hatalmi struktúra fontos szereplőiként tekintett az irodalmi élet alakítóira, kezdetektől igyekezte őket felhasználni a politikai narratívák finomhangolására. Nem kizárólag a magyar társadalom felé folyt a kommunikáció, a későbbiekben a globális szinten is történtek próbálkozások a nemzetközi közvéleményt célzó tájékoztatásban. Az írók feladata a magyar szocialista irodalom megteremtésében az ideológiai alapvetések kidolgozása és megkomponálása volt a társadalom szélesebb rétegeinek elérése érdekében. Előtérbe kerültek a párt pozitív eredményeinek és narratívájának érvekkel való körülbástyázása.

Az írószövetségek szerepe a szovjet blokkon belül az 1956-os magyarországi eseményeket követően felértékelődött, amely rávilágított a térségben működő alkotóközösségek erejére és a rendszerrel szembeni veszélyekre. A kérdéskör nem kizárólag magyar sajátosság, elegendő regionális kitekintésben megvizsgálni az írószövetségek szerepkörét,

különböző kritikus vagy konfliktusos helyzetben. Időben '56-hoz az 1968-as csehszlovákiai események állnak legközelebb, ahol a Csehszlovák Írók Szövetségének kiemelt szerep jutott az ottani események alakulásában.²⁰ Nem meglepő, hogy a forradalmat követően hasonlóan nyúlt a szövetséghez a prágai vezetés, mint a Kádár-kormányzat '56 után a magyarhoz, vigyázva arra, hogy a Csehszlovák Írók Szövetsége a kapcsolatait újra normalizálja a baráti országok szövetségével – ennek folyamata jól végigkövethető a Magyar Írók Szövetségének külügyi levelezésében is.²¹

További példa az írószövetségek fontosságára Románia, ahol inkább az egyéni karakterek szerepe a látványosabb, ez a román társadalom és néplélek sajátosságából is fakadhat.²² Ennek ellenére megfigyelhető az 1989-es posztdecembrista²³ időszakban, hogy a politikai elit egy szegmensének alakítói a román írók szövetségének a soraiból kerültek ki, akár román, akár magyar szereplőkről esik szó.²⁴

1963. március 7-én és 8-án Moszkvában Hruscsov kezdeményezésére nagyszabású találkozót szerveztek a kulturális élet szereplőinek a bevonásával, melynek a Kreml adott otthont. Az esemény relevanciáját az adja, hogy főként a művészeti és a kulturális élet szereplői kaptak meghívást – írók, filmrendezők és más művészeti ágak képviselői.

A közel 650 fős rendezvény célja a kulturális irányelvek meghatározása, a negatívnak ítélt jelenségek és tendenciák megfékezése volt a pártvezetés részéről. Mindezt egy demokratikus színezetű köntösbe kívánták belehelyezni, ebből következően a meghívottak felszólalhattak, kifejtették álláspontjukat, látszólag ki tudott alakulni egyfajta párbeszéd. Ennek ellenére a találkozó másnapján Hruscsov keményebb hangot ütött meg, Magyarország és az 1956-os események példáját hozta fel, okfejtése középpontjába az '56-os eseményeket állította, a Magyar Írók Szövetségének a tevékenységéből indult ki. Megközelítése szerint nem megengedhető, hogy az irodalom és kultúra dimenzióiban autonóm szerveződés alakuljon ki, mivel ez volt a tűzfészke a magyarországi eseményeknek is. Ebben a logikai keretrendszerben a szovjet vezetés célja az irodalom és az írók pozícióinak gyengítése lett, ami 1956-ot követően visszafordíthatatlanná is vált. Az új irodalompolitika elsődleges feladata a viszonyok felmérése volt, ebben az értelemben világossá kellett tenni a pártvezetés számára, hogy saját magának okozott nehézségeket, ezen a területen is neki kellett kezdeni az irodalmi életben keletkezett romeltakarításnak. Kézenfekvő volt az irodalmi élet politikamentesítése, izolálása, akár ellehetetlenítése.

Az Írók Szövetségének és helyzetének a párt szempontjából vett politikai stabilizálása 1959-ben vette kezdetét. Az új szervezet feladata a párt szándéka szerint továbbra is ideológiai jellegű volt, csupán kevésbé agresszív eszköztárral dolgozott. Az Írószövetség, mint intézmény szerepkörét fokozatosan áttolták egyfajta szűrkezőnába, ahol kisebb belpolitikai hatáskört ruháztak rá, viszont annál több protokolláris és kulturális kapcsolatokban érintett ügybe és eseménybe vonták be a későbbiekben.

A kádári kultúrpolitika ugyan nagyvonalúbb volt a kultúrával szemben, ennek ellenére megfigyelhető az Írószövetség súlyának a csökkentése 1957 és 1962 között.²⁵ Az ideológiai körülhatároltság dacára, döntéshozói részről komoly törekvések mutatkoztak mind a hazai, mind pedig a nemzetközi közvélemény megnyerésére, egy szabad ország benyomásának kialakításában.²⁶ Jól nyomon követhető ennek a törekvésnek a gyakorlati megvalósítása a különböző írók és költők nevéhez köthető emlékek szervezésében, a társutas országokkal való kapcsolatépítésben, mivel kiemelkedő lehetőséget biztosított, nemzetközi költő- és műfordítótalálkozók szorgalmazásában, valamint a nemzetközi kulturális kapcsolatok erősítésében.

A szovjet nagyköveti és diplomáciai dokumentumok vonatkozásában érzékelhető a kultúrával és

²⁰ RETÖRKIL X.5 Magyar Írószövetség iratai, Külügyi Iratok, 14. d. 3. ő.e. *Feljegyzés a román–magyar irodalmi kapcsolatok alakulásáról.*

²¹ Uo.

²² Lásd bővebben: Gabany, Anneli Ute: *Ceausescu si scriitorii. Analize politico-literare in timp real.* Litera, 2023.

²³ Közvetlenül a forradalmat követő időszakot jellemzik ezzel a kifejezéssel; egyes történészek szerint Románia jelenleg is ebben a szakaszban van.

²⁴ Az RMDSZ megalapításánál alapvetően az irodalmi elit és értelmiség kezdett szervezkedni és jelen lenni, így nem véletlen, hogy Domokos Géza lett a párt első elnöke, aki a Kriterion Könyvkiadó igazgatója volt előzőleg. A párt későbbi szervezeti életében szintén erős maradt az irodalmi szereplők jelenléte a pártban.

²⁵ Standsky Éva: *Az írók és a hatalom, 1956–1963.* Budapest, 1956-os Intézet, 1996.

²⁶ *Magyar irodalom és szovjet irodalompolitika a hruscsovi korszakban. Orosz levéltári iratok 1953–1964 I. 1953–1957.* Szerk. Babus Antal–Müller Gabriella–Seres Attila. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2019, 20.

irodalommal kapcsolatos jelentések meglepően nagyszámú érkeztetése a Szmolenszkaja-Szennaja körútra.²⁷ A Szovjet Írók Szövetségének Külügyi Bizottsága²⁸ révén igen aktív szerepet játszott a Kreml külpolitikai manővereiben, ez jellemzően az 1950-es évekre igaz, de a későbbiekben is előszeretettel használták fel az intézmény apparátusát. Több ponton hasonlóság mutatkozik a kádári kultúraszervezés külpolitikai céljaival, hiszen 1963-tól hasonló feladatkörben tűntek fel az Írók Szövetségének, illetve a művészet különböző területeinek a szereplői.²⁹ Külkapcsolati szempontból érdemes a teljes kelet-közép-európai viszonyrendszerben vizsgálni a budapesti döntések láncolatát. Így szükségzerű kilépni egy regionális dimenzióba. A belső feljegyzések, valamint előterjesztések fokozatosan figyelmeztettek Magyarország átfogó koncepcióhiányára, mely a külföldi kultúra terjesztését és az ezt segítő intézményrendszerek működését érintette. Magyarország, a szovjet mellett a többi szocialista ország működésében is kereste azt a típusú mintát, amelyre építhet. A már említett példaként előtérbe került a Szovjetunió és Lengyelország példája, ahol külön ügynökségeket hoztak létre a külföldre irányuló információ és kultúra közlésére. Míg a Szovjetunió esetében a Novosztii irodák jelentették a pozitív példát, addig a lengyel esetben a ma is működő Interpress ügynökségre hivatkoztak³⁰. Nem véletlen a két intézmény említése, az 1960-as

évektől figyelhető meg a belső struktúrájuk átszervezése, feladatvégzésük racionalizálása. Magyarország nemzetközi szerepe 1963 után vált rendezettebbé,³¹ ezt követően adódott szélesebb lehetőség az akadálytalan külkapcsolatok építésére. Ennek ellenére a megfelelően képzett apparátusi rendszer felállítása váratott magára, így a globális véráramba való csatlakozás lassabb ütemben indult el. Értelemszerűen a szocialista országokkal rendezett kapcsolatokat fenn tudott tartani, de a nyugat felől fagyosabb diplomáciai hangulat volt érzékelhető. Nem véletlen, hogy a harmadik világ egyre hangsúlyosabban a magyar diplomácia és külpolitika figyelmének középpontjába került, ami összhangban állt a korszak hrucsovi szovjet külpolitikájával is. Ebben a nemzetközi klímában igyekezett a központi vezetés kialakítani a külkapcsolati rendszer irányait, nem véletlenül nem külpolitikait, hiszen utóbbi erőteljesen behatárolta volna az ország mozgásterét. Kapcsolati szinten viszont sokkal több lehetőség és kapu maradt nyitva, amiben érzékelhető volt a kultúra és a tudomány zászlóshajó-szerepe. Az 1970-ben keletkezett előterjesztésekben fokozottan figyelmeztettek és kérték a magasabb költségekkel járó keret meghatározását a célratörőbb munkavégzéshez. Ekkorra a kulturális terjeszkedés 60 országra terjedt ki és 300 szervezet bevonásával valósult meg.

EGY KIEMELT KAPCSOLAT: ROMÁNIA ÉS MAGYARORSZÁG KULTURÁLIS METSZÉSPONTOKBAN

Románia és Magyarország viszonyrendszere mind külpolitikai, mind kulturális területen egy rendkívül különös kapcsolat képének a kialakulását és működését mutatja, melynek számos összetevője van. A történelmi múlt, a két ország közötti stratégiai bizalmatlanság, a Románia területén élő jelentős számú magyar lakosság aránya, valamint a korszak különutas román politikája, amely igazán csak az 1960-as évektől vált teljesen nyilvánvalóvá. A két ország kapcsolatainak sarkalatos pontjai azonban végig a helyi magyarság helyzete körüli ügyek és kérdések voltak. A pártállami anyagokból jól kiviláglik, hogy a budapesti vezetés figyelemmel tartotta a romániai magyar közösségek helyzetét és állandóan monitorozta a annak lehetőségét, hogy mennyire vonhatók be a két ország közötti kapcsolat normalizálásában, illetve a diplomáciai viszony stabilizálásában. Ennek a lehetőségeit főleg az 1970-es évektől kezdték egyre jobban vizsgálni, valamint felviláncolni egy a korábbinál sokkal passzívabb, határon túli magyarságra vonatkozó stratégiával szemben.

Magyarország lehetőségeinek a kibontakozását, sikerességét ezen a területen erőteljesen behatárolta Románia modernizációs³² törekvése és a már említett sajátos külpolitikai gondolkodás.

²⁷ Szmolenszkaja-Szennaja körút 32–34. – a Szovjetunió Külügyminisztériumának épülete, 1948-ban kezdték el építeni. Egyike a *Hét nővérnek* nevezett moszkvai felhőkarcolóegyüttesnek, mely a sztálini időszakban épült.

²⁸ Babus–Müller–Seres *i. m.* 22.

²⁹ Uo. 17.

³⁰ Működésének kezdete 1941-re tehető, majd 1961-től átalakításra került sor az ügynökség működésében és a vezető szovjet hírügynökség lett és *Novosti Press Agency* néven működött 1990-ig.

³¹ Borhi László: A magyar–USA kapcsolatok, 1945–1990. In: *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990)*... [111–130] 120.

³² *Exilul românesc și Proiectul de sistematizare rurală*. <https://satulromanesc.iccmer.ro/wp-content/uploads/2020/12/8.pdf> (Utolsó letöltés: 2025. 02. 20.)

1960-tól, de már az 1950-es évek végétől érzékelhetően a bukaresti vezetés próbálta elbillenteni az ország külpolitikai és gazdasági ingáját egy olyan irányba, melyben sokkal lazábban tudott kötődni Moszkvához, illetve a KGST-nek való kitettségét is minimalizálni törekedett. Ennek az oka a sajátos román külpolitikai gondolkodásban keresendő, mely igyekezett nyitva tartani a döntéshozatali lehetőség szélesebb skáláját, ebben pedig szükségszerű volt egy magasan képzett külügyi, gazdasági, de főleg hírszerzői állomány fenntartása. A romániai rendszer külön sajátossága, hogy 1965-től Nicolae Ceaușescu vezetésével megerősítették az ötvenes években elindított társadalmi modernizációt, amely alapvetően egy nemzeti, román társadalmat kívánt kialakítani.³³ A kezdeti gazdasági jólét és merészebb nemzetközi politikai kiállás eredményeként még népszerűnek is mondható a folyamat első szakasza, ami végül az 1980-as évekre egy teljesen más arculatot vett fel, és elidegenítette a rendszertől korábbi szövetségeseit.

„NEM HALLOTTUK, AMIT PÂRVULESCU ELVTÁRS MONDOTT”

Külpolitikai szempontból 1967-től Románia teljes mértékben szakított a korábbi irányokkal, a román külpolitikában ezt két eseményhez kötik. Az első a Hatnapos háború³⁴ során tanúsított magatartásával kapcsolatban merült fel, melyben Románia a semlegesség mellett döntött, annak ellenére, hogy a szovjet érdekszférába tartozó államok elítélték a közel-keleti országot. A nyugati közvélemény számára az ország sajátos stratégiája 1968-ban a prágai tavasszal vált nyilvánvalóvá. Románia a katonai bevonulás megtagadásával és Ceaușescu augusztus 21-i beszédével kivívta a nyugat elismerését. Románia ezt mind gazdasági, mind diplomáciai téren rendkívül előnyös módon tudott hasznosítani, a szó szoros értelmében pénzre váltani. Ezzel együtt a Kreml elmarasztalására is számíthatott, a bukaresti külpolitikai vezetés kötéltáncában egy sajátos megoldást talált. A Moszkvával szembeni román érvelés ütőkártyája Kína³⁵ lett, ugyanakkor fennállt a veszélye Bukarest elszigetelődésének a saját politikai közösségén belül. Meg tudta azonban tartani a pozícióit, úgy, hogy az a szovjet érdekeket is ki tudta szolgálni.

A korszak európai folyamatainak alakulásában egy jelentős détente (fellazulás) következett be 1975-től a Helsinki Záróokmány aláírásával. A tárgyalásokon egyedül egy állam nem képviseltette magát, Albánia, ezen kívül teljes konszenzus volt a kontinens országai között, – bizonyos esetekben névlegesen.

Románia az okmány aláírása ellenére fokozottan figyelt a nyugati szomszédjára, ennek egyik oka az egyre keményebbe váló román politikai akarat az ország erőteljesebb centralizáció irányába. Ugyanakkor Ceaușescu hatalmi ambíciói is felerősítették az új irányokat, ennek a folyamata már 1971-től elkezdődött. Román történészek ezt a pártfőtitkár távol-keleti útjában látják,³⁶ melyet követően a Júliusi tézisek néven ismertté vált pontok határozták meg az új 5 éves tervek és célkitűzések főbb pontjait.³⁷ A koncepció szerint Romániának egy nagyfokú infrastrukturális és kulturális reform keretén belül kellett megújulnia, ez lényegében a kultúra újrastálinizálását vetette fel, valamint a szisztematizációs terv³⁸ révén az ország falusi lakosságának városba való terelését.

³³ Erről bővebben lásd: Bottoni i. m. 271–290.

³⁴ A Hatnapos háború 1967. június 5-étől június 10-éig zajlott Izrael és négy arab állam között, mely során ugyan Izrael katonailag meg tudta magát védeni, azonban a Sínai-félszigetet át kellett adja Egyiptomnak. A konfliktus során Románia semlegességet tanúsított Izrael Állammal szemben, eltérően a többi szocialista államtól.

³⁵ Szovjetunió és Kína között 1961-től kezdődően nyílt vita alakult ki, melynek ideológiai, de területi szegmensei is voltak. A konfliktust az 1960-as bukaresti Munkáspártok nemzetközi találkozójához kötik, míg eszkalálódását a „Damanszkij-határcidenshez”, 1969-ben az Usszuri-folyónál. A két ország közötti fagyos viszony 1989-re alábbhagyott. Jogilag csak 2004-ben a Pekingben aláírt határmegállapodásban rendezték a területi kérdéseket.

³⁶ Angolul közli: Minutes of Conversation of the Executive Committee of the Central Committee of the Romanian Communist Party's meeting. (1971. június 25.) In: *Romania and the Warsaw Pact, 1955–1989*. Szerk. Deletant, Dennis-Ionescu, Mihail E.–Locher, Anna. Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact (PHP), 2004/april https://phpisn.ethz.ch/kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/16347/ipublicationdocument_singledocument/29ce4e90-afa7-4eab-a83d-76928bb1131b/en/710625_minutes.pdf (Utolsó letöltés: 2025. 02. 20.)

³⁷ Ceaușescu, Nicolae: *Propuneri de măsuri pentru îmbunătățirea activității politico-ideologice, de educare marxist-leninistă a membrilor de partid, a tuturor oamenilor muncii*. Editura Politică. București. (Ceaușescu, Nicole: Javaslatok a párttagok és a munkások marxista-leninista képzésére és politikai-ideológiai tevékenységük előmozdítására) 1971. http://www.cnsas.ro/documente/istoria_comunism/documente_programatice/1971%20Masuri.pdf (Utolsó letöltés: 2025.02.20.)

³⁸ Románia „modernizációs” programjára, azaz a szisztematizációs tervre a magyarországi közbeszédben, mint falurombolásokra hivatkoztak és ez ellen való tiltakozásul szerveződött az egyik legnagyobb részvétellel zajló tömegtüntetés a rendszerváltás előtt Magyarországon.

Románia külpolitikai téren nem került Jugoszlávia szerepkörébe, valamint elkerülte azt is, hogy a térség Albániája legyen, a teljes izoláció felé sodródva. Az 1970-es években nyugattal kialakított kapcsolataiból jelentős mértékben profitált, főleg az ipari egyezmények és fejlesztések tekintetében, mely sok esetben nem csak legális csatornákon keresztül információszerzéssel párosult. A korszakban a román ipari kémkedés a világ élvonalába lépett elő, így a szakmai állomány létszámát is megemelték, a műszaki képzések területén is jelentősen előtérbe kerültek a mérnöki területek képzései. 1970-re az ipari termelés 60%-kal járult hozzá a nemzeti jövedelem megtermeléséhez.³⁹ Nem meglepő, de a kor viszonyai között annak tűnhet, hogy az 1972-es pártkongresszus fejlődő országnak minősítette Romániát – azzal a stratégiai céllal a háttérben, hogy nagyobb erőforrásokat sikerüljön felszabadítani a gazdasági ütemterv növelésére. A gazdaság ráállítása az ipari területekre elsősorban a közoktatásban mutatkozott meg legszembetűnőbben. Az elméleti oktatást biztosító líceumok helyét fokozatosan a szakközépiskolák vették át, egyetemeken is a reál területek jelentették a fő húzóerőt.

Az egész folyamatnak egy különös epizódját eredményezte az 1979-es 12. pártkongresszus. Több szempontból is változásokat hozott, úgy a személyzeti politika tekintetében, mint a központi államideológia további

elmélyítésében. A kongresszus során ismertették Románia eredményeit, valamint azt az irányt, hogy egy új szocialista elveken felnövekvő és felemelkedő román szocialista ember és társadalom épüljön fel. Ebben sarkalatos szerepet szántak az oktatásnak és értelemszerűen a kultúrának.⁴⁰

Ugyanakkor egy meglepő, de inkább közjátékszerű esemény is lejátszódott, korábban erre nem volt példa. Constantin Pârvulescu – a párt egyik nagy öregje – szót kért, annak ellenére, hogy neve nem szerepelt a kongresszus felszólalói között. Egy éles hangvételű beszédben bírálta a Román Kommunista Párt politikáját – főleg annak a külpolitikai döntéseit –, hangot adott annak a meglátásának, hogy Románia a jelenlegi politikájával nemcsak a nyugati kapcsolatait veszíti el, de a szocialista államok táborán belül is elszigetelődés folyamatai indulhatnak el.⁴¹

A felszólalást követően Pârvulescuval szemben azonnal felszólalt George Macovescu író, korábbi külügyminiszter, aki megvédte a Párt politikáját, valamint annak vezetőjét. A jelenet további eredménye volt, hogy Pârvulescu házi őrizetbe került. Macovescu ekkor a Román Írók Szövetségi elnöki tisztjét töltötte be, melyet egészen 1982-ig viselt. Ebben a beszédében, a párt-egység megőrzése érdekében jelezte a jelenlévőknek, hogy: „Nem hallottuk, amit Pârvulescu elvtárs mondott.” A felütés jól összefoglalja a párton belüli

viszonyrendszer szerveződését, valamint azt a logikát is, ahogy a román külpolitika sok helyzetben megnyilvánult. Érdekes megfigyelni, hogy a kívülről monolitnak látszó román központi vezetéssel szemben a párton belül is léteztek kritikus hangok. Ugyan Pârvulescu mozgástere korlátozva lett, nem került veszélybe az élete, megélte a pártállami berendezkedés bukását is, végül 1992-ben Bukarestben hunyt el 97 évesen.

Romániával szemben Magyarország teljesen ellentétes pályát írt le, illetve a Bukaresttel való viszonya is nehézkesen alakult. Az eltérő társadalmi integrációval kapcsolatos szemléletek érvényesítésével önmagában távolinak tűnt a közeledés lehetősége, ebben a kádári vezetés a határon túli magyarság szerepében látta a megoldást. Románia nyugati orientálódása ellenére⁴² a nyolcvanas évektől Magyarországon is hasonló irányokba terelték a politikáját, megtartva Moszkvával a jó viszonyt. Kulturálisan ehhez társultak azok a tényezők, melyek a román fél rosszallását is kiváltották. Ebben jelentős szerepe volt a táncházmozgalmat elindító fiataloknak, akik rendszeresen ellátogattak Erdélybe, illetve a román irodalmi életben alkotó magyar írók művei is fokozatos népszerűségegre tettek szert, az erdélyi drámaírók darabjainak műsorra tűzésével együtt.

³⁹ HU-MNL-OL-XIX-E-1-i Nemzetközi Jogi Osztály, 1945–1995. Nemzetközi kapcsolatok – Románia.

⁴⁰ Nicolae Ceaușescu: *Raport la cel de al XII-lea Congres al Partidului Comunist Român- Raportul Comitetului Central cu privire la activitatea Partidului Comunist Român în perioada dintre Congresului al XI-lea și Congresului al XII-lea și sarcinile de viitor ale partidului - Editura Politică*. 1979. București (Jelentés a Román Kommunista Párt XII. Kongresszusának. A Központi Bizottság jelentése tekintettel a Román Kommunista Párt XI. és XII. kongresszusa közötti tevékenységére és a párt jövőbeli céljaira nézve) http://www.cnsas.ro/documente/istoria_comunism/documente_PMR_PCR/congrese/1979%20Raport%20la%20Congresul%20al%20XII-lea%20al%20PCR.pdf (Utolsó letöltés: 2025. 02. 20.)

⁴¹ Uo.

⁴² Bottoni i. m. 283.

ÍRÓSZÖVETSÉGEK A DIPLOMÁCIA MEZEJÉN

A szocialista országokon belüli kulturális kapcsolatok esetében megfigyelhető, hogy a megállapodások és kulturális munkatervek megkötésének szintjén egy szabályszerűséget követtek. Ez elsősorban a kulturális és tudományos munkatervek megállapításában és megszövegezésében figyelhető meg, első vizsgálatra nem tapasztalható jelentősebb differálódás, formailag és tartalmilag követik az előző egyezmények rendszerét. Különbségek nyilván tapasztalhatók, például a kiküldetésekben meghatározott napok számában, amelyet arányosítottak a központi költségvetés által megszabott keretekhez. További változó tényező lehetett egy adott országgal alakuló külpolitikai viszony feszülté vagy intenzívvé válása is, ennek ellenére ezek a megállapodások szintjén nem voltak minden esetben tetten érhetők.⁴³

A kulturális megállapodások folyamatvizsgálatában a felsőbb döntéshozói szerveknek készült feljegyzések elemzése egy sokkal izgalmasabb terület, itt érezhetően sokkal objektívebb szemlélet érvényesül, amely kilép a nyilvános diplomácia merev sáncai mögül. Ennek figyelembevételével egy rendkívül intenzív és bizonyos esetben őszinte elemzői irány érvényesül, ami beengedést nyújt a kulturális döntéshozatali fázisok színpalái mögé. Árulkodó jel lehet az államközi kapcsolatok sorrendjének meghatározásában a dokumentumok mennyisége, például egy anyagon belüli

kiemelt helyzet, ami következhet az elkészült másolatok számából vagy abból, hogy hány intézménynek, szervezetnek küldték el azt. Magyarország vonatkozásában ez gyakori esetben a Szovjetunióra vonatkozott, szemmel láthatóan a dokumentumok mennyiségéből és részletes, a kultúra minden szegmensére kiterjedő tételeiből kitűnik megkülönböztetett szerepe.⁴⁴ Ez nemcsak az Írószövetség esetében, de a felsőbb pártszervezeteken belül keletkezett dokumentumok vonatkozásában is megfigyelhető.

A szovjet kulturális viszony primátusa alapvetően töretlennek mutatkozik a vizsgált időszakban, de vannak közel hasonló helyzetben lévő államok, kiemelt szerepüket mutatja állandó jelenlétük a pártvezetés érdeklődési körében, ennek okai lehetnek pozitívak, de akár negatív előjelűek is.⁴⁵ Utóbbi esetben az adott országgal való rossz viszony kibontakozásával párosul vagy a központi narratíváktól való eltérő politikai nézetek felerősödésében.

Románia kérdésében több szempontból is érdekes viszony alakult ki, betudható ez a földrajzi egymásrataltságnak, vagy akár a magyar nemzetiségi jelenlét kérdésének Romániában. Mindenesetre a két ország kapcsolatrendszerében igen sokáig fenntartották a baráti viszony látszatát. Egy a MÍSZ-en belül, 1973-ban⁴⁶ keletkezett feljegyzés úgy fogalmaz a Román Írók Szövetségével kapcsolatos viszonyt illetően, hogy „[...] korrekt kapcsoltban vagyunk

egymással, olyan hullámvázakat beleszámítva, melyeket a román politika cik-cakkjai okoznak.”⁴⁷ Ugyanitt a jelentés előkészítője megjegyzi, hogy a román fél nem enged – vagy csak nagyon körülmenyesen – romániai magyar írókat Magyarországra, ezzel szemben, nyugatra különböző magyar emigráns csoportokhoz sokkal egyszerűbb kijutást biztosít. A román hatóságok részéről ez egyfajta tudatos építkezés volt Magyarországgal szemben, ezzel is rájátszva annak az érzetére vagy azt a hatást elérve, hogy lépéselőnyben vannak Magyarországgal szemben. Hasonló manőverek nem álltak távol a román szervek részéről, nem csak kulturális területen. Ennek ellenére az írószövetség részéről a normalizált kapcsolatok fenntartása volt a cél. Személyi szinten a viszony alapvetően rendezettnek, sőt barátinak tekinthető, ez alapvetően a közös szakmai érdeklődések miatt is egyértelműnek tűnt.

Tovább nehezítették a kulturális megállapodások területén való hosszú távú tervezés lehetőségét, hogy a román fél gyakran módosította a korábbi megállapodásokban meghatározott kereteket. 1975-ben írószövetségi szinten megfogalmazódik ez a probléma: „1975 elején az 5 évre szóló írószövetségi egyezményben a műfordítói keretet is 60 napra csökkentették. Ez a magyar fél szempontjából igen kedvezőtlen, mert nemcsak a romániai magyar írók tájékozódási útjainak lehetőségeit csökkenti, hanem az új fiatal román fordítói-generáció nyelvi képzésének lehetőségeit

⁴³ ETÖRKIL X.5 Magyar Írószövetség iratai, Külügyi iratok 20. doboz 2. ő. e. *A magyar irodalom külföldön- Néhány Kérdés felvetése.* 1–7.

⁴⁴ RETÖRKIL X.5 Magyar Írószövetség iratai, Külügyi iratok, 18. doboz 1 ő. e. *Munkaterv a Magyar Írók Szövetsége és a Szovjetunió Írószövetsége 1974–75 együttműködésére.* 1–7.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ RETÖRKIL X.5 Magyar Írószövetség iratai, Külügyi iratok, 14. doboz 2. ő. e. *Kulturális Minisztérium Irodalmi Osztályának készült jelentés.*

⁴⁷ Uo.

Széki legények. Forrás: Honismeret, 1974 (2. évfolyam) 2. sz.
Fotó: Korniss Péter

is.”⁴⁸ Ugyanitt merül fel a romániai írószövetség szűk mozgásteret, melyet azzal próbáltak kompenzálni, hogy külföldi vendégeiket nagyobb anyagi lehetőségekkel tudták fogadni, ezzel is fenntartva a belső konszolidált állapotok látszatát, elterelve a figyelmet a nemzetiségi és gazdasági problémákról. Alapjáraton a román fogadó fél kísért, valamint szállodai ellátást biztosított.

Egy 1975-ben a Kulturális Kapcsolatok Intézete által jegyzett jelentésben az MSZMP KB Tudományos, Kulturális és Köznevelési Osztályának részére a kulturális és művészeti kapcsolatokat tekinti a leginkább kitett területnek a két ország romló kapcsolatrendszerében.⁴⁹ A magyar kezdeményezéseket irodalmi vegyesbizottságok

felállítására, író-olvasó találkozók megszervezésére vonatkozóan rendre idegenkedés fogadta. Megfigyelhető volt a magyar kortárs irodalommal szembeni elzárkózás, annak ellenére, hogy román írók magyarországi művei több esetben 2 vagy 3 kiadásban is megjelentek. A Magyarországon kiadott román irodalmi művek példányszáma elérte az egy milliót.⁵⁰ A drámák színrevitelében kapcsolatban azonban sokkal megengedőbb a rendszer, több magyarországi alkotás is színpadra kerülhetett – igaz ezek zömében magyar társulatok előadásában, magyar közönség számára kerültek megrendezésre.

A két ország kulturális kapcsolataiban az 1978–79-es időszak számított mélypontnak, ez

nem csak a kulturális területen eredményezte az ellentétek még erőteljesebb kiéleződését. A vitát Ilyés Gyula kétrészes, a *Magyar Nemzet*ben megjelent írása okozta, melyben sorra veszi a romániai magyarságot ért hátrányos megkülönböztetéseket.⁵¹

A nyílt konfliktus ellenére 1979-ben az írószövetségi delegáció érkezett Bukarestbe. A magas rangú látogatásról lehet tudni, hogy az írószövetség akkori elnöke, Dobozy Imre egész közvetlen kapcsolatot tudott kialakítani⁵² az újonnan a román írószövetség élére kinevezett George Macovescuval⁵³. A jelenések fényében a tárgyalások során a felek baráti hangulatban bonyolódtak le, ígéret mutatkozott további írócserék keretmeghatározására, melyek különös módon a látogatás további napjaiban módosultak a román fél kérésére.

Legmagasabb Írószövetségi szinten jellemzőek maradtak a protokolláris delegációküldések és -fogadások, elnöki és titkári szinten.⁵⁴ Legtöbb esetben itt az írószövetségek titkárai, elnökei (Dumitru Radu Popescu elnök), valamint a nagyobb kiadók képviselői találkoztak. Utóbbi bevételi szempontból is fontos volt a kapcsolatokat tekintve,⁵⁵ főleg úgy, hogy a magyar kiadó, a *Kriterion*,⁵⁶ is működött a közös román-magyar könyvkiadás jegyében.

⁴⁸ RETÖRKIL X.5 Magyar Írószövetség iratai, Külügyi iratok, 7. doboz 1. ő. e. *Feljegyzés romániai tanulmányútról*. 1–3.

⁴⁹ HU-MNL-OL-XIX-E-1-i Nemzetközi Jogi Osztály, 1945–1995 (Állag) 85301–85306 Nemzetközi kapcsolatok Románia.

⁵⁰ HU-MNL-OL-XIX-E-1-i Nemzetközi Jogi Osztály, 1945–1995 (Állag) 85301–85306 Nemzetközi kapcsolatok Románia.

⁵¹ RETÖRKIL X.5 Magyar Írószövetség iratai, Külügyi iratok 26. doboz 8. ő. e. *Külügyminisztérium csoportfőnökségének készült tájékoztató a román-magyar írószövetségek közötti kétoldalú kapcsolatokról*. 1–4.

⁵² RETÖRKIL X.5 Magyar Írószövetség iratai, Külügyi iratok, 26. doboz, 8. ő. e. *Jelentés az írószövetségi delegáció bukaresti útjáról*.

⁵³ Macovescu, George (1913–2002) író, kommunista politikus, diplomata. 1959–1961 Románia washingtoni nagykövete; 1972–1978 között Románia külügyminisztere; 1978–1982 között a Román Írók Szövetségének Elnöke volt.

⁵⁴ RETÖRKIL X.5 Magyar Írószövetség iratai, Külügyi iratok, 16. doboz, 3 ő. e. *Külügyminisztérium csoportfőnöksége Méliusz József meghívási javaslata Garai Gábor elvtársnak, Magyar Írók Szövetségének főtárgyára*.

⁵⁵ HU-MNL-OL-XIX-I-4-q Kulturális Külkereskedelmi és Vállalati Főosztály, 1971–1973. 5. doboz

⁵⁶ 1969-es minisztertanácsi rendelettel létrehozott nemzetiségi kiadó, mely bukaresti székhellyel és kolozsvári szerkesztőséggel működött, ugyanakkor volt nyomdájuk Nagyváradon és Temesváron is.

Kiadók mellett a Daciát⁵⁷ kell megemlíteni, igazgatója, Alexandru Căprariu és a Román Irodalmi Alap vezetője, Traian Iancu is Magyarországra látogatott 1982-ben.⁵⁸

A kétoldalú kapcsolatok fenntartásában a későbbiekben a különböző emlékek maradtak az érintkezési lehetőség helyszínei, illetve a nemzetközi irodalmi fórumok. Ezek az események nemcsak hivatalos, de félhivatalos fórumai is lettek a kulturális kapcsolatépítésnek és az információcserének. Az 1973–1974 közötti megállapodás értelmében a két ország műfordítói tanácskozást szervezett, ami Petőfi és Madách nevét kapta.⁵⁹ 1977-ben Nemzetközi Költőtálalkozót rendeztek Budapesten, az előkészítéséről szóló anyagokban Románia a legfontosabb résztvevőként van megjelölve.⁶⁰ A román fél részéről azonban késlekedés volt tapasztalható, ugyanis az ötfős delegációból csak két személy neve volt biztos, Kányádi Sándor és Nichita Stănescu, a többi delegált személyéről nem döntöttek, csak igen későn. Ilyen jellegű hibák előfordultak más nemzetközi eseményeken is, általában egy fő esetében, személyes ügyek miatt (megbetegedés, rossz kommunikáció). Az 1980-as évekre azonban Bukarest több esetben elzárkózott ezektől az eseményektől, vagy csak minimálisan képviseltette magát. 1982-ben Románia nem vett

részt a Budapesten megrendezésre kerülő ünnepi könyvhéten, igaz ezen Lengyelország sem képviseltette magát, valószínűleg a belpolitikai események játszotak közre.⁶¹

Nem közvetlenül a kultúrához kapcsolódó terület, de jól mutatja a magyarországi szervek aktív jelenlétét és érdeklődését a magyarság ügye kapcsán, hogy 1986-os csíksomlyói búcsút körbevevő eseményeket a külügyminisztérium figyelemmel követte. Ekkorra a bukaresti vezetés már nyíltan alkalmazott agresszív eszközöket a résztvevők visszatartása érdekében.⁶²

„S MINT A GYERTYA A HUZATBAN KIALSZIK.”

Románia kül- és kultúrpolitikáját jól szemlélteti Kányádi Sándor *Fekete-piros* c. verse, amely ugyan nem a rendszer ellen szól, de egy eleven korrajzot vázol fel. A verset Kányádi 1972-ben írta, lényegében egy 1960 és 1970 között működő szabadtéri táncházat mutat be. Ennek a helyszíne a kolozsvári Postakert mögötti tér, ami találkozási pontként szolgált a Kolozsváron dolgozó székiek számára. A táncházat végül a hetvenes évek közepétől hatósági nyomásra megszűntették, Romániában ekkortól fokozottan figyeltek a kultúrát érintő kérdések vizsgálatára. Nem meglepő, hiszen 1974-től

már az új sajtótörvénnyel érzékelhető volt a fokozódó korlátok kiépülése.⁶³

A román és magyar kulturális viszony feltárásában megfigyelhető, hogy az 1960-as évektől egy javuló, kooperatív szemléletmód jutott érvényre, amely azonban a későbbi politikai döntések és a bukaresti, valamint a budapesti stratégiák különválása miatt elhidegült, majd az 1980-as évek közepétől befagyott. A viszony feltérképezésében számos más aspektus is kibontásra vár, a román nyelvű anyagok összevetésével egy átfogóbb kép vizsgálata is felszínre kerülhet, amely a román szempontok fényében is megvilágítaná a Magyarország felé tanúsított alapállást.

A többi ország esetében is megfigyelhetőek pozitív és negatív példák egyaránt, ugyanakkor Románia tekintetében szembetűnően előkerül a két ország közötti eltérő hatalmi gondolkodás, a hasonló szövetségi rendszerhez tartozás ellenére is.

⁵⁷ Kolozsvári könyvkiadó, mely az országos könyvkiadás reformját követően kezdte el működését. Indulásának dátumáról megoszlanak a források, vannak, akik 1969-re, míg mások 1970-re teszik, a kiadó magyar nyelvű irodalom terjesztésében is fontos szerepet játszott.

⁵⁸ RETÖRKIL X.5 Magyar Írószövetség iratai, Külügyi iratok 26. doboz 6. ő. e. *Írószövetségünk nemzetközi tevékenységéről*

⁵⁹ RETÖRKIL X.5 Magyar Írószövetség iratai, Külügyi iratok, 8. doboz 2. ő. e. *Írószövetségünk nemzetközi tevékenységéről 1979 októberétől 1980 júniusáig 1-7 oldal.*

⁶⁰ RETÖRKIL X.5 Magyar Írószövetség iratai, Külügyi iratok, 26. doboz 2. ő. e. [A dokumentumhoz csatolt kézzel írt gyorsjegyzet]

⁶¹ 1981–1983 között Jaruzelski tábornok, a Lengyel Népköztársaság miniszterelnöke hadiállapotot vezetett be, hogy gátat szabjon a Szolidaritás mozgalom által elindított demokratizálási folyamatnak.

⁶² HU-MNL-OL-XIX-I-7-p Irodalmi, Sajtó és Tájékoztatási Főosztály, 1974–1980 (Állag) 14. doboz

⁶³ Kőnczei Csongor: A székiek, a koreográfus, a helytörténészek, a kultúrpolitika és a többiek... Gondolatok a kolozsvári Posta mögötti táncolás jelenkori eseményeiről. In: *Aranyhid. Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére*. Szerk. Jakab Albert Zsolt–Vajda András. Kolozsvár, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet–Erdélyi Múzeum-Egyesület–Krizsa János Néprajzi Társaság. 2017, 507–516. http://kjnt.ro/szovegtar/uploads/tartalmak/2017_JAZs-VA_szerk_Aranyhid_37_KonczeiCs.pdf (Utolsó letöltés: 2025. 02. 20.)

Szénási Dorottya

Kultúrpolitikai térfoglalás a késő Kádár-korban

Egy feledésbe merült televíziós interjú

KÖZÉPPONTBAN A FORRÁS

Jelen tanulmány egy konkrét forrás bemutatására épül, egy dokumentumra, amelyet 2020-ban fogadtak be a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárának állományába, így különlegességét növeli, hogy viszonylag rövid ideje került a kutatói nyilvánosság elé. A dokumentum eredetije – vélhetően Király Istvánnal való egykori személyes ismeretségüknek köszönhetően – Agárdi Péter tulajdonában van, illetve másolati példányt kaptak a Kézirattáron kívül Király Júlia, Katona Ferenc és Soltész Márton. A Király István TV-vita című dokumentum egy végül nyilvánosságot sosem látott interjúbeszélgetés szerkesztetlen nyers leírata, amelyre 1975-ben

került sor Huszár Tibor,¹ Pozsgay Imre,² Sükösd Mihály³ és Király István között.⁴ Király 1989 eleji életút-interjúja szerint Aczél György kultúrpolitikai okokból, a nemzet-vita kiéleződése miatt állította le a vita közlését a tévében.⁵ A tévétől kapott jegyzékben szerepel egy műsor, amelyről csak annyi adat van, hogy „Király István-vita”, de rövid ismertető nincs róla, lejátszási időtartama (00.00) és „valós kezdése” sincs megadva, hiányzik az adásba kerülés időpontja.⁶ Ebből következtethető, hogy a tervezett műsoridőpont előtt röviddel dönthettek ennek elvetése mellett. Az interjú közlésének akadályoztatásáról azonban jelenleg nem áll rendelkezésre kellő mennyiségű forrás. Vélhetően a Király tanulmányával újra felmerülő

nemzet-vitát pártkörökben többen reflektálni vélték az egykori Molnár Erik-féle, illetve az úgynevezett folytonosság-vitára (amelyekre később visszatérek), ami a Kádár-rendszer legitimitása szempontjából okozott kellemetlenséget. A Rákosi-éra, az egykori vezetés és az 1956-os események értelmezése központi kérdés volt a fennálló rendszer szempontjából, mivel hatalmi legitimitásuk megkérdőjelezhetővé vált volna az események felülvizsgálata esetén.⁷ Feltételezhető, amennyiben tényként kezeljük Király narratíváját, hogy Aczél nem kívánta ismét köznyilvánosság előtt tematizálni a vitakérdést, nem akarta ezt a társadalmi törésvonalat erősíteni, illetve a vita tárgyalása ellenkezett a pártérdekekkel. A tanulmány

¹ Huszár Tibor (1930–2019) Széchenyi-díjas magyar szociológus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. Kutatási területe az erkölcsi tudat kérdései, az értelmiségszociológia és a történelemszociológia. Az erkölcsi értékek fejlődésében a folyamatosság és a megszakítottság problémakörét vizsgálta. Az 1956-os forradalomban vállalt szerepe miatt (a Petőfi Kör vezetőségi tagja volt) 1957-ben kizárták a Magyar Szocialista Munkáspártból. Később tanárként tudott elhelyezkedni. 1959-ben visszavették az MSZMP-be, de komolyabb politikai szerepet nem vállalt. 1960-ban került az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Filozófia Tanszékére, ahol 1969-ben a Szociológiai Tanszék vezetését is átvette. A tanszék 1983-ban átalakult Szociológiai és Szociálpolitikai Intézeté, amelynek igazgatója lett.

² Pozsgay Imre (1933–2016) politikus, egyetemi tanár. 1950–1956 között a Magyar Dolgozók Pártja, 1956–1989 között a Magyar Szocialista Munkáspárt, majd a rendszerváltást követően a Magyar Szocialista Párt tagja 1991-ig. Ezután a Nemzeti Demokrata Szövetség alapító ügyvezetője, majd elnöke a párt 1996-os feloszlásáig. A kései Kádár-korszak egyik jelentős politikusa. 1976 és 1980 között kulturális, majd 1982-ig művelődési miniszter. 1982 és 1988 között a Hazafias Népfront Országos Tanácsa titkára, 1988 és 1990 között államminiszter. 1983 és 1994 között országgyűlési képviselő. 1980 és 1989 között a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi, 1988 és 1989 között Politikai Bizottságának tagja. 1990 májusa és novembere között a Magyar Szocialista Párt országgyűlési frakciójának vezetője.

³ Sükösd Mihály (1933–2000) József Attila-díjas magyar író, irodalomtörténész, kritikus, újságíró. 1956-ban szerzett diplomát az ELTE Bölcsészettudományi Karán. 1956–1963 között a BME nyelvi lektora, könyvtárosa és tudományos munkatársa volt. 1958-tól publikált. 1964–1994 között a *Valóság* folyóirat szerkesztője volt. Regényeiben gyakran dokumentarista elemekből építkezik. Szociográfiái írásaiban a modern társadalom peremjelenségeit, a beat- és a hippimozgalmat vizsgálta.

⁴ Király István (1921–1989) Kossuth-díjas és állami díjas magyar irodalomtörténész, egyetemi tanár, 1971-től országgyűlési képviselő. 1970-től a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1979-től rendes tagja.

⁵ Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Könyvtár és Információs Központ (KIK) Kézirattár Ms 6564/31. *Király-vita*.

⁶ *Király István öröksége. Írások tőle és róla*. Szerk. Agárdi Péter–Bolvári-Takács Gábor–Mórocz Gábor–Soltész Márton. Sárospatak, Zempléni Múzea, 2021, 351.

⁷ Székér Nóra–Riba András László: *A Nagy Imre-kód. Nagy Imre újratemetésének politikai dimenziói*. Lakitelek, Antológia, 2014, 22–23.

célkitűzése a fennálló ismeretek alapján történelmi kontextusba helyezni az ismeretlen televíziós interjú esetét.

FOLYTONOSSÁG-VITA

Az interjú tárgyát képező kérdéskör egy szinte a teljes pártállami időszakot végig kísérő disputa volt. A kommunista hatalomátvétel kezdeteitől időről időre felbukkanó tendencia volt a folytonosság és a szakítás hangsúlyeltolódása. A szovjet típusú rendszer saját történelmi emlékezetét elsősorban a diszkontinuitás hangsúlyozásával kezdte kiépíteni. A szocializmusra teljesen új korszakként hivatkoztak az emberiség történetében és a múltat is ennek az ideának a szolgálatába igyekeztek állítani. A Kádár-rendszer a Rákosi-rendszerrel való szakítást igyekezett hangsúlyozni, habár a politika bizonyos területein ellentmondásba ütközött emiatt.

1956 után a Magyar Szocialista Munkáspárt valóban meg akarta nyerni a szocializmus számára a társadalom többségét. A párt vezetése tisztában volt azzal, hogy a szabadabb szellemi élet fontos része az elérni kívánt békés közhangulatnak, amelyek együttesen erősítik a hatalom legitimációját. Lukács György filozófus, a 20. századi marxista filozófia egyik nemzetközileg is legelismerettebb képviselője 1967 nyarán jelezte Aczélnek, hogy a munkásmozgalomban ritkán fordulhat elő, hogy az elméleti és gyakorlati vezető ugyanazon személy. Marx és Lenin ilyenek voltak, valamint hasonló szerepet kapott Sztálin és Rákosi. Az MSZMP számára a kontinuitás

és a diszkontinuitás dilemmája 1956 végén merült fel, amikor az újralakult kommunista párt meg akart szabadulni a Rákosi-kor terheitől, de közben saját szerepvállalása és a szovjet beavatkozás igazolása érdekében meg kellett védenie az előző korszak „vívmányait” és a szocialista rendszert. Az értelmiség rendszerhű része a hetvenes évekre elfogadta a fennálló szocializmust és annak működését, míg más része teljes szakítást követelt az ötvenes évekkkel. Ebben az időszakban mindkét irányzatban alapvetően elismerést váltott ki Aczél tevékenysége. Aczél a kérdést azonban óvatossággal kezelte, mivel a Rákosi-kor teljes tagadása megkérdőjelezte volna az ideológiai építményét, az 1956 utáni megtorlás legitimitását, illetve akadtak a szocializmus hívei között olyanok, akik az ötvenes évek „vívmányait” továbbra is el kívánták ismerni vagy éppen ők maguk is fontos politikai tevékenységet folytattak a Rákosi-rendszerben.⁸

Aczél vállalta a vitát a pártba 1967-ben visszavett Lukács Györggyel a sztálinizmus és a kontinuitás-diszkontinuitás témakörben. Lukács György nézeteinek bírálata abban állt, hogy Révai József csak adminisztratív úton számolta fel a nem kommunista irodalom intézményeit és ezek az irányzatok politikai erőként tovább hatottak, majd nyíltan szembe fordultak a hatalommal. Lukács György filozófus teljes szakítást követelt az ötvenes évekkkel, Aczél ekkor azt az álláspontot képviselte, hogy a párt elhatalosodik Rákosiék politikájától, elítéli a személyi kultuszt,

a bűnököt, de nem hajlandó elfeledkezni a társadalmi vívmányokról, mert szocializmus épült Magyarországon az ötvenes években is. Ily módon kívánta azoknak az igazságát megvédeni, akik kitartottak a párt mellett és ezért hangsúlyozta, hogy az ő moráljuk tisztább, mint azoké, akiknek sohasem volt közük a szocializmushoz.⁹

A problematikához kapcsolódott a Molnár Erik nevéhez köthető vita, másként a nemzet-vita. Molnár Erik volt, aki a Révai-Mód-Andics-féle nemzeti kommunista történelemszemlélettel szemben az új helyzetben felújította a magyar múlt osztályharcos interpretációját. Molnár Erik azt az elvet képviselte, hogy a történelem a maga alapvető kérdéseit az osztályharc és nem a nemzeti kérdés szempontjából teszi fel. Szerinte az osztályellentétek egyrészt fontosabbak, mint a nemzeti-nemzetiségi ellentétek, másrészt az osztályharcok a magántulajdon megjelenése óta alakítják az emberiség történelmét, míg a nemzetek és a hozzájuk kötődő érzületek a polgári kor szülöttei. A Kádár-rendszer fogadtatása azonban függött attól, hogy miként vesz részt a művészet a szocialista jelen előállításában: a párt a nyolcvanas évek elejéig a szocializmus oltalma alatt egy térbe tudta integrálni a különböző kulturális és művészeti áramlatokat, utána viszont már nem. A feloldhatatlan ellentmondás azonban Aczél számára idővel egyre zavaróbbá vált, és jobb megoldás híján, igyekezett tabusítani az ötvenes évek értékelését a kultúrában, ami

⁸ Földes György: Ívek és töréspontok. Gazdaság, politika, ideológia 1945 után. Budapest, Napvilág, 2018, 211–235.

⁹ Uo.

szintén népszerűtlen lépés volt híveinek szemében.

ACZÉL GYÖRGY ÉS A KULTURÁLIS ÉLET KOORDINÁCIÓJA

Aczél György olykor egymásnak ellentmondó, politikai szempontból pragmatikus döntései a kultúrpolitikus helyzetébe belehelyezkedve könnyebben érthetővé válnak. Aczél helyzetének kettőssége abban állt, hogy egyrészt a nyilvánosság előtt a Rákosi-rendszerrel való elhatárolódást kellett képviselnie egy emberközeli rendszer érdekében, ugyanakkor a büszkeséggel számot tartott kulturális területen bekövetkezett forradalmi átalakulás, elődéhez, Révaihoz kötődött. Emellett az 1956-os események tanulságából tanulva igyekezett valamelyest figyelembe venni az írók autonómia igényét a velük való „jó” kapcsolat fenntartása érdekében. Ezzel szemben az aktuális pártpolitikai érdekek gyakran mást kívántak.

Az Aczél György nevéhez köthető kultúrpolitikai irányzat az irodalmi élet konszolidációját követően az 1970-es évek elejére teljesedett ki. Már az 1960-as évektől kezdve a kommunista ideológia hegemoniájának fenntartása érdekében Aczél György jellemzően a Király István – Pándi Pál¹⁰ – Szabolcsi Miklós¹¹ tanácsadói körre támaszkodva minden jelentős pozíciót elfoglalt a kulturális és tudományos életben. Ez a térfoglalás pedig közös pontot szolgáltatott az értelmiség kívül

rekedt köreinek. A tanácsadói kör politikai kapcsolatain túlmenően közös jellemzője volt, hogy az 1970–80-as évektől mindhárom irodalomtörténész a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja lett, az egyetemi szférában és kulturális folyóiratok szerkesztőségében egyaránt pozíciókat, illetve hatalmat kaptak. Az aktuális kultúrpolitikai irányelvek értelmében, Aczéllal való egyeztetés mellett folyamatosan alakították a Kádár-korszak irodalmi közgondolkodását. Nehézséget csupán az okozott, hogy ők maguk is sajátos világlátású emberek lévén másként gondolkodtak bizonyos kérdésekről, ezt a problémát azonban egy ideig megoldani látszott az Aczélnak való megfelelési vágy, kényszer.

A visszaemlékezések szerint az 1950-es évek végén kezdődtek a baráti összejövetelek. Aczél György kéthavonta megrendezett vacsorákon folytatott beszélgetéseken tájékozódott tőlük az aktuális irodalmi és művészeti kérdésekről, illetve az uralkodó közállapotokról is. Egyes témákról írásbeli jelentéseket kért tőlük, viszont fordítva, egyénileg is megkeresték őt különféle ügyekben. Aczéltre részben műveltsége miatt mindhárman felnéztek és Révaihoz hasonlóan elismerték őt, azzal a különbséggel, hogy előbbi kevésbé tartották dogmatikusnak. A baráti alapú összejövetelek nagyjából 1970-ig tartottak, kisebb-nagyobb súrlódásokkal. Aczél ettől fogva egy újabb, leginkább Huszár Tibor nevével

fémjelezhető tanácsadói körre kezdett támaszkodni. Huszár Tibor egy fiatalabb generáció tagjaként került közel Aczélhoz, annak ellenére, hogy az 1956-os tevékenységét követően nem vállalt jelentős politikai szerepet, hiába vették vissza a pártba 1959-ben. Az egykori tanácsadói körrel szervezett baráti találkozók száma ritkult, a kapcsolat egyre inkább szakmaivá vált és a nézeteltérésekből fakadó konfliktusok száma is növekedett. Aczéltól távolodva egyre inkább teret engedtek saját meggyőződéseiknek, önálló döntéseknek. Bár Király, Pándi és Szabolcsi továbbra is baráti kapcsolatban maradtak, egyre több belső konfliktus jellemezte a társaságot, amelyben nem kis szerepe volt Aczél szándékos megosztó politikájának, majd később felszínre jutó eltérő világlátásuknak.¹²

AZ INTERJÚ RÉSZTVEVŐI

A televíziós vitát az a Huszár Tibor vezette, aki köré a hetvenes évektől Aczél új tanácsadói köre szerveződött. A meghívottak között volt Király István mint a vitaindító tanulmány írója, illetve Pozsgay Imre mint tudományos és politikai vitapartner a témában, továbbá Sükösd Mihály, a *Valóság* folyóirat szerkesztője, aki jellemzően szociográfiai írásaiban vizsgálta a modern társadalom peremjelenségeit.

A vitasorozatot, illetve a háttérben húzódó konfliktusokat megelőzte Király István *Hazafiság és forradalmiság*¹³ című könyve.

¹⁰ Pándi Pál (1926–1987) Kossuth-díjas magyar irodalomtörténész, egyetemi tanár. 1973-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1985-től rendes tagja.

¹¹ Szabolcsi Miklós (1921–2000) József Attila-díjas és állami díjas magyar irodalomtörténész, egyetemi és középiskolai tanár. 1965-től a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1976-tól rendes tagja.

¹² Szabolcsi Miklósné–Szabolcsi János: *Néhány emlék a Király–Pándi–Szabolcsi-barátságról*. In: *Király István nyomában. Tanulmányok, esszék, emlékek*. Szerk. Agárdi Péter–Bolvári-Takács Gábor–Mórocz Gábor–Soltész Márton. Sáropatak, Zempléni Múzsza, 2023, 129–131.

¹³ Király István: *Hazafiság és forradalmiság*. Budapest, Kossuth, 1974.

Király kísérletet tett a marxizmus-leninizmus alapvetéseinek figyelembevételével mellett az internacionalizmust, „forradalmiságot” összeegyeztetni a nemzeti hagyományokkal, ugyanis meggyőződése volt, hogy a magyar társadalom többször megmutatta erre való igényét (itt a magyar szabadságharcos hagyomány létjogosultságára alapoz) és Király ezen a téren látta a pártpolitika egyik legfőbb hiányosságát, idővel akár a hatalom vesztét. A könyv részeként megjelent tanulmányok lényegét, tartalmát gyanútlan hozzáállással elemezve létezik olyan interpretáció, amely valóban Király sajátos szocializmus felfogásaként értelmezhető. Az elképzelés mögött húzódó okok és érdekek pedig példaként említve a televíziós vita kontextusba helyezésével kerülnek élesebb látótérbe.

A *mindennapok forradalmisága* című tanulmányban a lenini fogalmakat elevenítette fel, értelmezése szerint megtisztította azokat az időközben rájuk rakódott torzító félreértelmzésektől. Különösen a fiatalok körében figyelte meg, hogy az ideológia nem ösztönözte őket cselekvésre, nem adott olyan célt, amelyért „küzdelmet” kellene vállalni. Ezen a közérzeten szeretett volna Király változtatni sajátos, a szocializmus keretein belül elhelyezhető nemzetértelmezésével.

Hazafiság és internacionalizmus című tanulmányában felülvizsgálta a magyar szabadságharcos hagyományok

értékelését. A kurucos szabadságharcos hagyományokat az 1960-as években Molnár Erik által kezdeményezett vita kiiktatta, arra hivatkozva, hogy erősen nemzeti és nemesi rendi jellegük volt. Király István ezzel szemben tanulmányában bizonyítani kívánta, hogy a kurucos szabadságharcos mozgalmak történetében a küzdelmek során kialakult egy olyan sajátos magyarságtudat, amely a feudális nemességétől eltérő társadalmi törekvéseket is magába foglalt. Meglátása szerint azonban a nemesi elmaradottság bírálata, a fokozott megértés a jobbágyok és nemzeti gondjai iránt is hozzátartozott már ehhez a magyarságtudathoz, tehát Király hangsúlyozta annak antifeudális jellegét. Tanulmányában felhívta a figyelmet arra, hogy a nemzeti jelleg mellőzése nem internacionalizmus, mivel a hazafiság és internacionalizmus nem kizárják, hanem feltételezik egymást. Kiemelte, hogy inkább a nemzeti felelőtlenséget és a nacionalizmust tartja károsnak, mivel mindkettőnek gyökere az individualista életszemlélet.¹⁴

Király tanulmánya nyűgöt jelentett az Aczél által közvetített politikának. Pártkörökben nem mélyedtek el benne, mire hívta fel Király István a figyelmet a hazafiság elméletével, hanem igyekeztek a patriotizmus fontosságát hangsúlyozó koncepciónak beállítani, illetve cáfolni azt.

Már az interjút megelőzően vállalta a nyílt vitát Pozsgay a *Népszabadság*ba írt dühös kritikával.¹⁵ Pozsgay úgy fogalmazott: „a várakozás érzése a Hazafiság és forradalmiság olvastán hamarost csalódással párosul”, valamint hangsúlyozta, hogy a kötetben összegyűjtött beszédek, írások több tételét már élénken vitatták tudományos és politikai fórumokon a könyv megjelenése előtt is – különösen a *Hazafiság és internacionalizmus* című előadást, amely a Magyar Tudományos Akadémia 1973-as, ünnepi közgyűlésének nyilvános ülésén hangzott el. Pozsgay cikkében azt is megjegyezte, hogy „jó lett volna, ha e viták nyomán Király István további önvizsgálattal újra átgondolja valóságos társadalmi problémákról szóló elemzéseit, azokra adott válaszait. (Nemcsak a nemzeti témában, amellyről eddig a legtöbb vita folyt, hanem napjaink forradalmiságáról és a szocialista életformáról.)”¹⁶

Ezt az ellene irányult támadást foglalta össze Király 1975. január 8-i naplóbejegyzésében.

„1) Ez övön aluli ütés, egyfajta morális terror. Nagyon finoman azt mondja: nem vagyok tudós.

2) Szembemegy mindenfajta demokratizmussal. Azt mondja, hogy a tárgyammal kell foglalkoznom, és nem a társadalmi kérdésekkel. Ezt hagyjam a „technokratákra”. Ez néhány politikai szakértő „monopóliuma”.

¹⁴ Görömbei András: Jegyzetek Király István könyvéről. *Tiszatáj*, 1974/10, 58–61.

¹⁵ Pozsgay Imre: A fogalmak tisztázásáért: Jegyzetek Király István „Hazafiság és forradalmiság” című tanulmánykötetéhez, *Népszabadság*, 1975. január 8., 7.

¹⁶ Pozsgay Imre: A fogalmak tisztázásáért: Jegyzetek Király István „Hazafiság és forradalmiság” című tanulmánykötetéhez, *Népszabadság*, 1975. január 8., 7.

3) Ez gyengíti a bázisunkat, diszkreditál neves kommunista tudósokat. Egy szűk kör számára tartja fenn a hatalmat.”¹⁷

A Pozsgay és Király közti ellentét azonban nem ezzel kezdődött és még jó ideig fennállt. A televíziós interjút olvasva megfigyelhető, hogy lényegében a kettjük vitája mozgatta a beszélgetést. Pozsgay abban látta Király állításának fő problematikáját, hogy válságjelenséggént, leromlásként értelmezte az akkori közgondolkodást könyvében, ami ellen azzal érvelt, hogy Király egyoldalú információkból tájékozódott. Továbbá bajos volt Királynak az a gondolatmenete, miszerint az anyagi jólét növekedését erkölcsi romlás kíséri, mivel a Kádár-rendszer egyik különlegessége volt a szocialista szférán belül kiemelkedő jólét. Pozsgay ezt az új gazdasági mechanizmus elleni támadásnak tartotta és ellenkezett Király álláspontjával.¹⁸

SZOCIALISTA HAZAFISÁG ÉS SZABADSÁGHARCOS HAGYOMÁNYOK¹⁹

A következőkben az adásba sosem került televíziós beszélgetés rövidített, szó szerinti átirata olvasható. A teljes forrásközlés ugyan szétfeszítette volna jelen tanulmány kereteit, célszerűnek tartottam elkerülni a beszélgetés narratív átiratát, ugyanakkor mégis fontosnak tartottam valamiféle nyilvánosságot szerezni a forrásszövegnek. Meglátásom szerint az interjúbeszélgetés hangulata, a megszólalások, az érvelési stílus mind máig árulkodnak az interjúalanyok egymáshoz

és bizonyos témákhoz való viszonyáról, aminek feltételezése szerint, ha nem lett volna jelentősége a korszakban, probléma nélkül adásba kerülhetett volna. Jelen ismereteink alapján egzakt válasz nem adható arra, hogy miért nem engedélyezték végül a beszélgetés televízióba kerülését. Amennyiben tényként kezelhető, miszerint Aczél György akadályozta meg a nyilvánosság elé jutását (az interjú leforgatása után, de nem sokkal adásba kerülése előtt), hipotézisem szerint olyan viták tematizálását kívánta ezzel a lépéssel elkerülni, amiről nem feltételezte előre, hogy a tárgyalat beszélgetésben kibontakozik. Az interjú beszélgetés kiinduló kérdésköre ugyan Király könyvéből indul, mégis a magyar szocialista létforma átfogó megkérdőjelezése bontakozott ki a beszélgetés során. Az alább olvasható szöveges átirat igyekszik, minden olyan részt jelen tanulmány soraiba idézni, amely kellemetlenséget okozhatott az időszakban aktuális aczéli kultúrpolitikai irányelv szempontjából.

Sükösd: „Király István, a magyar irodalomtörténet professzora, egy nagy monográfia, az Ady-monográfia szünetében, két súlyos kötet felező idejében körütekintett abban a világban, ahol ő a leginkább otthonos, a felnőtt és fiatal értelmiség világában, és megpróbálta begyűjteni azokat a benyomásait, amelyeket a '60-as, '70-es évek fordulóján összegyűjtött. (...) Számunkra az érdekes, az alapvetően fontos, a vitára, kollektív megbeszélésre fontos alkalmasint ott található,

ahol Király István végig nyomozza azt a máig érzékelhető fájdalmas kettészakadottságot, amit a nem marxista és a marxista magyar progresszió tábora között tulajdonképpen a Tanácsköztársaság bukásától a felszabadulásig végbement, megvalósult, és amelynek a nyomai máig sem tűntek el. Szerintem ez a könyv első vezérgondolata.”

(...)

„Egyenlőre, miután csak Király István gondolatmenetének a szerintem való interpretálásánál tartok, egyetértek vele abban, ahogy egy bizonyos régi meghaladott népi ideológiák mai újra jelentkezését vesz észre, még inkább egyetértek vele abban, ahol modern, újbals tendenciákat lát eszményként, utópisztikus kísértőként ebben az értelmiségi ifjúsági rétegben megvalósulni. Ez a második témaköre a könyvnek, azt hiszem. A harmadik pedig, az első kettővel megint csak szoros egységben, a válasz lenne. (...) Csak igen utalásszerűen: azt hiszem, hogy Király István mély rálátása az, amit ő Molnár Erikről szólván de nem egyedül ő rá gondolva, baloldali ezoterizmusnak nevez. Vagyis arra a fájdalmas, tragikus, de alkalmasint valós jelenségre célozva, hogy a két háború közt a Horthy-korszak legjobb hazai magyar marxista értelmisége a képtelenül nyomasztó körülmények között ugyan, de mégiscsak egyfajta távolságba került attól a közöségtől, amelynek a szolgálatára a maga értelmiségi létét feltette. Mélyen megszívlelendő

¹⁷ Király István: *Napló 1956–1989*. Budapest, Magvető, 2018, 375.

¹⁸ Pozsgay Imre: A fogalmak tisztázásáért: Jegyzetek Király István „Hazafiság és forradalmiság” című tanulmánykötetéhez, *Népszabadság*, 1975. január 8., 7.

¹⁹ MTA KIK Kézirattár Ms 6564/31. *Király-vita*.

gondolat ez, nemcsak egyedül Molnár Erik '30-as évekbeli tevékenységének bizonyos részeire vonatkozik, meg merném kockáztatni, hogy vonatkozik már a felszabadulás után itthon tevékenykedő Lukács György környezetének és a lukácsi környezet, környezetének nem egy elemére, összetevőjére is."

Király: „Közbeszólok rögtön, mert ezt rögtön szeretném... Lukácsra nem, hogy nem vonatkozik, ellenkezőleg: Lukácstól kaptam e gondolatot. De ezt később..."

(...)

Huszár: „Bocsáss meg ha közbevágek. Ezek szerint Te (Sükösd) az ezoterizmust érted tetten abban a könyvben, aminek egyik erényét úgy jelölted meg, hogy a baloldali ezoterizmust elmarasztalja?"

Sükösd: „(...) Ebben a nem vékony könyvben, amely végül is a magyar társadalom utolsó 15 éve bizonyos alapjelenségeiről szól. Ebben a könyvben, én pedig elég figyelmesen olvastam, és javítson ki, Király István, ha mégis rosszul olvastam, összesen kétszer találkoztam az elmúlt 15 év egyik legfontosabb magyar társadalmi eseményének, a gazdasági mechanizmus reformnak a megemlítésével és egyik esetben sem, két eset közül egyikben sem pozitív hangsúllyal, hanem mindig olyan említéssel, ahol a mechanizmus reform után kibontakozó tudati állapotok bizonyos negatív vonásiról – van szó. Na most furcsa dolog az, ha én, mint nem közgazdász, mint irodalmár, ennek a jelenségsorozatnak, ami Király István könyvében preparálva van, a közgazdasági beágyazottságát,

a történelmi formációkban való gondolkodásmódnak a hiányát rovom fel. Lehet, hogy nincs igazam. Én, ha egy szóba kell összefoglalnom, a hiányaimat, túl absztraktnak éreztem ezt a gondolatmenetet. Én az elemzésben, ahol egyetértettem és ahol nem; a javaslataiban, ahol megint csak hol egyetértettem, hol nem – ezt az absztrakciót éreztem néhol, néhol túlságosan is eluralkodni az anyag ... az anyagon. Majdnem, hogy azt mondom, hogy ott, ahol az ifjúság égetően fontos, valamennyiünket a közvetlen jövőben érintő kérdésénél foglalt állást, valami ráolvasás – szerűt éreztem Király Istvánnak azokban a tanácsaiban, útmutatásaiban is, amelyeknek az elvi alapjaival tulajdonképpen egyetértettem."

(...)

Pozsgay: „(...) Valahol találtam egy kulcs-mondatot, lehet, hogy nekem tűnik csak kulcs-mondatnak ez; az individuális életnek helyébe a közösségi életet vagy a kollektivistát kellene állítani. Nincs, aki ebben a szándékában ne támogathatná Király Istvánt és ez olyan, akár politikai platformnak is tekinthető, amiben együtt működhetünk. Ámde: amit a Sükösd Mihály itt az előbb úgy emlegetett, hogy hellenisztikus korszakként jellemez egy bizonyos korszakot – én világosan és pontosan azt mondom, válságjelenségként és leromlásként értelmezi a mai közgondolkodást és a közösségi állapotokat Király István, nekem úgy tűnt a könyvéből. (...) Nekem is úgy tűnik azonban, hogy azok az információs források, amelyekből a mai világról szerzett értesülést és a mai világra adandó válaszait szerzi – ezek az információk

túlzottan egyoldalúak. Úgy tűnik számomra, hogy a mozgás a szellem világában megy végbe, és az a valóság alap, amit hiányolt Sükösd Mihály is, különösen szembetűnő ott és akkor, amikor az emberek életmódját, életformáját elemzi. Van egy nagyon érdekes és, és rendkívül szembetűnő gondolatmenet e mögött a közösségi élet igenlése mögött.

Ez pedig valamiféle visszavágódás, ahogy Mórictanulmányában írja: „a tisztesszegénység világába”, ahol az emberi kapcsolatok áttetszőek, világosak, rendezettek és főleg tisztességesek, becsületesek. Én azt hiszem, hogy a móricti életmű kapcsán is meg a személyes, nem túl régi múltunk alapján is, azt hiszem, hogy legalábbis egyoldalúnak kell minősíteni, egyoldalúnak kell tartani annak a világnak és annak az együttélési formának az idealizálását, amelyben mégiscsak a szűkösség viszonyai és a szükség kényszerítő elembertelenítő állapotai szabták meg az emberi kapcsolatokat, én nem látom ennyire, hogy mondjam, tisztességesnek ezt a világot, és ha szabad valami, valamiféle még régebb múltból szerzett olvasmány-élményre hivatkozom, akkor azt mondom, hogy Engelsnek *A munkásosztály helyzete Angliában* című munkáját olvasva éppen arra jön rá az ember, hogy a legszegényebb életforma és a legszegényebb emberi... a szegénységben termett emberi kapcsolatok lehetnek az emberi olajosodásnak is a kitermelői és előidézői. Végeredményben azt akarom én itt erőszakolni, és erre a kérdésre szeretném itt a tisztázó választ is egy kicsit megkapni, hogy a társadalomban konszolidált és viszonylag

lelassult társadalmi átrendeződés viszonyai között az emberek anyagi jóléte növekszik, ez feltétlenül és minden körülmények között valamiféle lerombolással, erkölcsi tartásbeli leromlással, a közösségek felbomlásával jár-e, vagy valami mással. Véleményem szerint, ha ez az itt hiányolt társadalmi, történelmi, közgazdasági elemzést elvégezte volna könyvének megírásakor, ami itt, mondom, szóba került, akkor talán másként és más módon adott volna választ ezekre a problémákra. (...) Még annyit, hogy én a közösségivé válást és a közösségek megteremtését vagy létrejöttét – nevezzük inkább ilyen alapon ezt a folyamatot: létrejöttét – nagyon-nagyon hosszadalmas történelmi korszaknak tekintem, amiben hosszú időn keresztül az emberek nem tudják, hogy hogyan teremthetik meg a közösségüket, tehát egy politikai környezetet kell ennek a közösségnek teremteni. Ilyen politikai környezetet adni, és védettséget adni, mert azt én is elismerem, hogy amíg áru-pénz viszonyok léteznek, amíg az emberi tevékenység áru-pénz viszonyokon keresztül realizálódik, addig létezhet olyanfajta nyitottság, amely az individualizmus irányába hat. Én ezeket az állapotokat, amelyekkel ma találkozunk, nem tekintem ilyennek.”

(...)

Király: „(...) Talán arról szeretnék beszélni, először, hogy miről ne vitázzunk, és véleményem szerint miről kellene vitázni. Sükösd Mihálynak a nagyon szép, megértő szavaihoz csak néhány dolgot szeretnék hozzáfűzni. Az egyik a baloldali ezoterizmussal való vitám egyoldalú akkor, ha nem látjuk

azt világosan, hogy egy baloldali hagyományért pörölök. Nem annyira az a célom, hogy a baloldali ezoterizmussal vitázzak, hanem az, hogy egy baloldali hagyományt újból elővé tegyek. Ez a magyar baloldali hagyomány, ami Frank ... az igazi hazát író Frankel Leónál kezdődik a munkásmozgalom történetében, ez amelyik folytatódik Ady Endrével, aki az emberiség és a magyarság szerves összekapcsolását érezte fő feladatának, ez, amelyik ott élt Landler Jenőben, amikor a Vörös Hadsereg zászlai mellett a piros-fehér-zöld lobogót is ott akarta a vörös lobogó mellett láttatni; ez a baloldali hagyomány, amelyik ott élt – és itt vitázom a Lukács kérdésben –, a népfront-gondolatot az első közt elvileg felvető és kidolgozó Lukács Györgyben, és a népfront-gondolatot egész életművében következetesen vivő Lukács Györgyben; amelyik ott élt erősen a '30-as évek Révai Józsefjében, és az a baloldali hagyomány, amelyiket szerintem nekünk folytatni kell. Tehát valóban a baloldali ezoterizmussal való vita nem annyira a baloldali ezote... én nem annyira a vitát érzem lényegesnek, hanem emellett a másik baloldali hagyomány mellett való érvelést. Ez a baloldali hagyomány az, amelyik száz év óta ott hat a magyar múltban, és úgy érzem, ennek a baloldali hagyománynak a továbbfolytatására jött el most egy nagyon kedvező történelmi pillanat. (...) Az ifjúságnál én elsősorban nem arra az ifjúságra figyeltem és nem az izgatott, noha nagyon sok értékes ember van közöttük, akik a maguk nyugtalanságát különféle tévesztett ideológiai – véleményem szerint tévesztett ideológiáját. Engem a nagyszámú fiatal izgatott,

aki, aki a mindennapokban áll, ott segíteni szeretne; hozzájuk szerettem volna beszélni, elsősorban, hogy mit csináljatok. Tehát izgatott az a száz és ezer fiatal, aki itt van ebben az országban, és segíteni szeretné azt, hogy itt a dolgok menjenek előre. És valahogy nem, nem érzik, hogy, hogy és miképp lehetne. És itt szerettem volna ezeknek gondolatot adni. Tehát nem az extrém esetek izgattak, hanem a dolgokat előrevivő zöm izgatott, az volt amelyik elsősorban, amelyikhez igyekeztem, amelyikhez szerettem volna szólni. Azt hiszem, ez szintén olyan kérdés, amiről nincs vita. Most, amiről viták vannak. Itt szeretném, hogyha ezt a terminológiát, hogy már használjam az „árnyékbóxolás” vitájára? – az árnyékvitát küszöböljük ki. Próbáljuk megtalálni azt, ahol valóban nem értünk egyet. Állandóan felmerül az, hogy moralizálás. Önmagam számára ezt úgy fogalmazom meg, hogy nyilvánvaló, mivel szakmám az irodalom, és az irodalom mindig szívesebben gondolkodik morális kategóriákban, mivel irodalmi élményekből és irodalmi mondanivalókból fejtem ki azt, amit mondani akarok, nyilvánvaló, hogy a saját szakmám anyanyelvén, irodalmi terminológiákban gondolkozok. De ezek olyan irodalmi kategóriák, olyan irodalmi fogalmak, amelyek politikai, amelyeknek politikai tartalmuk van. Ha véleménye szerint azt mondom, irodalmi terminológiával, hogy megértő emberség – nem moralizálok, hanem egyszerűen azt mondtam: reális látás, népfrontos gondolkodás, ha áteszem politikai kategóriába. Ha azt mondom: nyugtalan emberség – nem moralizálok, hanem egyszerűen azt mondom, hogy: szocialista

demokratizmus. Azt mondom: a szocialista demokráciához nem csak intézményes keretek kellene, hanem emberek is, akik azokban a keretek közé tartalmat tudnak vinni. És ha azt mondom, hogy ennek a nyugtalan emberségnek, azaz szocialista demokrata magatartásnak az egyik ismérve, a felháborodni tudás, az a politikai kategória nyelvén azt mondja, hogy a jog hozzátartozik a szocialista demo...demokratizmushoz. A másik oldalon a példamutatás, az azt jelenti: hozzá tartozik a kötelesség. Tehát itt lényegében pontosan lefordíthatóan politikai terminus technicusok vannak. Tehát én ezen gondolkodtam, hogy mi az oka, mikor a magam részéről ennyire lényegében csak egy politikai terminusokat közelíték meg más oldalról. Fontosnak érzett a szocialista demokratizmus kapcsán, fontosnak érzett politikai fogalmakat közelíték meg más oldalról. Amiben szerepet játszik, hogy ez az anyanyelven, az irodalom ilyen fogalmakra mu... tesz inkább hajlamossá, a másik pedig: szerepet játszik az, hogy úgy hiszem, hogy az ember a legkülönfélébb oldalról szereti megfogalmazva kapni a maga igazságait. Nem pusztán a politika területéről, hanem ugyanazt az igazságot az esztétika, a szép területéről, az erkölcs területéről, a legkülönfélébb ... a legkülönfélébb irányból. Tehát sokat gondolkodtam rajta, hogy miért érzik úgy, hogy moralizálok.

(...)

Itt lehetnek közöttünk nézeteltérések, de fölvetem. Úgy, hogy azt hiszem, hogy ne beszéljünk arról, hogy melyikünk ért egyet az új mechanizmussal, melyikünk a szocialista tudatossággal.

Ne vádoljuk a másikat, hogy „te egy ökonomista vagy, aki a tudatosságot lebecsüled, te pedig egy dogmatikus vagy, aki az egyéni érdekeltséget, a gazdaság spontán mozgását lebecsüled”, hanem elvont ideákból indul ki, a reális problémákat próbáljuk megkeresni, a hangsúly-különbségeknek a gyökerét. És ha nem haragusztok, itt én ezekhez a gyökerekhez mennék, amit én érzek, annak. Lehet, hogy rosszul érzem.

Felvetődött az, Imre vetette fel, hogy túl sötéten látom a jelenségeket, az embereket. Én viszont azt hiszem, hogy talán visszadobom a labdát: hogy nem ő látja sötéten? Hogy vajon nem lehet-e az emberekben a 30 éves szocialista múlt során lera kódott szocialista tudatra, érzelmekre erőteljesebben apellálni és építeni? Vajon ez a 30 év nem ment-e el úgy, hogy észrevétlenül az emberek gondolkodása nagyon sok mindenben megváltozott, szocialistává lett? Ez nem azt jelenti, megint nehogy félreértés legyen, hogy túlbecsülöm a magunk szocialista tudati állapotát. Pusztán csak azt mondom, hogy talán sokkalta előbbre vagyunk, mint ahogy merünk apellálni. Mert negatív jelenségekről is lehet pozitíve olvasni. Az, hogy az emberek például fölhaborodnak az igazságtalanul szerzett jövedelmen; az, hogy az emberek fölhaborodnak a tíz szobás villán; annak ellenére, hogy mindenki tudja, hogy az egy kis százalék. Mindenki tudja, hogy a népgazdaságban egy elenyészően kis töredéket jelent, tehát nincsen tényleges szerepe. Viszont itt már azt jelenti, hogy itt már egy más értékrend dolgozik, ahol az emberek valahogy másképp nézik ezt a kérdést. Tehát erre az ösztönösen jelenlévő szocialista

értékrendre, nem lehetne erőteljesebben hozzászól... hozzáfordulni, nem lehetne erősebben apellálni arra? Vajon helyes-e hogyha mi az anyagi érdekeltség mellett erre a szocialista érzetre, közérzetre apellálunk, erkölcsi ösztönzőket nem veszünk-e ugyanolyan erővel figyelembe, hogy nem törődünk velük, hogy musz... föltétlen szembe kell-e ezt a kettőt fordítanunk. Tehát valahol úgy látom, úgy vetném fel a kérdést, hogy vajon eléggé bízunk-e az embereknek a tudatában, az emberek fejlődésében? Eléggé bízunk-e abban, hogy itt a szocialista tudat a mindennapokban leszállt már, és ezért lehet rá építeni, van bázis, amin tovább és előbbre léphetünk és a szocialista tudatosságnak egy erőteljesebb kibontakoztatása, az új gazdasági mechanizmus érdekében. Nem ellene.

(...)

Azt hiszem, hogy itt megint ugyanarról a problémáról van szó, hogy megfeledekezünk arról, amit pedig József Attila nagyon jól tudott, hogy „Munka, szabadság, kenyér, jó szavak”. A kenyér mellett ott volt a „jó szavak”. Tehát egy valami más szükséglet. Hogy mi vajon, ha érdekeltiségről és érdekről beszélünk, nem túlzottan e csak egyfajta szükségletet tartunk szem előtt? A marxi szükséglet-fokozatokban gondolkodva az elementáris szükséglet: a lakás, stb, amik rendkívül fontosak, teljesen egyetértek vele, egy történelmi éhség van, és ezt, aki, ezt a történelmi éhséget nem tiszteli az a népet nem tiszteli. Tehát ezzel teljes mértékben egyetértek. A kvantitatív szükségletek, az emberek szeretnének minél jobban élni, de ott van bennük az érdekeltséget meghatározó,

a kvalitatív szükségletek is, a minőségi szükségletek.

A szükséglet a jó szavak után. A szükséglet a magány feloldására. Ez is szükséglet. És a szocialista építés érdekében ezt a szükségletet is mozgósítani kell. Az érdekre való nézés tehát nem csak az anyagi érdekelséget jelent, hanem ezt a másfajta érdekelséget, ez is érdek. Vajon nem éppen azok becsülik le a tömegeket és ezt a történelmi éhséget, akik nem érzik, hogy ez a jó szavak utáni éhség, ez is egy történelmi éhség. Tehát ezek mondjuk, ahol én látom szintén kiélezve a vitakérdéseket.

(...)

Huszár: „(...) Az érdemi kérdésre tehát visszatérve: közösség. Valóban kulcs-kérdés, és úgy érzem, hogy ez összefügg az általad jelzett másik kérdéssel, az érdek az érdek értelmezésének a kérdésével és a tudat szerepével is. Ha a közösség magyarországi hagyományait nézzük, akkor valóban a magyar falu egy egyfajta közösséget jelentett a századfordulón és bizonyos értelemben még '45-ben is. De ott és olyan mértékben jelentett közösséget, ahol az árutermelés, a polgári fejlődés nem bomlasztotta fel a patriarchális kereteket. És azt hiszem, azok a szavak, amelyeket a „szép szegénységről” elmondta, és ebben a megfogalmazásban azt hiszem, teljesen egyetértünk, legalábbis én a magam részéről egyetértek, az vonatkozik...”

(...)

Király: „Ne haragudjatok, megintazén nyelvenemenkezem, hogy amiben egyetértünk és elhatárolni a vita-kérdést

és a saját, talán metaforikus képpemmel azt hiszem, hogy egyetértünk abban, hogy a szükségletek közé, mint az egyik legfontosabb szükségletet, ott emlegetjük a másik ember utáni vágyat, a közösség utáni vágyat, a közösségi érzést. A magam részéről az irodalmi művek alapján – ezt valahogy úgy szoktam fogalmazni, hogy az emberi boldogtalanságnak lényegében két lényegi oka van: az egyik a testnek az éhsége, a másik a léleknek az éhsége; a magány érzés. És ezt a két boldogtalanságot kell elsősorban megoldani törekedni. Most ennek a másiknak a magányérzésnek a közösség utáni vágyának a megoldásában azt hiszem, hogy egyetértünk abban, hogy mint lehetőséget, a szocialista társadalom minden eddigénél nagyobb lehetőséget ad. Intellektüelleket, értelmiségieket általában sosem a test éhsége vitt el a munkásmozgalomhoz, hanem az értelmes élet vágya, a hiábavaló önmagába zárt, a magánnyal megnyomított élettől való menekülésnek a vágya. És mint a kiút... egyetlen lehetséges kiutat erre találták, nem valami morális okból, itt a közgazdással szemben már ezt többször alá szeretném húzni, hanem egyszerűen azért, mert a közösségi társadalmi tulajdon alapján jöhet csak létre igazán, mint gazdasági alap, ennek a betegségnek a megszüntetése. Tehát azt hiszem, hogy ebben egyetértünk. Tehát a mi lehetőségünk nagy. Volt egy nyugatnémet fiatal író barátom, akivel beszélgetve, ő mondta nagyon meggyőzően, hogy nézd, mi hiába akarunk mindent, üzemi jogokat, stb. mi hiába vesszük észre az elidegenedést, leküzdeni mindent csak ti tudtok igazán, mert nálatok társadalmi

tulajdon van. Nálunk a magántulajdon bezár a magányba, és azt nem sehogyse, az elidegenedést nem tudjuk áttörni. Egyetértünk ebben a történelmi lehetőségben.”

Pozsgay: „Akkor most én hadd szóljak közbe...”

Király: „Imre! Megmondom, hogy miért. És utána mondd meg. Egyszerűen azért, mert bennünket értelmiségieket sokkal inkább a saját munkánk, individuális pszichológiába zár be. Ha Mihály írja a regényét, azt a regényt ő írja, noha tudja, hogy nem ő írja, mert alkotni mindig az emberiség alkot. Viszont a nagyüzemi szervezésben ott van leglátványosabban, legláthatóbban jelen az emberiségnek az a technikai fejlődése, amikor akár akarja, akár nem, emberiséggé kell válni, egy egységes, nagy, közösen dolgozó emberiséggé, emberi egészé.”

(...)

Pozsgay: „Én szeretnék ehhez mindenképpen szólni, mert itt érzek valami ellentmondást Király István szavaiban. Az előbb a tudatosságról beszélt, és arról, hogy sokkal előbbre tartunk ebben az ügyben, mint ahogy én feltételeztem. Most viszont a fogalmaiban és a fogalmazásából is az derült ki, mintha az ösztönösséget nagyobb tiszteletbe tartaná ebben az összefüggésben, mint amennyi azt megilleti. Nem tagadom, a munkásosztály küldetésének történelmi feladatának az ilyenfajta megközelítését sem és ez az ösztönösség igen is reális erő a munkásmozgalmában. Én...azt hiszem, akkor én, hadd mondjam én is el: nem kell itt hitvallásokra törekedni. Nem vonom kétségbe,

sőt magam is hirdetem a munkásosztály történelmi feladatát, amely pillanatnyilag egy politikai pártban testesül meg. Tulajdonképpen én csak ezt akartam, ezt a distanciózást megtenni. Lehet, hogy most nekem kell rábeszélnem a jelen levőket, hogy ebben ne lássunk ellentmondást magunk között, mert gondolom nincsen.”

Király: „Igen. Nem látunk. A munkásosztály léte az megint csak egy lehetőség, amelyik, hogy ha nem tudatosodik ez a lét...”

(...)

„Hanem ösztönösen adott. Tehát én ezt mondom: egyetértünk abban, hogy a közösségteremtéshez két okból kaptunk lehetőséget. Nem megvalósítást, lehetőséget. Az egyik a társadalmi tulajdon, a másik a munkásosztályvezető szerepe, amelyik, mind a kettő lehetővé teszi a közösségi lét jobban és könnyebben megvalósuljon. De itt hangsúlyozom a lehetőséget. És utána jön a kérdés, hogy ezt a lehetőséget, hogy lehet realizálni. Hogy lehet valósággá tenni. És azt hiszem, hogy itt nem lenne közöttünk lényegi eltérés, hát nem, Imrének teljesen igaza van, a reális látás az egyik legfőbb szabály és az egyik legfőbb igény. tehát itt pusztán csak az...én azt szerettem volna, hogy a lehetőséget kiemelni. Most térnék rá a lehetőség tudatosítására. A közösségformáláshoz, hát ezt Huszár Tibor sokkal jobban tudja nálam, utalt is rá, föltétlen kell, hogy egy közösség létrejöjjön, hogy legyen egy cél és kell, hogy ezt a célt belülről vállalják annak a közösségnek a tagjai. (...) Most itt a célnál én teljesen igazat adok annak, amit Pozsgay Imre mond, hogy ennek

a célnak nem elég, hogyha az csak messzi, távoli, tehát hogy a szocializmus – annak a célnak minél inkább közelebb kell jönni áttételesen a mindennapokhoz, azaz a célnak egy szocialista nemzeten belül megfogalmazódó konkretizálódó célnak kell lenni a nagy szocialista célnak, és például itt a közösség teremtés szempontjából rendkívül fontosnak érzem a pártprogramnak a készülését és a pártprogram létrejöttét, amelyik a távoli célt így konkretizálja és lehozza egy kisebb közösségnek a céljába; de úgy érzem, hogy ezt egészen az egyes munkahelyig, mindenütt ezt a célt a közösségteremtés érdekében közel kell vinni. A másik: hogy mondjon rá addig, az egyén...erre az egyén igent, a célra? Meggyőződésem, hogy itt szintén teljesen egyetértünk.”

(...)

„Ebben egyetértünk. Most egyetlenegy, ahol úgy érzem, hogy talán hangsúlykülönbség van közöttünk. Hogy Imre valahogy azt hiszi, hogyha én azt mondom, hogy a magány megszűnése, mint szükséglet, az értelmes élet utáni vágy – hogy ezzel én le akarom becsülni a többi szükségletet. Nem akarom lebecsülni. Nem akarom lebecsülni. Csak úgy érzem, hogy ebben a két szükségletben ne lássunk egymás után. József Attila, ha egymás mellett tudta mondani a '30-as években: a kenyér jó szavak – a két szükséglet ilyen szorosan együvé tudta kapcsolni, nekünk ezt a két szükségletet még inkább szorosan, a mindennapokban egygyé kell kapcsolni. És hogyha a munkahelyi demokráciát egyformán fontosnak tartjuk, akkor lényegében ennek a két szükségletnek az egygyé kapcsolását

értjük. Tudniillik azt akarjuk, hogy az ember belülről vállaltan egy közösségnek a része legyen.”

Huszár: „Na most, hogy megengeditek, néhány olyan kérdést, amelyről eddig beszélgettünk, próbáljunk valahogy együtt látni. Sükösd Mihály abból indította el a gondolatmenetet; a Király István könyvében lényegileg három kérdésről van szó. A nemzeti érzésnek a zavaraival kapcsolatos dolgokat veszi számba, a történelmi hagyományokat, azoknak mai értékelését; az ifjúság gondolkodását elemezve eljut a mindennapok és a forradalmaknak, a reform és a forradalmi gondolkodásnak a dialektikájáig és tulajdonképpen számba veszi azokat a kérdéseket, amelyek a mai politikai gondolkodásnak a legfontosabb kérdései. Hát én azt hiszem, hogy ez a vita folyt és folyik tovább, tehát nincs egyikünknek sem olyan feladata, hogy ezt a vitát lezárjuk, annyit talán még egyszer és ismétlésként mondjak el, hogy itt senki nem óhajtott egy olyanfajta szereposztást vállalni mi hiszünk a gazdaságban, te hiszel az erkölcsben, hogy te hiszel a közösségben mi pedig hiszünk az érdekekben, és az individuumban – ez sem akkor nem volna igazságos, hogyha nekünk kellene itt vállalnunk az érdeket és neked az erkölcsöt, neked a közösséget, és nekünk az individuumot. Valamennyiünket tehát az a kérdés foglalkoztat, hogy hogyan tudjuk úgy mezőgazdaságban, iparban, tudományban és mindenütt a korszerű formákat keresni, megőrizni a gazdasági dinamizmust, az érdekekben rejlő dinamikus lehetőségeket, hogy közben akár saját, múltunkból örököltünk, mert onnan is örököltünk

negatív erkölcsi reflexeket, akár ezeket importáljuk, hogyan tudunk ezzel szembeállítani egy olyan közösségi érzületet, amelyik ezt ellensúlyozza és amelyik az emberek törekvéseinek, politikai törekvéseinek is keretet ad, intézményes keretet ad, mert ennek jobb erkölcsnek az igazi tornaterme, gyakorlóterepe meggyőződéseim szerint a politikai intézmény-rendszer.”

Király: „Egyetlenegy ehhez a gondolathoz, egyetlenegy. Visszakapcsolódnék, amit Sükösd Mihály mondott az elején, a kérdéséhez, a fiatal-ság problémáihoz. Tudniillik teljesen egyetértek benne, Tibor, hogy milyen kereteket tud adni egy ország arra, hogy az emberek a közösségi énjüket kiéljék, az egy nagyon lényeges kérdés. Azt hiszem, hogy jól értettem.”

(...)

„És mikor a magam részéről ahhoz a bizonyos fiatalsághoz, a mindennapi forradalmiság jegyében próbáltam szólni, akkor éppen az, hogy nem elég az, hogyha keretek vannak – emberek is kellenek, akik azokkal a keretekkel élni akarnak. Tudniillik a legjobb keret is üressé válik, ha nincsenek emberek, akik tartalommal akarják kitölteni...kitölteni. Azt hiszem ebben is egyetértünk.”

Pozsgay: „Tán tegyük is pontot egy olyan vitára, ami még azt hiszem, még hosszú ideig fog folyni. Köszönöm a türelmüket.”

MÖGÖTTES MOTIVÁCIÓK

Az interjúbeszélgetés közben kibontakozott vitáról megállapítható, hogy érvelési szempontból, illetve

a beszélgetőpartnerek egyetértésével inkább Pozsgay nyerte meg. A vitatémán azonban jóval túlmutató érdekelletékekről volt szó.

Királyról tudható, hogy komolyan vette tanári hivatását és nagy hatást gyakorolt az egyetemi hallgatókra, különösen azokat az életére, akiket valamilyen módon szakmai előrejutáshoz segített. Király főként egyetemi és Eötvös Kollégium-i tevékenysége révén igyekezett patronálni a fiatal tehetségeket, ezáltal a hetvenes évek végére, illetve a nyolcvanas évek közepéig került egy későbbi ellenzékinek aposztrofált körhöz. A magyar sorskérdéseket, a nemzeti identitást ápoló népi irányzatú humán értelmiségi kör értékelte a Királyt régóta foglalkoztató „hazafias” kommunizmus elképzelését. Mindeközben Király 1980-tól országgyűlési képviselő lett, azonban ez irányú érdekeltségét növelhette a korábbi tanácsadói szerepből való kiesés, az elhanyagoltság érzése, valamint hogy számára az „ellenzéki” köréből kiválasztott pártfogoltjai feltehetően pozitív ellenpéldái voltak az Aczél barátságából és politikájából való kiábrándulásnak.

Pozsgay kevésbé egyértelműen, ugyanakkor hasonlóképpen igyekezett a tárgyalt időszakban jó kapcsolatot kialakítani ugyanezen társaság egy részével, szintén a politikai és kulturális szféra metszéspontján keresztül. Pozsgay a beszélgetés évétől kezdve, 1975-től töltött be először kormányzati pozíciót kulturális miniszterhelyetesként, majd miniszterként. 1980-ban az általa irányított Művelődési Minisztérium oktatási feladatkört kapott, ettől

fogva lett Pozsgay az MSZMP Központi Bizottságának tagja. Pozsgay a pártban ugyan nem töltött be kifejezetten magas pozíciókat, azonban mikor 1982-től a Hazafias Népfront Országos Tanácsának főtitkára lett, annak élén szinte szabad kezet kapott és megnövelte a korábban kevésbé jelentős szervezet politikai szerepét, majd idővel ennek köszönhetően saját befolyását is. Az egykori rendszerkritikus személyiségekkel ápolta kapcsolata leginkább a Hazafias Népfront élén töltött időszakhoz köthető. Mivel a szervezet eredeti célkitűzése volt, hogy 1956 után a politikai rendszer, valamint a társadalmi-kulturális szervezetek különböző csoportosulásait egyesítse, így Pozsgay személyesen ismerte az úgynevezett „másként gondolkodók” képviselőit, akikkel igyekezett jó kapcsolatot ápolni.

A két politikus viszonyát vélhetően a bázisépítésből fakadó érdekelletékek terhelték. Az elképzelések is mutattak ugyanakkor eltérést, ahogy a beszélgetésben is felmerült: a politika és a kultúra szétválasztása, illetve, hogy a „keret” sikeressége vagy az „emberek” elégedettsége határozza-e meg inkább a rendszer működését.

Endrédi Tamás

„Kevés képi, lényeges szövegbeli változtatásokkal tegyék egyértelművé a filmet”

A *Nincs idő* című film esete a Kádár-kori cenzúrával

BEVEZETŐ

Valószínűleg kevesen gondolnak bele, de a filmcenzúra (pontosabb, logikusabb kifejezéssel élve: bizonyos mértékű korlátozás) csaknem egyidős a filmmel, több mint egy évszázad alatt számtalan korlátozás jelent meg.¹ Viszont egy-egy törvény felidézése nem tud teljes képet adni egy adott pillanatban egy rendszer belső működéséről, ezért egy-egy példa felkutatásával és bemutatásával érdekes megfigyelésekre, egyedi tapasztalatokra lehet szert tenni a médiacenzúra, és a hatalmi reflexió működése terén. Esetünkben a Kádár-korban bemutatott *Nincs idő* c. filmet és a hatalom cenzúráját mutatja be jelen tanulmány. A cenzúrákat az MSZMP KB TKKO-nál (Tudományos, Közoktatási, és Kulturális Osztály) lelhetők fel, ami a vizsgálódásba bevonta a Párttörténeti Intézetet, továbbá az egyik dokumentum különösen kapcsolódik a film közvetlen kritikai utóéletével is. Ezt kiegészítettem Kósa Ferenc filmes pályájának rögzös előzményeivel, és a filmbemutatót követő sajtóvisszhanggal, és a mai magyar filmes kánonban betöltött szerepével.

A filmcenzúra Kádár-kori keretei annak korai időszakában alakultak ki, és négy szintjét lehet megkülönböztetni: a teljeskörű betiltás, az átalakítás (előzetes vagy utólagos kontroll), a bemutatás- és forgalmazáspolitiká (hány kópiával és milyen napszakban vetítsék a filmet), valamint megjelent a sajtópolitika is, utólagos kontrollként bevetve.² A Rákosi-korszakhoz képes a „tiltott” és „támogatott” kategória közé bekeült egy „túrt” is, aminek viszont a keretei – és ezzel együtt a másik két meglévő kategóriáé – nem voltak rögzítve sem a filmszakmában dolgozó alkotók, sem a hatalom ellenőrei számára.³ Az sem elhanyagolható körülmény, hogy időben is mozgott a határ, hogy mi volt a megengedhető és mi nem, ezáltal egy nagyon finom, nem könnyen kivehető határok között mozgó bonyolult rendszert létrehozva.

KÓSA FERENC ÉS A CENZÚRA TALÁLKOZÁSAI A *NINCS IDŐ*IG

Kósa (pontosabban a hármas alkotócsoporthoz másikkal együtt, Csoóri Sándorral és Sára Sándorral kiegészülve) korábbi filmjei is erős hatalmi kontroll

alatt készültek el. Kósa rögtön az első játékfilmjével, a *Tízezer nappal* nehéz helyzetbe került: az ötvenes és hatvanas évek kolhozosításának témáját a hatalom vetette fel (valószínűleg Aczél György, más elképzelések szerint maga Kádár), Kósa vállalta a lehetőséget a rendezésre, ez volt a főiskolai diplomamunkája, és a Balázs Béla Stúdió több tagjával (a már említett Csoóri Sándor és Sára Sándor mellett Gyöngyössi Imre) együtt Aczél kezkeskedett értük. Az elkészült filmmel a cenzúrájának két súlyos problémája akadt: 1956-ot forradalomnak tekintette, illetve a film főhősének öngyilkossága a hatvanas években – előbbivel a rendszer alaptételét és a politikáját sértve. Kósák nem voltak hajlandóak az elhangzó „forradalom” kifejezést lecserélni „ellenforradalomra”, a kivágandó jelenetek listája terebélyesedésének ellenére sem voltak hajlandóak a kompromisszumra, mint ahogy a szakma sem volt rávehető arra, hogy az eredeti alkotók helyett vágják meg a filmet a hatalom szája íze szerint.⁴ Az sem volt elhanyagolható tény, hogy ha Kósa filmje nem kerül bemutatásra, nem kaphatja meg a diplomáját, és

¹ A magyar szabályozásokkal kapcsolatban lásd: Takó Sándor: *A filmcenzúra fejlődéstörténete Magyarországon, a „gépszínházak” megjelenésétől a multiplexek koráig*. In: *Sajtószabadság és médiajog a 21. század elején 4.*, Szerk. Koltay András–Török Bernát. Budapest, Wolters Kluwer Kft., 2017, 85–117.

² Varga Balázs: *Filmirányítás, gyártástörténet és politika Magyarországon 1957–1963*. Budapest, ELTE BTK, 2008, 33–38.

³ Takó i. m. 2017, 111.

⁴ Gervai András: *A tanúk. Film-Történelem*. Budapest, Saxum, 2004, 47.

nem kaphat több rendezési lehetőséget. Végül a két éven át tartó harc eredménye a film bemutatója lett, amiben elhangzik a „forradalom” kifejezés, és keretbe foglalja a főhős öngyilkossága. Lényegében a *Tízezer nap* a hatalom és a szakma presztízsértékű küzdelme volt.⁵

Az *Ítélet* sem született meg könnyen. Kósa Ferenc saját ötlete volt, hogy Dózsa György alakján keresztül az 1514-es parasztfelkelés forradalmiságát mutathatná be. Itt már a finanszírozás kérdésében támadtak a problémák: egyrészt az első Dózsa-filmként a minisztérium, Sára és Kósa úgy érezte, hogy nem lehet pusztán az életének utolsó néhány óráját bemutatni, hanem szükséges a parasztfelkelés történetiségét is belevonni, ami miatt viszont nagyobb anyagi lehetőségek kellenek; másrészt ha ezt sikerült volna kicselezni egy francia forgalmazóval, akkor a filmfőigazgató vétőzta volna meg a magyar helyszíneken történő forgatást, hogy ne francia filmként legyen terjesztve. Így merült fel a koprodukció kérdése: először csehszlovák–magyar, majd az utóbbi fél kiesésével – pénzügyi okokból – csehszlovák–román együttműködésről lett volna szó. 1968. augusztus 21-én azonban véget ért a prágai tavasz Csehszlovákia megszállásával, ami miatt egyik fél sem akart szóba állni a megszállókkal, továbbá a filmnovella megjelenése kapcsán Rényi Péter a *Népszabadságban* megjelent, elmarasztaló írása sem segítette az ügyet. Végül Tóth Dezsőnek köszönhetően sikerült a forgatást elindítani, amit megnehezítettek a román fél további követelései

(pl. a Werbőczy-Dózsa beszélgetésben egyértelműsíteni, hogy a „héjaként lecsapó” ország nem Románia és nem is a Szovjetunió, hanem a török vagy a román szinkron, ahol Werbőczyn és Bakóczon kívül még Dózsa és Lőrinc pap is román lett, ezzel nemzetiségi alapra hamisítva az ellentétet), illetve még a kész mű bemutatóit is beárnyékolta, hogy a román fél még ezen kívül 72 ponton változtatott rajta, és azt mutatták be otthon. Magyarországon a filmet politikailag elmarasztalták: 1970-ben ugyan megnyerte a pécsi film szemle fődíját, de a vélelmezett nacionalizmusára hivatkozva ezt megsemmisítették – a korabeli magyar hatalmi narratíva szerint nem volt tanácsos Dózsa György magyarságát említeni egy esetleges román reakció miatt, így a film alkalmas lett az elmarasztalásra – és a *Virágvasárnapot* tették meg győztesnek. Ráadásul Rényi Péternek a Filmművészeti Tanács elnökeként sikerült elérnie, hogy a négyszintes rendszerben az utolsóba kerüljön, ahol az alkotók nem számíthattak prémiumra.⁶ Ezután a Kósa–Csoóri–Sára trió két filmtervet próbált elindítani: Dózsa három, névtelen katonájáról szóló drámát, és az 1956-os forradalmat a hatalom számára elfogadhatatlan módon ábrázoló *Forradást*. Az évtizedről évtizedre lassan lazuló, változó filmcenzúra természetének egy újabb bizonyítéka lett, hogy az 1966-ban még kifogásolt, és el nem készíthető *Nincs időre* mégis rábólintottak.⁷

A NINCS IDŐ CSELEKMÉNYE

A film 1929-ben játszódik, a sopronkőhidai börtönben. Udvardi Dániel fegyházigazgató modern, humanistának tartott elvek alapján igazgatja az általa vezetett intézményt. A rabokat hasznos, örömet jelentő tevékenységre próbálja ösztönözni, hogy ezzel tegye őket kezelhetővé, és a társadalomba visszaengedhetővé: festegethetnek, ásatásokon dolgozhatnak, énekarban énekelhetnek, vagy barkácsolhatnak. A nyitójelenet karácsony napján játszódik, ahol egy ünnepély keretében a rabok ajándékokat kapnak, köztük az emberölés miatt elítélt Kallós is. Néhány rab nem csatlakozott az ünnepléshez: Gádor, Jáki, és Törő, a kommunista politikai foglyok ötödik napja éhségstrájkolnak, Udvardi sem képes megingatni őket ebben. A főfoglár Babella parancsára az életfogytiglanos Kallóst a kommunisták cellájába helyezik át azok tiltakozása ellenére, hogy kémkedjen felőlük. Később Udvardi és Babella kikérdezésén Jákit nevezi meg, akire a másik kettő hallgat.

Babella egy összeesküvésre utaló verset, József Attila *Gyémánt* c. költeményét találja meg egy kőbe rejtve. Udvardi rábízta a teendőket. Éjszaka a kommunisták cellájából kiemelik Jákit, és kiviszik a börtön udvarára, ahol Babella hiába kérdezi ki a versről, Jáki nem válaszol. Babella Jáki kihozatalát szökésnek álcázza, és lelöveti a rabot. A rabok közül az a Kallós sejti, hogy mi történt, aki Jáki után vitte volna a szemüvegét, de nem találta sehol.

⁵ Varga i. m. 2008, 133–138.

⁶ Keresztényi Ágnes: *A magyar filmgyártás strukturális változásai 1968–1975*. In: RMJ60: *Tanulmányok a hatvanéves Rainer M. János tiszteletére*. Szerk. Fábián Máté–Romsics Ignác. Eger, Eszterházy Károly Egyetem–Líceum Kiadó, 101–102.

⁷ In. Szekfű András: *Így filmeztünk 2. Válogatás fél évszázad magyar filmtörténeti interjúiból*. Budapest, MMA Kiadó, 2020, 67.

Másnap reggel Udvardi dühösen támad Babellára a gyilkosság miatt, aki a vádaskodás hatására feljeleníti magát az igazságügyi miniszternél. Udvardi Gádornak és Törőnek nem mondja el, hogy pontosan mi történt Jákiival. Babella az összes rabot büntetné a kommunisták éhségstrájkja miatt, ezzel megosztva a rabokat, a közbüntényes Veréb emiatt tettelegesséig is fajul ellenük. Kallós beszélget Gádornal és Törővel, ahol szavak nélkül kiderül, hogy mi lett Jáki sorsa. Kallóst ezután a pesti börtönkórházba viszik: rendszeresen nyel le kanalat, hogy az utazás során szabadon nézelődhessen, ezzel az önpusztító cselekvéssel tiltakozva az igazságtalanságok ellen. Kallós az orvosnak sikertelenül próbálja elmondani, hogy mi történt.

Udvardi és Babella Zsitvay igazságügyi miniszternél jár egy meghallgatáson. Itt kiderül, hogy Sopronkőhidán ki-be juttatnak üzeneteket a rabok és a hozzátartozók közt, és már országszerte sztrájkolnak a politikai rabok Jáki halála miatt, amire Zsitvay 48 órát adott, hogy bármi áron törjék le, de óvatosan, mert a rabok a szabadságvágyukra gondolnak, az őrök pedig a keresetükre.

Törőt az igazgatóhoz viszik, ahol idő előtt kiengedik, de ahhoz be kell fejeznie a szigorú fegyelmi vétségnek számító éhségstrájkot, amire Törő nem hajlandó, amíg el nem mondják neki, hogy mi történt Jákiival. Végül Törőt a „dühöngőben” a falhoz kötik a szintén itt büntetett Veréb mellé. Kallós visszatér a rabkórházból, ahol szemtanúja lesz, ahogy Gádort mesterséges táplálásra kényszerítik. Később beszélgetnek, amiből kiderül, hogy

Kallós politikai öntudata lassan „felébred”.

Az utolsó jelenetben Zsitvay érkezik Sopronkőhidára ellenőrzésre. Megszemléli a régészeti ásatás eredményeit, meghallgatja az énekkart. A rabok előtti beszédéből derül ki, hogy Törő Gáspár is meghalt, akit az intézet és a minisztérium a saját halottjának tekint, az intézmény új igazgatója Babella lesz, amit mindenki tapssal fogad. Az udvaron a közbüntényes Veréb a kazánház hűtőtornyára mászik. Amikor Zsitvay miniszter és a kísérete haladnak el, levizeli őket. Először gőzzel nem sikerül lehozni, de tűzoltófecskendőkkel lefröcskölük. Zsitvay film végi beszédét többször is megtapsolják, ezért arra kéri a rabokat, hogy előbb gondolkozzanak, aztán tapsoljanak. Végül a beszéd a rabok, Zsitvay, minisztériumi kísérők, és a börtönigazgatóság részéről vastappsal zárul. Ezzel párhuzamosan Kallós elárulja Gádornak, hogy a rabkórházban találkozott az egyik fegyőrrel, aki Jáki fia volt, majd Gádor arra kéri Kallóst, hogy ha félrebeszélne az éjszaka, fojtja meg egy párnával.

A CENZÚRA KÖZBELÉP

Kósa addigi pályaképéből és témaválasztásából érthető módon tehát a *Nincs idővel* kapcsolatban is problémája támadt a hatalomnak. Ez egyrészt elindított egy cenzúrázási folyamatot, másrészt ezzel összefüggésben pedig egy olyan elméleti-esztétikai vitát, hogy történelmi filmnek tekinthető-e, vagy sem.

A folyamat részeként Kondor István filmfőigazgató írt a Párttörténeti Intézetnek, hogy nézzék meg a filmet

1972. november másodikán, és írásban nyújtsák be a véleményüket a látottakról.⁸ A letisztázott véleménnyel kapcsolatban Simó Jenőtől, a Művelődésügyi Minisztérium miniszterhelyettesétől érkezett levél dr. Molnár Ferenc, az MSZMP KB TKKO helyettes vezetője részére, benne két dokumentummal. Az első a Párttörténeti Intézet munkatársai által írt, 1972. november 18-i keltezésű rövid elemzés. Ebben leszögezik, hogy „[a]z alkotók nem dokumentum, hanem művészi játékfilmet készítettek”, ahol “[a] film alapjául valóságos eseményeket vettek és azokat dolgozták fel művészi eszközökkel”. Kiemelik, hogy néhány ponton a film eltér a valóságtól, melyek közül néhány nem csorbítja a történelmi hitelesség kérdését (az éhségstrájk nem karácsonykor zajlott, hanem októberben; a két haláleset Vácott történt, és nem Sopronkőhidán; mind a két rab a mesterséges táplálásba halt bele), mások viszont igen. Az általuk megtekintett változatból két mozzanattal foglalkoztak hosszabban: az egyik a rabok hosszas, ütemes tapsolása, amit kivágásra javasolnak, mert a forgatókönyvben sem szerepel, továbbá „a nézők egyértelműen az ötvenes évek elejével asszociálja [sic!] azokat a jelenségeket”. A másik Zsitvay igazságügyi miniszter (a Párttörténeti Intézet a film és a technikai forgatókönyv közti eltérésekkel foglalkozó dokumentumában ismeretlen okból, talán félrehallásból eredve rosszul rögzült, és „Fóthy államtitkárként” hivatkoznak rá, pedig helyesen végig Zsitvay igazságügyi miniszter a karakter neve és pozíciója) beszédének egy részlete, amit szintén javasoltak elhagyni: „többször hangsúlyoztam és hangsúlyozom most

⁸ MNL OL M-KS XIX-J-22. 143. d. Kondor István levele Vass Henrik részére, 143. d.

is, mi támogatjuk az intézetek önállóságát, de ami Magánál történik, több mint önállóság: végzetes félreértés... Lenyeltük a liberalizmust, a dalárdamozgalmat, a karácsonyosdit.” Végezetül azt az észrevételt tették, hogy ezek a változtatások a forgatókönyvhöz képest következtek be, és véleményük szerint a problémás részek „nem használtak a filmnek”. Az utolsó bekezdésben kiálltak mellette: „megítélésünk szerint ez a film a magyar munkásmozgalmak történetéről eddig készült legmagasabb színvonalú alkotások egyike”.⁹ Ennek a melléklete a forgatókönyv és a leforgatott film közti különbségek részletes bemutatása, ami 34 változatról tesz tanúbizonyságot, ebből 12-őt jelölt meg a dokumentum gazdája, melyek tekinthetők politikai természetűnek: az említett tapsolások, és az 1848-49-es forradalomra és szabadságharcra utaló félmondat is („t. i. ott menetelt volna Petőfi mögött »... maguk meg én pl. a szólásszabadságért.«”).

Ezzel szemben egy cím és aláírás nélküli dokumentum azonban pont az ellenkezőjét vallja. Eszerint a *Nincs idő* nem történelmi film, és valójában a fiatal újbaldoldali mozgalmak küzdelméről és a Rákosi-diktatúráról szól: „[a] film az értelmiség egy szűk rétegében meglévő szorongás tükröződése, amely két forrásból fakad: egy »új balos« forradalmiság szembenállása a jelenlegi kulturális politikával, s félelem egy »régiből« restaurációtól. A tükrözés művészi, amit tükröz, hamis.”¹⁰

A Kulturális Alosztály 1973. március 5-i feljegyzése mélyíti a forgatókönyv kérdését, ami szerint az 1966-ban beadott („[a]kkor nem utasították el, de nem is fogadták el”, valószínűleg a *Tízezer nap* miatt zajló presztízscsata egyik folyományaként) és 1972-ben újra beadott, továbbá két másik helyen is megjelent forgatókönyv lényegében ugyanaz. Ez megerősíti azt is, hogy a film leginkább kifogásolható pontjai a forgatás alatt kerültek be a filmbe, nem előtte, különben a forgatókönyv fennakadt volna, és óvatos célzást tesz, hogy az egyik részlet talán Csehszlovákia megszállására utal.¹¹ Az 1966-os változat, ami *A világ csöndje* címre hallgat, több ponton eltér az 1972-es filmnovellától és az 1973-as filmtől a karakterek és a cselekmény tekintetében. A minisztériumi értékelés azonban helytálló: a lényegét, üzenetét tekintve azonosak. Ilyen eltérés például Udvardi, aki a filmben egyértelműen liberális, itt pedig Babella jellemvonásaival mutat szoros rokonságot, ahol a főfoglárnak ezért sokkal kisebb szerep jut; a kommunista rabok pedig sokkal előbb, emberibb karakterek és egymás között is vannak ellentétek az éhségstrájk megvalósítása tekintetében; a végén pedig a katarzis lehetőségét Törő temetésén szó szerint felőrlő egy rendőrök elleni verekedéssel és tömeges letartóztatásokkal. Ebben a változatban a később politikailag kifogásolható részek egyike sem lelhető fel.¹²

A forgatás alatt történt változtatások vádját támasztja alá a másik két forgatókönyvi megjelenés

is: az egyik a *Filmkultúra* hasábjain jelent meg¹³, bemutatandó a Csoóri Sándor és Kósa Ferenc szerzősége alatt (a trió harmadik tagját, Sára Sándort és az operatőri munkáját a szöveggel érzékeltetve) a kötetként megjelenő *Forradás* c. kötetet,¹⁴ amiben a páros három forgatókönyve filmnovellává átdolgozva szerepel: az *Ítélet*, a *Nincs idő*, és a filmként soha meg nem valósuló *Forradás*. Mindkét megjelenésben – a *Filmkultúra* is a teljes szöveget közli – a *Nincs idő* szövege valóban úgy szerepel, ahogy azt a Párttörténeti Intézet és a TKKO jelezte: nincs benne sem a rabok ütemes tapsolása, sem Udvardi cellabeli monológjában az 1848-as utalás, illetve a többi kiegészítés, változtatás sem található benne. A fontosabb, áthallásos részeket is konkrétan megnevezték.

A dokumentumok elsősorban Lőwy Sándort és a Dalos-Haraszti éhségstrájkot emelik ki. A film részben Lőwy Sándor és Sztáron (vagy Sztaron) Sándor ügyéből, részben azonban a dokumentumokban nem is említett Szántó Zoltán életéből inspirálódott. Lőwy a Magyarországi Szocialista Munkáspárt ifjúságmozgalmának vezetője, a Kommunista Ifjúságmozgalmak Magyarországi Szövetsége titkára, és a Kommunisták Magyarországi Pártjának Központi Bizottságának tagjaként került a váci fegyházba 1927-ben; Sztáron vasmunkás és politikai aktivista volt, akit 1924-ben ítélték el egy Horthy Miklós elleni merénylet szervezése miatt szintén Vácra 10 évre. 1929-ben mindketten csatlakoztak a kommunista rabok országos

⁹ MNL OL M-KS 288 f. 36/1972/17. Feljegyzés a „Nincs idő” c. film történelmi értékeléséhez, 9–11.

¹⁰ MNL OL M-KS 288 f. 36/1972/17. Megjegyzések a *Nincs idő* című filmhez, 23–24.

¹¹ Uo. 26.

¹² NFI Könyvtár, Csoóri Sándor: *A világ csöndje*, irodalmi forgatókönyv, 1966.

¹³ Csoóri Sándor–Kósa Ferenc: *Nincs idő*. Irodalmi forgatókönyv. *Filmkultúra*, 1972/2, 198–216.

¹⁴ Csoóri Sándor–Kósa Ferenc: *Forradás*. Magvető, Budapest, 1972.

szinten szervezett éhségsztrájkjához, aminek célja az volt, hogy a kommunista rabokat ne köztörvényes fegyencként, hanem politikai fogolyként kezeljék. A letérésükre mesterséges táplálást alkalmaztak a börtönben, és a szövődményképp fellépő tüdőgyulladásban mindketten meghaltak. A kommunista diktatúra éveiben a munkásmozgalom mártírjaiként kezelték őket.¹⁵

Kósa és Csoóri rajtuk kívül Szántót is beleszotte a filmbe, mert a már hivatkozott filmforgatókönyv *Filmkultúra*-beli közlését ezzel indítják: „[m]unkánk során fölhasználtuk: Szántó Zoltán önéletrajzi írását¹⁶ és a Munkásmozgalmi Intézet néhány dokumentumát, a korábbi évek cikkei.” A filmben több konkrét jelenet is mélyen visszaköszön Szántó írásaiból, akár egy félmondat erejéig is megjelent: „[a] középkor legalább férfias volt...”, ami a Szántó és társai (Kieszl József, Vági István, Poll Sándor) által megfogalmazott tiltakozó, az igazságügyi minisztérium részére megküldött dokumentumban hasonlóan szerepel: „[a] politikai foglyokon elkövetett

embertelenségek középkori gyakorlatában azonban volt annyi férfias nyíltság, hogy barbárságukat nem burkolták képmutató humanizmus köpenyébe, hanem nyíltan jártak el a gyűlölt ellenféllel szemben, és még börtönüket is az »Éhség Tornya«-nak nevezték.”¹⁷ Egy másik példa a filmben az először Zsitvay szájából elhangzó monológ: „a mi embe-reink feje túlságosan tele van tömve mindennel: lehet-e zsírszalonnát kapni, petróleumot, és így tovább... Ház, föld, asszony, sezlony, angolvécé, kredenc, havi fix, gyerek, ellik-e a tehén... Az elítéltek meg csak a szabadságra gondolnak, semmi másra.” Babellánál hasonlóan fogalmazódik meg: „minket nem az elvekért, hanem a munkánkért fizetnek”. Szántónál mint dilemma szerepel, egy közte és az egyik fegyőr között lejátszódó beszélgetés részeként: „Na látja, Szántó, kenyeret adni nem tud, de azt akarja, hogy tagadjam meg a parancsot. Ha én ezt megteszem, úgy rúgnak valagba, hogy a lábam sem éri a földet, aztán mehetek koldulni a gyermekeimmel együtt.”¹⁸ A *Valóság* folyóiratban megjelent részletben és a kész filmben közös

a gumicsöves kényszeretetés, sőt a sopronkőhidai börtön igazgatóját Udvardynak, az egyik tisztviselőt pedig Babellának hívják.¹⁹ Ugyanígy a valódi nevén szerepel az igazságügyi miniszter, Zsitvay is.²⁰ Még az egyik dologházas rab gőzkéményre mászása – amivel ő a kommunista rabok mellett kiálló és sikertelen munkabeszüntető sztrájkra hívott fel²¹ – és tűzoltófecskendővel lefröcskölése is egybevág a filmbeli közbüntényes Veréb filmvégi esetével, amely valós eseményeket kiemelt a Párttörténeti Intézet munkatársainak értékelése is.²² A filmben szó szerint nem említik, de a börtönbeli tevékenységek megfeleltethetők a 19. században virágkorukat élő dologházak²³ intézményének: Sopronkőhidán 1928-ban jelölték ki egy részét szigorított dologházra²⁴, ahol olyan bűnözők kerültek ide, akiket halálbüntetéssel nem lehetett sújtani.²⁵ Ez a visszaesők számára fenntartott büntetésforma 1951-ben szűnt meg.²⁶

A hatalom azonban elsősorban a Dalos-Haraszti (a dokumentumokban Dalos nevét elírták, így lett „Dallos”) éhségsztrájk

¹⁵ Sipos Péter: Fegyencek vagy politikai foglyok? *História*, 1992/3, 8–9.; T. Szerémi Borbála: *A szabadság vértanúi*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1960, 88–89.

¹⁶ Szántó Zoltán: *Vég és kezdet. Emlékirat*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964.; Szántó Zoltán: *Éhségsztrájk. Valóság*, 1966/5, 58–69.

¹⁷ Szántó i. m. 1966, 61.

¹⁸ Uo. 65.

¹⁹ Udvardy vagy Udvardi Jenő: jogász, 1927–1936 között volt börtönigazgató. Kuntz Zoltán – Pantali Zoltán: *Sopronkőhida, a legek börtöne. Véres-könnyes sztorik egy főmasszer naplójából*. Budapest, Oriold és Társai Kiadó, 2014, 183–184.

²⁰ Zsitvay Tibor (1884–1969) országgyűlési képviselő, a Magyar Nemzetgyűlés alelnöke, később a képviselőház elnöke, 1929–1932 között igazságügyi miniszter. Lásd részletesebben: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/z-zs-787F8/zsitvay-tibor-788FC/> (Utolsó letöltés: 2024. 04. 05.)

²¹ Az esetről még az újság is beszámolt: Meghalt egy éhségsztrájkoló kommunista. *Pesti Napló*, 1929. október 29., 4. Az Új Előre c. New York-i magyar kommunista újság is közli röviden, habár ott Szántó visszaemlékezéséről, és a *Pesti Napló* híradásától eltérően Litzmann meggyilkolásáról ír – a filmben ugyan valóban ez történik Verébbel, de nem valószínű, hogy egy ekkora horderejű történésre Szántó máshogy emlékezett volna vissza, azzal együtt, hogy a keresztnevét vagy ő, vagy az újságok eltévesztették: előbbi Józsefet, utóbbiak Ferencet írják. Nem tartom valószínűnek, hogy Kósa vagy Csoóri olvasta az újságot és ez alapján írta volna meg Veréb, inkább a film témájával is egybevágó, logikus, ámde véletlen egybeesésről van szó. Egy második éhségsztrájkoló is meghalt a Horthy-börtönben: ledobták a fegyház tetejéről. *Új Előre*, 1929. október 31., 1.

²² MNL OL M-KS 288 f. 36/1972/17. Feljegyzés a „Nincs idő” c. film történelmi értékeléséhez, 9.

²³ A 19. századi magyar dologházakkal kapcsolatban lásd Cser Erika: *A pesti kényszerítő dologház történetéből*, In: *A mesterségek iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Szerk. Bódy Zsombor–Mátay Mónika–Tóth Árpád. Budapest, Osiris Kiadó, 2000, 345–370.; Ulicska László: A munka mint büntetés. Dologház és társadalmi integráció. *Esély*, 1997/3, 86–91.

²⁴ Kuntz–Pantali i. m. 2014, 16–17.; Bencze Béla: *Börtönügyi lexikon*, Pécs, Kronosz Kiadó, 2014, Sopronkőhidai Fegyház és Börtön szócikk, 211–212.

²⁵ Uo. szigorított dologház szócikk, 225.

²⁶ Uo. dologház szócikk, 74–75.

miatt aggódott. Dalos György és Haraszti Miklós ugyanis a hatvanas évek második felében a rendszert balról kritizáló, részben „maoista” értelmiségiként emelkedtek ki. Ennek folyományaként Dalos a maoista-per egyik vádlottjaként államellenes összeesküvés miatt kapott súlyos büntetést: 7 hónap felfüggesztett börtön mellett kizárás a pártból és a munkahelyéről, kiutazási tiltás és részleges publikációs tilalom. 1970-ben rendőri felügyelet alá került Haraszti Miklóssal együtt, ami miatt polgári engedetlenségi akcióba kezdtek. 1971 elején ezért őrizetbe vették őket, ami ellen 25 napos éhségsztrájkkal tiltakoztak, és Lukács György közbenjárásával simult el az ügy.²⁷ Haraszti elmondása szerint pontosan tudta a hatalom, hogy ez később egy ellenzéki csoportosulás magja lehet, ezért akarták gyorsan és hatékonyan elfojtani, ha kell, elrettentéssel.²⁸

A fentiekből érthető tehát, hogy a hatalom miért citálta elő a friss Dalos–Haraszti ügyet, azonban lehetetlen lenne a filmnek és készítőinek felróni, tekintve hogy a forgatókönyvet 1966-ra készítették el és a központi témái az 1929-es kommunista éhségsztrájk, LőwySándor, Szántó Zoltán, valamint a mesterséges táplálás voltak. Ezen keresztül is jól érzékelhető, hogy a hatalom mennyire figyelt az apróbb részletekre, és a saját szempontjából joggal tartott attól, hogy a film közönségének nem Lőwy tragikus kiállása, hanem a Dalos–Haraszti éhségsztrájk fog először eszébe jutni. A dokumentumok

keletkezési ideje miatt (1972 év végétől 1973 kora tavaszáig) még nem tudhatták, hogy mire 1973 októberében bemutatják a *Nincs időt*, az éhségsztrájk szempontjából nézve még aktuálisabb lesz ismét Haraszti Miklós épp ekkoriban folyó ügye miatt, akit a *Darabbér* című kézírata miatt fenyegettek hosszú elzárással, azonban az újabb éhségsztrájkja miatt 8 hónap felfüggesztett börtönt kapott végül.²⁹

Ehhez hasonló félelemre utal egy későbbi, alant szereplő feljegyzésben tesznek egy zárójeles megjegyzést, ami szerint az egyik, meg nem nevezett, áthallásra alkalmas jelenetet össze lehet kötni az 1972. március 15-i, akkor rendbontásnak minősített eseményekkel. Aznap a Petőfi-szobornál tartott hivatalos ünnepség után kezdtek a fiatalok külön ünnepelni: a *Himnusz*, *Szózat* és '48-as dalok elszavalása, éneklése után szervezeten, kis csoportokban indultak a Váci utca felé, onnan a Kossuth térre, majd a Batthyány-örökmécsesnél a szónoklatot tartó Sz. Miklóst elvitték a rendőrök. Az esti megmozdulást, vonulásokat végül a rendőrök erőszakosabb fellépése fojtotta el.³⁰ Habár konkrét jelenethez nem kapcsolható, csak nagyon általános és felületes áthallásként (a hatalommal szembeni két ellenszegülés közül csak az estivel szemben alkalmaznak erőszakosabb módszereket, ami vehető „az erőszak valódi arcának”). Ez is jól jelzi, hogy a hazai aktuális események reflexióira ügyeltek a film készítői.

A prágai tavasz és annak elfojtása jól ismert eseménysor: 1968 januárjában a Csehszlovák Kommunista Párt főtitkári posztját a reformer szemléletű Alexander Dubček szerezte meg, aki a gazdaság decentralizálásával és a demokratizációs folyamattal enyhített a feszült helyzeten. Az egészen az 1968. augusztus 20-i megszállás vetett véget, amiben Románián és az elszigetelődést választó Albánián kívül a teljes keleti blokk kivette a részét a katonai akcióból, ami a prágai tavasz végét jelentette. A CSKP következő főtitkára Gustáv Husák lett, aki keményvonalasként a „normalizáció” jegyében hajtott végre tisztogatást a pártban.³¹ A mögöttes hatalmi gondolkodás szerint a filmben a két főtitkár rímélhet a börtön két igazgatójára: Udvardi a liberális szellemű, aki karácsonyozást enged a raboknak, régészeti ásatást, vagy énekkart, Babella pedig a keménykezű, akit a minisztérium parancsára törölte a lázadást. Egy konkrét jelenet is erre utalhatott szerintük: az éhségsztrájk miatt a minisztérium behívja Udvardit és Babellát, de csak Zsitvay miniszter szólal meg, és dönt a kérdésben, aki ez alapján a Szovjetuniónak feleltethető meg. Az éhségsztrájkoló rabok áldozathozatalának köszönhetően a többi rab jelképesen melléjük áll, nem félnek már annyira a börtöntől, ami előrevetíti az intézet bukását, az értelmezés szerint pedig a kommunizmus bukását.

²⁷ Dalos György: Éhségsztrájk anno 1971 – Adalékok egy Lukács–Kádár levélváltáshoz. *Mozgó Világ*, 2000/3, 21–42.

²⁸ Czene Gábor: „Gratulálok, ön elkövette a bűncselekményt” – Interjú Haraszti Miklóssal. *Népszava*, 2023. szeptember 30., https://nepszava.hu/3210448_haraszti-miklos-i-roper-demokracia-totalitarius-propaganda-interju (Utolsó letöltés: 2024. 03. 06.)

²⁹ Tóth Eszter Zsófia: „Szinte rutinosan nyeltem a gumicsövet”. Haraszti Miklós *Darabbér* pere (1973–1974) és emlékezete. *Clio Műhelytanulmányok*, 2020/7, 1–55.

³⁰ Farkas Gyöngyi: *Márciusi ifjak a Kádár-korban. Alternatív március 15-i ünnepelések az 1970-es években*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2023, 21–30.

³¹ Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991*, Budapest, Osiris-MTA TK, 2019, 209–238.

A film másik kiemelt eleme a viszsza-visszatérő vastapsok voltak. Az akkori közelmúlthoz, a Rákosi-rendszer egyik legfontosabb jellemzője, a névadó köré kiépített személyi kultusz része volt az állandó vastaps. A Rákosi-kultusz a 60. születésnapjának országos szintű, hivatalos megünneplésében kulminálódott.³²

A kisebb kifogások között szerepelt például, hogy Udvardi bajusza hasonló a kultúrpolitikával azonos jellegű viszonyban lévő Aczél Györgyével,³³ valamint a *Kritika* és a *Népszabadság* hasábjain kifogásolták a sopronkőhidai dologház létezését, a börtön igazgatóját és hozzáállását pedig fikciónak nyilvánították.

Könnyen feltételezhető, hogy miért lett fontos a *Nincs idő* történelmi film voltának bizonyítása: ha nem lenne az, akkor sokkal könnyebb a hatalom elleni, nem is különösebben burkolt kihívásként értelmezni.³⁴ Ezért érvelt a Párttörténeti Intézet úgy, hogy a film – néhány részletét leszámítva – történelmileg hiteles, a forgatókönyvhöz képest eszközölt változtatásokkal együtt. Egy 1973. március 7-i feljegyzés alapján ezt is elsimították: Kondor István filmfőigazgató, Simó Jenő művelődési miniszterhelyettes, és László Tibor a Filmfőigazgatóság helyettes vezetője beszélgetett el Kósával és Csoórral „a filmért, bemutathatóságáért, méltó /és nem sanda/ sikeréért”. Az alkotók azzal védekeztek, hogy

az áthallások véletlenek, és hajlandóak a Filmfőigazgatósággal együttműködve azok kiszűrésére. Ahogy a dokumentum fogalmaz: „kevés képi, lényeges szövegbeli változtatásokkal tegyék egyértelművé a filmet”.³⁵

Végül a korabeli filmcenzúrára jellemző módon, minden nehézség ellenére a filmben – ahogy a mellékletben található táblázatban is látható – jócskán maradtak olyan jelenetek és mondatok, amiket előzetesen kivágásra vagy megváltoztatásra javasolt a Párttörténeti Intézet és mások. Ezek két nagyobb csoportba sorolhatók: az adekvát politikai jellegűek – ahol a beavatkozás során bizonyos részleteket egyértelművé tettek –, és a logikai-esztétikai jellegűek, mint például Udvardi beszédében jobban aláhúzza a humanizmusát a felebaráti szeretet emlegetésével, vagy a filmvégi töltött káposzta, amivel kapcsolatban már nem „világ-színvonalú”, hanem a „szinte már művészet” jellemzés hangzik el. A táblázat végső értékeléséből látszik, hogy mindkettőből 8–8 változtatás érhető tetten a forgatókönyvtől a bemutatott filmig, és öt esetben nem eldönthető – ilyen pl. József Attila versével kapcsolatban a költő ismertsége, amit a Párttörténeti Intézet jegyzett meg – vagy az észrevétel ellenére sem történt változtatás. Ezt megerősíti Kósa is, hogy „nyolc-tíz szót ki kellett cserélni”, és az ezzel kapcsolatos viták – ellenére, vagy pont azért – egy évig tartottak,

végül a tompításokat elsőre elfogadták.³⁶

A Filmfőigazgatóság sem gördített akadályt, a *Nincs idő* a kultúrpolitikailag kiemelten fontos „A” kategóriába sorolta.³⁷

A FILM FOGADTATÁSA

A film első sajtóvisszhangjai közül a *Filmkultúra* és a *Kritika* c. lapok értékelését érdemes kiemelni. Előbbi tudatosan, felvállaltan képviselte a magyar filmeseket a hatalommal szemben, utóbbit pedig 1972-ben alakította át a hatalom Pándi Pál vezérlete alatt, így természetesnek vehető, hogy ellentétes véleményeket fognak közölni.

A *Filmkultúra* 1973. szeptemberi száma kiemelten foglalkozott a filmmel. A Mérleg rovatban a Vitányi Iván által szerzett kritika rögtön az első bekezdésével kiáll a film mellett: „A *Nincs idő*-ről sokan úgy gondolják, hogy parabola. Szerintem azonban történelmi film”, és már csak azért sem lehet parabola, mert akkor az „a mondanivaló érdekében erőszakot venne a történelmi igazságon”. Szerinte a *Nincs idő* történelmi filmként azért állja meg a helyét, mert a Horthy-rendszerre jellemző volt a brutalitás és a liberalizmus felváltva alkalmazása, ami a filmben a Babella és Udvardi képvisel, és amelyek továbbra is megtalálhatók a társadalomban: „Ez a negatív azonosulás e tárgyban

³² Kocsis Piroska: Rákosi Mátyás hatvanadik születésnapjának megünneplése. *ArchívNet*, 2006/2.; https://epa.oszk.hu/05000/05066/00028/pdf/Utolso_lotoltas_2024_04_09_; https://www.archivnet.hu/politika/rakosi_matyas_hatvanadik_szuletesnapjanak_megunneplese.html (Utolsó letöltés: 2024. 04. 09.)

³³ Gervai András: *A tanúk. Film – történelem*. Budapest, Saxum, 2004, 238.

³⁴ Ez Kósától és más alkotóktól érhető módon egyébként sem állt távol. A *Forradás* mellett a másik meg nem valósult, Áldozatok c. filmprojektjében valamikor a tatárjárás után, két névtelen magyar szerzetes került volna szembe a német inkvizícióval, a kétszólamú éneklés eretnek vádjá miatt, ami félreérthetetlen leképezése a 20. századi diktatúrák embertelenségeinek. A film a két szerzetes kétszólamú éneklésével kísért máglyahalálával ért volna véget. *Őrizd az embert. Kósa 80*. Szerk. Pörös Izabella. Budapest, Magyar Művészeti Akadémia, 2018, 401–402.

³⁵ MNL OL M-KS 288 f. 36/1972/17. Feljegyzés, 27–28.

³⁶ Szekfű *i. m.* 2020, 70.

³⁷ MNL OL M-KS XIX-J-22., 147. d., 210. tétel, *Filmek kategorizálásával kapcsolatos ügyek*

a film mondanivalójának lényege.” Egyetlen dolgot vetett fel kritikaként, hogy a filmben az éhségstrájk nem végső megoldásként kerül elő, és nem derül ki, hogy miért léptek a kommunista rabok erre az útra. Ezzel együtt Vitányi egy olyan filmnek tartja a *Nincs időt*, ami a jelennek példázza a múlt forradalmi következetességét, és az ezzel rezonálni képes nézők őszinte érdeklődéssel fogadják majd.³⁸ A filmet a rétegeltséget és az elidegenedést boncolgató írásokkal támogatta meg Tornai József és Szécsi Margit költők az adott lapszámban³⁹, valamint az 1973. évi pécsi filmszemlén jelen lévő külföldi kritikusok közül többen is a pozitívumok között emlegették a *Nincs időt*.⁴⁰

Nem meglepő, hogy a *Kritika* hasábjain nem más szövege jelent meg a filmmel kapcsolatban, mint Rényi Péteré, egy kis csavarral. Rényi ugyanis a fentiekben már taglalt „történelmi vagy nem történelmi” polémia mentén a pécsi filmszemle vitáján elhangzott felszólalását dolgozta át és érvelt az utóbbi mellett, ahogy azt a szöveg bevezetőjében feltüntette. Ebben hivatkozik a Párttörténeti Intézet értékelésére. Szerinte Udvardi nem lehetett létező börtönigazgató és az általa képviselt „udvardizmus” történelmi érvényét nem találja, egy a Filmszemlén eredetileg az *Imposztorok* kapcsán, majd itt is felmerülő Prónay–Horthy párhuzamot hamisnak tartja (Prónay a fasiszta Babella, Horthy pedig az álliberális Udvardi), és parabolaként sem állja meg

a helyét: „A jelen tapasztalatait történelmi álruhába bújtatni persze lehet – allegorikus formában, szatirikus persziflázsban – egy vérre menő, komoly történelmi parabola azonban nem tűr meg ilyen ironikus játékokat. A történelmet nem lehet így fejtetőre állítani.” Szerinte nagyrészt a fogyasztói társadalom és a kapitalizmus keretei között képzelhető el a film értelmezése („Ha jó szándékot tételezek fel – és ezt igyekszem tenni! –, akkor azt kell mondanom, hogy nyilván a modern kapitalizmusnak címezték, az úgynevezett fogyasztói társadalomnak, amelyre ráilleszthető a jelkép foglárók és foglyok folyton együtt zabáinak, együtt tapsikolnak, békésen együtt vegetálnak a posványban, észre se veszik, hogy börtönben ülnek.”), végül visszakanyarodik oda, hogy a film történelmi értelmezése hamis: „[j]obban járunk, ha ezt idejében (erre talán még van idő!) felismerjük, mint hogy belemenjünk abba – ezt tette sajnos több kritika is –, hogy a nagyon is nem világos mai tanulságok igazolása kedvéért átírjuk a Horthy-rendszer gyászos történetét.”⁴¹ A *Népszabadság* kritikája gyakorlatilag szóról szóra ugyanazt fogalmazza meg tömörebben a paraboláság problémájáról és az egészen egyedinek mondható kapitalista értelmezésről, csak nem Rényi Péter, hanem Havas Ervin nevén jelent meg a cikk: „A film készítői talán a modern kapitalizmus jellemző manipuláló hatalomgyakorlást akarták jelképesen kifejezni a börtönbékével? Csakhogy ez a fajta manipuláló,

az úgynevezett »fogyasztási társadalomra« méretezett gyakorlat az utóbbi két évtized találmánya, amelyre a tőkés rendszer csak a szocializmus megerősödése kényszerítette, vagyis az a társadalom, amely nem a hatalmi manipuláció, hanem a dolgozók érdekei, az emberi élet szolgálatában fejleszti a fogyasztást. Ezt a történelmileg új szituációt nem lehet önkényesen a múltba visszavetíteni – legalábbis nem a történelmi hitel súlyos csorbulása, a jelképi értelem eltorzulása nélkül.”⁴² Ezekből a részletekből is leszűrhető, hogy egy interjúban Kósa Ferenc miért fogalmazott úgy, hogy Rényi Péter feljelentette a filmet,⁴³ miután a pécsi filmszemlén is felszólalt ellene.⁴⁴ Szántó Zoltán már taglalt visszaemlékezései és a kész film alapján azonban egyértelmű a történelmi alap, így nem valószínű, hogy erről Rényi nem tudott, hallott, vagy emlékezett volna rá. 1964 után újra kiadásra került Szántó visszaemlékezése 1974-ben (*Vég és kezdet – Emlékezések*); Gárdos Miklós: Évfordulók 1977 c. kötetének egyik fejezete a Szántó-perről szól, a következő évben pedig – immáron posztumusz – jelent meg Szántó *Egy per – ötven év távlatából* című visszaemlékezése.

Rajtuk kívül az országszerte terjesztett lapok közül érdemes néhányat megemlíteni, kiemelni, hogy látható legyen, hogy a film általánosabb fogadtatása a magyar többi sajtó részéről már nem volt ilyen éles. A *Magyar Nemzet* – ha nem is konkrétan

³⁸ Vitányi Iván: Történelmi tanulságok. Kósa Ferenc: *Nincs időt*. *Filmkultúra*, 1973/5, 10–11.

³⁹ Tornai József: A drámai és a groteszk. *Filmkultúra*, 1973/5, 12–14.; Szécsi Margit: Rózsával ütlegető. *Filmkultúra*, 1973/5, 15–16.

⁴⁰ Varga Vera: Újabb filmjeink a külföldiek szemével. Beszélgetés a filmszemle vendégeivel. *Filmkultúra*, 1973/5, 5–9.

⁴¹ Rényi Péter: *Nincs időt*. *Kritika*, 1973/11, 31.

⁴² Havas Ervin: *Nincs időt*. *Népszabadság*, 1973. október 11., 7.

⁴³ Habár a „feljelentő kritika” kifejezést elsősorban a Kádár-kori színikritikákra alkalmazható, de Kósa hasonló értelemben használja Rényi Péter írásait. A denúciáló vagy feljelentő színikritikákhoz lásd Herczog Noémi: *Feljelentő színikritika a Kádár-korban. Kísérlet egy sztálinista kultúráirányítási modell átalakulásának megragadására*, SZFE, Budapest, 2017.

⁴⁴ Szekfű i. m. 2020, 65–66.

belefolyva a vitába – kiállt a film mellett, mert hiába kitalált karakterek a főszereplők, ezzel együtt a Munkásmozgalmi Intézet iratait és más forrásokat is felhasználta a forgatókönyvhöz, ezért a valósághoz köthető, a kor történelmi tanulságait keresi, és nemcsak az egykori hősöknek állít emléket.⁴⁵ A *Magyar Hírlap* kritikájában mindössze az első két mondat foglalkozik a lehetséges történelmi háttérrel, ami Ábel Péter szerint inkább csak utalás, mert a külső világ nemigen hatol be a börtön falai közé.⁴⁶ Ugyanígy tesz a *Népszava* is, ahol Gantner Ilona ezt írja: „[S] így állítva különös szép emléket azoknak a kommunista forradalmároknak, akik Magyarországon, 1929-ben éhségstrájkjal tiltakoztak a jogtalanság, a terror ellen.”⁴⁷

A *Filmkultúra* mellett a többi filmes lapok közül a *Film*, *Színház*, *Muzsika* szintén kimarad belőle, csak megjegyzés szintjén kerül említésre: „[m]indent egybevetve erős hangulatú, szép és igaz film született, amely névtelen és általánosított hőseivel is méltó emléket állít annak a harcnak, áldozatnak, amelyet hőiesen vállaltak a két háború között börtönbe hurcolt magyar kommunisták.”⁴⁸ A *Filmvilág* egyik kritikájában kitér a történelmi háttérre és arra is, hogy azért nem lehet parabola a film, mert annyira kötődik az 1920-as évek végi konkrétumokhoz, hogy nehéz tőle elszakadni, és abból valami általánosabbat levonni.⁴⁹

A másikkban viszont – az esztétikai-gondolati jellegű zártságot, az „anyag felfelcsésésének” hiányának fejtegetése mellett – a szerző kitér a történelmi film kérdésére: „[e]zúttal az utóbbi idők egyik legjobb magyar film alkotását, Kósa, Csoóri és Sára *Nincs idő* című filmjét tekintem olyan alkotásnak, mely igen fontos kérdéseket vet fel a filmművészet egésze számára. Nem abban az értelemben, hogy a művészetnek joga van-e egy nem létező szituációt előállítani. Csupán azok, akik az esztétikai kérdésekben valamilyen sematikus gondolkodáshoz tapadnak, problémázhatnak ily módon: – vajon lehetséges-e, hogy Gulliver az óriások országába kerül és vannak-e olyan tudósok, mint a Gulliverben szereplők? Természetesen nincsenek éppen úgy, mint ahogy nincsen ily módon liberális fegyházigazgató sem. Tehát ha a probléma ennyiből állna: megfelel-e ez valamilyen korszak konkrét valóságának? – akkor ez nem esztétikai probléma.”⁵⁰ A *Tükör* kulturális hetilap említi az alkotók előző két filmjével kapcsolatos sajtópolemikák létét, és ironikus módon szerintük az addigi Kósa-filmek közül ez a legegységelműbb: „[a] »Nincs idő« legsikerültebben, legkevésbé félreérthetően vagy félremagyarázhatóan valósította erőteljes, szuggesztív filmélménnyé mondanivalójukat.”⁵¹

Végül a *Nincs idő* 1973. október 11-én került a mozikba, és teljes pályafutása alatt

hozzávetőlegesen 359 ezer nézőt tudott becsalogatni 26,2%-os teremkihasználtsággal, amivel az 1973-as naptári évben bemutatott magyar filmek között a nézettség alapján a 11. helyre került.⁵² A Kósa-filmográfiában a negyedik legnézettebb film a 833 ezres *Ítélet*, az 529 ezres *Hószakadás*, és a 429 ezres *Küldetés* után.⁵³ A film teljesítménye ugyan nem kiugró, de nem is tragikus, tekintettel a nehéz témára, a korra jellemzően az egyre csökkenő nézőszám és a művészfilm-közönségfilm egyre jobban érzékelhető és látható szétválása is hatással lehetett rá. Gyakorlatilag a Kósa Ferenc rendezések közül a Dózsa Györgyről és az 1514-es parasztháborút boncolgató *Ítélet* iránti nézői érdeklődés tekinthető kiugrónak.

EPILÓGUS

A mai visszatekintésekben a Kósa-életmű részeként, és nem önállóan kerül említésre a film. Ritter György kiemeli, hogy a Kósa-filmográfia – annak ellenére, hogy a magyar filmes kánon része – még mindig nem találta meg az őt megillető helyét. A filmparaboláiban a személyiségek értékei a fontosak, a *Nincs idő* kapcsán ez a kommunista rabok humanizmusa, Udvardi megengedő hozzáállása és Babella keménykezűsége pedig rímelnek az *Ítélet* Werbőczy–Zápolya párosára, univerzális képpé a szabadságvágy válik: „[é]letműve, filmművészete a népi írók

⁴⁵ Zay László: *Nincs idő*. *Magyar Nemzet*, 1973. október 11., 4.

⁴⁶ Ábel Péter: A forradalmárok s egy tudós példája. *Magyar Hírlap*, 1973. október 18., 6.

⁴⁷ Gantner Ilona: *Nincs idő*. *Népszava*, 1973/10, 4.

⁴⁸ Kürti László: Hősök és áldozatok. *Film, Színház, Muzsika*, 1973/10, 3–5.

⁴⁹ Almási Miklós: *Nincs idő*. *Filmvilág*, 1973/20, 1–3.

⁵⁰ Hermann István: A determinált filmkockák. *Filmvilág*, 1973/21, 10–12.

⁵¹ Thurzó Gábor: *Nincs idő*. *Tükör*, 1973/43, 13.

⁵² Az első tizenben jellemző módon mindössze három dráma és szatíra képviselteti magát, a többi mind zenés film vagy komédia. A három legnézettebb film a *Csínom Palkó* (r.: Keleti Márton), *Bob herceg* (r.: Keleti Márton), *Lila ákác* (r.: Székely István), mind zenés film. Lásd *A magyar játékfilmek nézőszáma és forgalmazási adatai 1948–1987*. Szerk. dr. Gombár József. Budapest, Magyar Filmintézet, 1987, 85.

⁵³ Uo. 187.

hagyományait követte, s talán emiatt az ő tízezer napjában nem tudott megalkudni a gulyáskom-munizmussal.”⁵⁴ Benke Attila az *Ítélet* és *Hószakadás* c. filmjeivel együtt trilógiaként, illetve a hetvenes évek patthelyzetének hasonlataként mutatja be a *Nincs időt*⁵⁵, és Jancsóhoz képest fontos distinkciókat tesz, miszerint Kósa három említett filmjénél az ember, az egyén harcol a rendszerrel szemben, nem pedig általánosít vagy a tömeget teszi meg főszereplőnek, mint Jancsó.⁵⁶ Gelencsér Gábor Kósa parabolikus szemléletmódjából a – *Nincs idő* esetében a groteszkkal kevert – mitizáló történelemfelfogást emeli ki, mely a jelen morális és ideológiai kérdéseit vetíti a múltba. Néhány motívuma miatt parabolisztikusnak tekinthető a film (ütemes taps, a Babella-festmények, a kommunista rabok közös újságolvasása), a konfliktusa ideologikus az *Ítélethez* képest, és a groteszk megjelenésével megnyílik az esély az ironikus értelmezés előtt.⁵⁷

Habár véleményem szerint a film történelmi film és kevésbé parabola, de az 1966-os *A világ csöndje* címre hallgató forgatókönyv közelebb áll a történelmi filmhez (ahol Kósa rendezőként van feltüntetve, dramaturgként pedig Csoóri Sándor), míg az 1972-es *Nincs idő* jobban közelít a parabolához. Látható, hogy a kettő között eltelt 6 év tapasztalatai – talán pont Kósa hatása – a parabola irányába tolták a szöveget, de

még ezzel együtt is a történetisége aprólékos és kiterjedt.

Ugyanakkor említésre érdemes, hogy maga Kósa nem tekintette parabolának a filmjeit, mivel annak „tengelye minden irányba elfordítható”, míg a *Nincs időben* „a forradalmi magatartás nem fordítható át sem az ellentétébe, sehova, ennek a tengelye egy darabig engedi a szerkezet kotyogását, de aztán nem engedi, mert a dráma erkölcsi ereje nem tűri.”⁵⁸ Viszont ma is, a magyar parabolafilmekkel azonosított Jancsó Miklós mellett hivatkoznak rá.⁵⁹ Csoóri ezzel kapcsolatban fogalmazta meg, hogy ebből a szempontból nem elemezhető, ezért – ahogy arra Benke Attila is rámutatott – annak tekintetében, hogy mit szerettek volna elérni, Jancsó Miklóst és Hernádi Gyulát ellenpontként határozta meg: a rendszer mellett az embert is elemezni. „A mi nehezen bontakozó dramaturgiánk célja az, hogy a személyiség szerkezetét ugyanolyan alaposan föl kell tárni, át kell világítani, mint a társadalmi vagy hatalmi szerkezeteket.”⁶⁰ Kósa ezt támasztja alá egy 1974-es interjújában is: „[a] film erőterét a személyiség és történelem dinamikus kölcsönhatására alapoztuk, az ember meghatározott és kezdeményező természetének drámai egyensúlyára.”⁶¹

MELLÉKLET

Az alábbi táblázatban összegeztem a *Nincs idő* fontosabb forgatókönyvi elemeit, az eltérések listázását, a szöveg- és

képmódosításokkal kapcsolatos tájékoztatót és a bemutatott film közti különbségeket. Az eltérésekkel foglalkozó dokumentumból csak a vizsgált szempontunkból fontosabb említéseket vettem be, pl. azt nem, hogy az énekkari próba nem szerepel a forgatókönyvben, de a filmben igen. Itt nemcsak a politikai jellegű változtatások és helyben hagyások szerepelnek, hanem a logikai és esztétikai változtatások is. Ahogy már említettem, számszerűen 8 politikai és 8 logikai-esztétikai változtatás azonosítható be, továbbá 5 olyan eset is, ahol az 1972-es forgatókönyv is bekerült az összehasonlításba. Dőlttel jeleztem, hogy mely lényeges mondatrészeket, szavakat, vagy karaktereket változtattak meg.

⁵⁴ Ritter György: A népi... Kósa Ferenc tízezer napja. *Filmtett*, 2017. <https://filmtett.ro/cikk/a-nepi-kosa-ferenc-tizezer-napja> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 05.)

⁵⁵ Benke Attila: *Nincs idő*, MMA Lexikon, elérhető: <https://www.mmalexikon.hu/kategoria/film/nincs-ido> (Utolsó letöltés: 2024. 04. 04.)

⁵⁶ Benke Attila: *A történelem rabjai: hatalom és egyén viszonya Kósa Ferenc hetvenes évekbéli történelmi paraboláiban*. In: *Tér, hatalom és identitás viszonyai a magyar filmben*. Szerk. Győri Zsolt–Kalmár György. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015, 135–158.

⁵⁷ Gelencsér Gábor: *A Titanic zenekara. Stílusok és irányzatok a hetvenes évek magyar filmművészetében*. Budapest, Osiris, 2002, 156–164.

⁵⁸ Szekfű i. m. 2020, 71.

⁵⁹ Gelencsér Gábor: *Közelkép: Portrék, témák, formák a magyar film történetéből*. Budapest, Gondolat, 2022, 81.

⁶⁰ Pörös i. m. 2018, 304–306.

⁶¹ Uo. 306–308.

Nincs idő forgatókönyv	A Nincs idő c. film és a technikai forgatókönyv közötti eltérések	Tájékoztató a Nincs idő c. film legutóbbi szöveg- és képmódosításairól	Bemutatott film	Változtatás jellege
A főhősök politikai rabok, nincs említve hogy kommunisták lennének	Nincs említés	Film eleji felirat: „Filmünk az emberi helytállásnak állít az emléket. Azoknak a forradalmár kommunistáknak, akik meghasonlás helyett akarva-akaratlanul a vértanúságot választották. 1929”	Maradt a szövegmódosítás	Politikai
Udvardi beszédében a Plutarkhosz idézet után: „Noha tisztában vagyunk azzal, hogy az Intézet életutunkon nem végcél, csupán átmeneti állomás, mégis büszkéek lehetünk arra, hogy abban a világméretű harcban, amely az erőszak és a humanizmus között zajlik...”	Nincs említés	Udvardi beszédében a Plutarkhosz idézet után: „ <i>Felebaráti szeretet! Ez a mi vesszőparipánk! Lehet, hogy a kishitűek majd kételkednek, sőt, röhögnek rajtunk, de mégis a világméretű harcban, mely az erőszak és a humanizmus között áll...</i> ”	Maradt a szövegmódosítás	Logikai-esztétikai
Babella egyedül tapsol	„Hosszan kitartó, ütemes taps”	Nincs említés	Babella tapsolni kezd, majd mindenki követi őt, és sokáig ütemesen tapsolnak	Politikai
Kallós regényt kap ajándékba	Kallós visszakapja a családi fényképét	Nincs említés	Nincs változás, maradt a családi fénykép	Logikai-esztétikai
A világóra átadása nem szerepel	A világóra átadása, majd kisvártatva vastaps	Nincs említés	Nincs változás, maradt a világóra és a vastaps	Politikai
Udvardi a cellában pótcselekvésről beszél	Udvardi a cellában pótcselekvésről beszél, kiegészül az 1848-as utalással, „ott menetelt volna Petőfi mögött... maguk meg én pl. a szólásszabadságért.”	Nincs említés	Udvardi a pótcselekvésről szóló beszéde után: „én biztosan ott meneteltem volna Petőfi mögött, a jurátusokkal... Lehet hogy együtt, maguk meg én. Mondjuk a szólásszabadságért.”	-
Udvardi Kallósnak: „Az elefánt igazán jámbor állat, szereti, ha vakarják a fülét, de ha egyszer valamiért feldühödik, széttapos mindent, hiába magyarázzuk neki, hogy ez a mi tulipános kiskertünk ...”	Nincs említés	Kicserélték az elefántos hasonlatot a „minden áron való nyugalom” kifejezéssel.	Elefánt helyett „minden áron való nyugalom”.	Politikai és logikai-esztétikai
Jáki nem említi József Attila nevét a börtön udvarán	Változatlan	Nincs említés	Nincs változás, nincs említve József Attila	Logikai-esztétikai
Törő nem említi József Attila nevét a cellában	Törő említi József Attila nevét	Nincs említés	Nincs változás, maradt József Attila említése	-

Nincs idő forgatókönyv	A Nincs idő c. film és a technikai forgatókönyv közötti eltérések	Tájékoztató a Nincs idő c. film legutóbbi szöveg- és képmódosításairól	Bemutatott film	Változtatás jellege
Gádor: „Udvardi úr, világosan megírtuk magának, mi nem személyek ellen harcolunk, hanem egy bizonyos rendszer ellen, amely elsorvasztja az embert, akármelyik oldalon áll is.”	Nincs említés	Gádor (utószinkron): „Udvardi úr! Egy kommunistának tudnia kell, mit akar! Mi nem személyek ellen harcolunk, hanem egy bizonyos rendszer ellen, amely elsorvasztja az embert, akármelyik oldalon is áll.”	Maradt a szövegmódosítás	Politikai
Kallós és Gádor beszélgetése, Kallós „ébredése”	Ez a film zárójelenete eredetileg is, Gádor megkéri Kallóst, hogy ha éjszaka félrebeszél akkor ölje meg őt	Nincs említés	Nincs változás, ez maradt a zárójelenet, láthatóan utószinkronizálva lett.	-
Zsitvay: „Többször hangsúlyoztam, és hangsúlyozom most is, mi támogatjuk az intézetek önállóságát... Lenyeltük a liberalizmust, a dalárda-mozgalmat, a karácsonyosdit...”	Nincs említés	Zsitvay (utószinkron): „Többször hangsúlyoztam, hangsúlyozom most is: mi támogatjuk az igazgató urak géniuszát... Lenyeltük a lelki masszást, a dalárdamozgalmat, a karácsonyosdit...”	Maradt a szövegmódosítás	Politikai
Törő szabadon bocsátásánál nem említenek festményt a háttérben, Törő ellenkezésére a válasz: „Gazsi, ne vacakoljon, ne gyerekeskedjen itt velünk – mondja Babella elnézően”	Törő szabadon bocsátása végig a Babella-festmény előtt játszódik	Nincs említés	Börtönorvos: „Gazsi, ne vacakoljon. Ne gyerekeskedjen”, majd Udvardi: „Babella, intézkedjék!”, a jelenet ezen kívül változatlan	-
Nincs benne	Udvardi: „Üritem a poharam, az Intézet és a Minisztérium örök barátságára!”	Udvardi: „Üritem poharam a zenebarátok szent szövetségére!”	Maradt a szövegmódosítás	Politikai
Udvardi: „A kémszolgálatunk miniszter úr...”	Nincs említés	Nincs említés	Babella (képen kívül): „A kémszolgálatunk, kegyelmes uram. Mi is tájékozódunk...”	Logikai-esztétikai
Nem szerepel	Zsitvay szerint a töltött káposzta világszínvonalú	Zsitvay: „Uraim! Ez a töltött káposzta szinte már művészet! Lehet, hogy én egy nagyon földönjáró lélek vagyok, de soha nem fogom megérteni, hogy valaki ilyen étel helyett elveket válasszon.”	Zsitvay (utószinkron): „Uraim! Ez a töltött káposzta szinte már művészet! Lehet, hogy én egy nagyon földönjáró lélek vagyok, de soha nem fogom megérteni, hogy valaki ilyen étel helyett koplalást válasszon.”	Logikai-esztétikai
Nem szerepel	Zsitvay odahozatná az éhségstrájkolókat is, majd Babella elárulja, hogy Törő nem él	Nincs említve	Nincs változás, Zsitvay odahozatná az éhségstrájkolókat is, majd Babella elárulja, hogy Törő nem él	-
„Törő Gáspárt tekintsük saját halottunknak, temetéséről a miniszteri külön-keretből gondoskodunk.”	Nincs említés	Zsitvay: „...mivel kedves halottunk mindvégig hű maradt az intézethez, ünnepi temetést rendelek el, énekkal, zenével.”	Maradt a szövegmódosítás	Esztétikai-logikai

<i>Nincs idő</i> forgatókönyv	A <i>Nincs idő</i> c. film és a technikai forgatókönyv közötti eltérések	Tájékoztató a <i>Nincs idő</i> c. film legutóbbi szöveg- és képmódosításairól	Bemutatott film	Változtatás jellege
Zsitvay: „Ugyanakkor mély tisztelettel búcsúznak Udvardi úrtól, aki itt, a fegyházban meghonosította a <i>humanista szellemet</i> , és aki most, <i>saját kérésére</i> megválnak az intézettől”	Nincs említés	Zsitvay: „Ugyanakkor mély tisztelettel búcsúzunk Udvardi úrtól, aki itt, ennél az intézetnél meghonosította a <i>felebaráti szellemet</i> és aki most <i>önszántából</i> nyugalomba vonul”	Zsitvay (feltételezhetően utószinkron): „Ugyanakkor mély tisztelettel búcsúzunk Udvardi úrtól, aki itt, ennél az intézetnél meghonosította a felebaráti szellemet és aki most önszántából <i>megérdemelt</i> nyugalomba vonul”	Politikai
Zsitvay, közvetlenül Udvardi lemondása után: „Kérem önöket, tapsolják meg mindkettőjüket.”	Zsitvay: „Arra kérem önöket, hogy gondolkodjanak. Mindég gondolkodjanak. És most lehet tapsolni!”	Nincs említés	Nincs változás, Zsitvay beszéde változatlan a standard kópiához képest	Logikai-esztétikai

A táblázat adataihoz felhasznált források: MNL OL M-KS 288 f. 36/1972/17., A *NINCS IDŐ* című film és a technikai forgatókönyv közötti eltérések, 12–16. valamint:
MNL OL M-KS 288 f. 36/1972/17. Tájékoztató a „Nincs idő” című film legutóbbi szöveg- és képmódosításairól, 29–31.

Gulyás Martin

A gazdasági modellváltás egy lehetséges forgatókönyve a tervezőasztalon (1980)¹

A tanulmány két, az MSZMP KB Közgazdasági Munkaközössége számára készült, a politikai tervezést megalapozó háttér tanulmány állításainak elemző bemutatására vállalkozik. Ezt abból a szempontból tartjuk fontosnak, hogy a szocialista rendszer átalakításával kapcsolatos korabeli gondolkodási paradigma legfontosabb sajátosságait tetten érjük, s megvilágítsuk azt, hogy meddig és milyen irányba terjedt a gondolkodási horizont a változtatási javaslatok mögött. A két tanulmány nemcsak keletkezési idejét tekintve közeli egymáshoz (1979. december–1980. június), de a tekintetben is jól kiegészítik egymást, hogy míg az egyik a világgazdasági környezet változásaira s az ehhez illeszkedő magyar mozgástérre fókuszált, addig a másik ezt kiegészítve lényegében a magyar gazdasági szerkezetváltással foglalkozott.

Egy ilyen vizsgálatnak több szempontból is lehet létjogosultsága. A rendszerváltás folyamatát a liberális jogállam és a szabad piacgazdaság

kettőssének győzelmeiként megragadó főáramú narratíva egyik fontos hivatkozási alapja az, hogy az államszocialistának nevezett rendszer összeomlása az irreverzibilis működési mechanizmusok következtében elkerülhetetlen „történelmi szükségszerűség” volt,² ami tényadatokkal dokumentált levezetés mentén történetileg hiteles leírásként fogadható el. A nyolcvanas évtized folyamatainak mélyebb megismerése szempontjából azonban aligha mellékes az egyes „mentési kísérletek” tényezőit számba venni – anélkül, hogy ez valamiféle rehabilitációs törekvést támasztana alá. A vizsgálat bővíti tudásunkat a téren, hogy milyenek a gazdasági reformok rendszerkompatibilitási feltételei, másrészt a társadalmi igények és a politikai célok miként hangolhatóak össze a pártegyeduralom teremtette keretrendszerben. Egy ilyen megközelítésű vizsgálat érvényét erősíti, hogy az elmúlt másfél-két évtizedben a történetírás társ- és rokontudományai empirikus adatok birtokában mértékadó kutatási

eredményekre jutottak a szocialista rendszer összeomlását követő átmenet (transition) jellegzetességei kapcsán, másrészt maguk a szocialisztikus gazdaság- és államszervezési jegyek is számos, sok szempontból sikeresnek mondható kísérlet miatt új megvilágításba kerültek – elég, ha a kínai különút és a kapitalizmus válfajainak sokrétű tipologizálásra gondolunk.³

HÁTTÉR – A REFORMGONDOLKODÁS KERETEI A NYOLCVANAS ÉVEKBEN

Milyen intézményi megoldások születtek a szocialista rendszer életben tartása érdekében, s főként milyen politikai vonalvezetés mellett? Az évtized során három olyan folyamat tekinthető dominánsnak, amely egymásra is reagálva és hatásait kölcsönösen felerősítve párhuzamosan zajlott: (1) külpolitikai-külgazdasági nyitás, (2) szocialista államreform, (3) gazdasági reform. Miután a magyar–lengyel külpolitikai tandem évtizedeken át

¹ E tanulmány egy a szocialista piacgazdaság gondolkörét áttekintő terjedelmes dolgozat egy fejezetének átdolgozott verziója, amely a RETÖRKI Kutatólevéltár-programja keretében készült. Az eredeti kéziratához fűzött jobbító szándékú megjegyzéseiért Germuska Pálnak tartozom köszönettel.

² Egy korabeli bonmot erre úgy utalt, hogy „a működős szocializmus nem létezik, a létező szocializmus pedig nem működik”. A tranzitológiai irodalom főbb jellemzőiről és a lehetséges kimenetekről ld. Majtényi György: Az elveszített forradalom. Az 1989-es magyarországi rendszerváltás emlékezete, kontextusa és értelmezései. Az elveszített forradalom. Az 1989-es magyarországi rendszerváltás emlékezete, kontextusa és értelmezései. *Múltunk*, 2019/3. 16–22.

³ A teljesség igénye nélkül két klasszikusnak tekinthető munkára hivatkozunk. *Market and Socialism. In the Light of the Experiences of China and Vietnam*. Szerk. Kornai János–Qian, Yingyi. Palgrave Macmillan. London, 2008., Nölke, Andreas–Vliegenthart, Arjan: Enlarging the Varieties of Capitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in East-Central Europe. *World Politics*, 2009/4. (Vol. 61.) 670–702.

hiába erőltette a lokális gazdaság számára kedvezőtlen KGST-reláció⁴ átalakítását, a nemzetgazdaság értékesítési potenciáljának növelése érdekében a magyar vezetés a szovjetek ellenérzését is kiváltó lépéseket tett az EGK-kapcsolatok szorosabbra vonása irányába úgy, hogy a KGST fennállása alatt nem ismerte el eme gazdasági integráció létjogosultságát.⁵ A második irány a pártirányítás tartalmi és formai kérdéseinek újraszabályozását (egyben az állami döntéshozatal viszonylagos autonómiáját), a hatáskörök világos elhatárolását és egyfajta „jogállamiság” érvényesítését jelentette az államéletben.⁶ E vonalat leginkább az igazságügyi vonalon mozgó „jogásztrió” (Kulcsár Kálmán, Kilényi Géza, Sárközy Tamás) nevével fémjelezhető technokrata csoportosulás képviselte. A gazdasági reform pedig a „magyar modell” továbbfejlesztését jelentette egyfajta vegyes gazdaság irányába, amelynek a jegyében egyszerre legalább két feladatot volt szükséges elvégezni. Egyrészt olyan életképes szerkezetet kellett kialakítani, amely a globális világ gazdaságba történő, prognosztizálhatóan egyre erősebb integrációból fakadóan képes elviselni a vele szemben támasztott külső kihívásokat, azaz valódi árupiaci versenyképességet és működő tőkepiacot hoz létre, másrészt pedig működőképes technikákat dolgoz ki a politikai korlátokat toleráló, a társadalom tagjainak gazdasági autonómiára irányuló törekvéseinek intézményesítésére.

A gondolkodási paradigma határa kapcsán fontos érzékeltetni, hogy Magyarországon különösen 1988/89-ig *nem volt reális várakozás az, hogy egy tisztán magántulajdonra épülő gazdasági rendre át lehetne állni*, még ha egyes minisztériumi háttérintézményeket hálózatszerűen körbefonó tudományos körök és technokrata csoportok titkon ezt is tartották volna ideálisnak. Voltak persze egy ilyen rendszerszintű váltással szemben elvi alapokon nyugvó berzenkedések is, nem feltétlenül a „státuszkonzervatív” MSZMP-apparatschikok részéről, vagy akár azok részéről, akik a kádári gazdaságpolitika szociális vívmányait féltették a változástól, amely ezek felszámolásával és a lakossági életszínvonal feladásával fenyegetett. A gyökeres váltás lehetetlensége leginkább abból fakadt, hogy 1988/89-ig a külpolitikai felállás, a szocialista blokkhoz tartozás miatt nem látszott reális esély az állami tulajdonmonopólium megszüntetésére. Ezért a politikát befolyásolni képes ágensek számára a paradigma határainak kitapogatása volt kulcsfeladat, így „megkerülő stratégiákkal” lehetett a magánérdekeltséget s a tulajdonosi kompetenciákat erősíteni a szocialista keretek között, annak minden szándékolt és ki nem kényszerített ellentmondásával. Így a horizonton az ellenzéki alapállású szereplők részéről a szabad társadalom és egy ezzel összhangba hozható gazdasági rendszer létrehozása lebegett – noha ezen az ellenzék többféle koncepcióval egymástól eltérő berendezkedést értett –, meg kellett hajolni a politikai status quo előtt, és

lépésről lépésre, bizonyos ügyekben a kényszerű önfeladás és kisértelmek stratégiájával lehetett elérni, hogy politikai vezetéssel elfogadtatott liberalizációs elemeket „lopjanak be” a szocialista berendezkedés sáncai közé.

Ez a várakozás határolta le a politikai gondolkodás terrénumát is, ami aztán manifesztálódott a késő pártállami jogszabálydömping nyelvezetében és intézményi megoldásaiban is, amely a vállalkozás és a tőkebefektetés lehetővé tételét célozta. Nem véletlen, hogy mindazokat a kérdéseket, amelyeket a tulajdoni viszonyok újrendezésével lehetett volna világosan rendezni, mivel nyíltan nem lehetett a politikai napirend részévé tenni, mert a rendszer alapjait érintette és diszkreditálta mindazokat, akik szóba hozták, fedőkifejezésekkel palástolták. A magánosítás/privatizáció mint szakkifejezés és gazdaságpolitikai koncepció a késő pártállam szakértői nyelvezetében is csak a '90 előtti utolsó két-három évben jelent meg, részben reagálva a megsokasodó nyíltan rendszerellenzéki szervezetekhez köthető manifesztumokra; mindaddig azonban a nyílt beszéd helyett eufemisztikus zsargon – úm. méretprobléma, mechanizmussal kapcsolatos irányítástechnikai kérdések, jövedelemtranszfer útján történő anyagi kompenzáció stb. – palástolta a valós célokat, e topikok tették keretezhetővé az alapvetően a tulajdonnal összefüggő kérdéseket.

A pártállam perspektívájából a nyolcvanas évek modellváltás irányába mutató döntései

⁴ Feitl István: *Talányos játszmák. Magyarország a KGST erőterében 1949–1974*. Budapest, Napvilág, 2016.

⁵ Germuska Pál: Magyarország kapcsolatai az európai gazdasági csoportosulásokkal – KGST, EGK. In: *Magyarország külkapcsolatai 1945–1990*. Szerk. Horváth Sándor–Kecskés D. Gusztáv–Mitrovits Miklós. Budapest, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021. 179–181.

⁶ E kérdéskör tartalmi áttekintését lásd Riba András László: *Hatalomtechnika a pártállam végóráiban*. Budapest, RETÖRKI, 2021, 91–143.; Révész Béla: A modern államiség képe az 1989-es politikai egyeztető tárgyalásokon. *Forum. Acta Juridica et Politica*, Szeged, 2019, 139–171.

a piackihasználó („önzsugorító”) diktatúra⁷ felé történő elmozdulást jelentették, ebben az értelemben a pártállami működés egy alternatív modelljére történőt átállást – a gazdasági berendezkedés ehhez szabott modifikációjával. Ami mellé a társadalom demokráciagényének kielégítése céljából teoretikus szinten illeszthetőnek véltek egy az MSZMP hatalmi hegemoniáját lényegében nem érintő „karakatjellegű” többpártrendszer. A piackihasználó diktatúra jellemzői közé tartozik pl. az uralmi elit döntő szerepe a tulajdoni-termelési viszonyok kialakításában, a formális intézményeken belül erős a patrónus-kliens viszony, a rendszer megkerülhetetlen romboló alapeleme a korrupció,⁸ a versenyképességet pedig a vezető kiválasztás terén érvényesülő nepotizmus rontja. Csanádi Mária szerint e modifikált rendszer jellemzője – azon túl, hogy eltérő koordinációs mechanizmus szerint működő szektorok működnek egymással párhuzamosan –, hogy „engedélyezik a hálón kívüli területek növekedését, vagy a magántőke beszívargását a hálóba, a további erőforrásszerzés érdekében”, aminek jele pl. a tőke szabad áramlása előtti korlátok leépítése (vegyesvállalat), az állami vállalatok részvénytársasággá alakítása, a piaci jövedelemszerzés elismerése.⁹ E jelek jól azonosíthatók az utolsó szocialista „reformországygyűlés” törvényalkotó munkájában, a kormányzati döntéshozatalban, és a következőkben is

idézett, a reformokkal kapcsolatos politikai célmeghatározásban a Politbüro ülésein. A tágabb kontextushoz tartozik az, hogy *maga az állampárt is elköteleződött a reformok mellett*,¹⁰ amit több fontos döntés is jelez. Az MSZMP legfelső szintű döntéshozó fóruma, a kongresszus XIII. 1985. márciusi ülésén döntést hozott a középtávú átmenet feladataként a „vállalati formák sokféleségének” kialakításáról, a külföldi tőkebefektetések lehetővé tételéről – egy év múlva be is következett a tőkebefektetések liberalizálásáról szóló döntés keresztül vitele. A Kádár János formálisan „nyugdíjazó” 1988. májusi pártértekezleten pedig már piaczgazdasági feltételrendszer kialakításáról született döntés.¹¹

MODELLVÁLTÁS POLITIKUS SZEMMEL – EGY 1987-ES PB-VITA TANULSÁGAI

Egy rövid intermezzo erejéig érdemes rövid kitekintést tenni azzal kapcsolatban, hogy maga a legfelső szintű politikai döntéshozatal hogyan vélekedett a rezsim előtt álló kihívásokról? Az 1987. évi gazdasági, társadalmi kibontakozás cselekvési programjáról szóló előterjesztés vitájában több felszólalás is arra enged következtetni, hogy a válság ténye a – nyilvánosság előtt zajló valóságtagadás ellenére – tudatosult, ugyanakkor a *megoldáskeresés komoly politikai és paradigmatis korlátokba ütközött*. Az egyes felszólalók egyéni

szocializációjától, „marxista műveltségétől” függően máshol húzódott a szocialista rendszer ideálisnak tartott képzeletbeli határa és tartalma, a kivihető stratégiák életképességéről nem is szólva. Azt azonban nyíltan vagy kevésbé nyíltan többen elismerték, hogy (1) az ország a csapdahelyzetből csak szerkezetváltáson keresztül törhet ki, amely érinti a rendszer politikai stabilitását eredményező törekeny társadalmi kompromisszumot is, (2) elismeri egy fejlett világ rész létezését, amellyel szoros kapcsolatot kell kialakítani. Kádár János egy kiszólása jól illusztrálja ezt: „szabad az ellenséges társadalmi rendszertől is tanulni”.¹² A perspektíva tágulását szintén a párt első titkára fogalmazta meg, egy nemzetközi probléma részeként tételezve a hazai rendszer előtt álló kihívásokat, bízva a sikeres megoldás megtalálásában: „Hát nézzék meg a legfejlettebb tőkés országokat, mit csináltak azok, az USA-tól az NSZK-ig. Nézzék meg, mit csináltak azok. Nem volt ott program, meg hirdetés, meg cikkek, meg mit tudom én micsoda, de ténylegesen azt csinálták. És aztán stabilizáltak és újra tudják termelni. [...] Na mit akartam ezzel az egészzel mondani? Hogy mi nem találtunk mi meg. Ezeknek a problémáknak a szocialista megoldását nem találtuk meg. Ugye? A szocialistát nem találtuk meg és ez továbbra is nehezíti a munkát, hogy hogy lehet hatékony, racionális, ésszerű gazdálkodást, de a szocialista társadalom elvivel

⁷ Csanádi Mária strukturalista szemléletű tipológiája a pártállam három modelljét azonosította a „hatalmi eloszlás főbb mintázatai” szerint: önkizsaroló (pl. „sztálinista diktatúrák”), önbomlasztó (pl. Kádár-rendszer), önzsugorító (pl. Kína). Csanádi Mária: A pártállamok összehasonlító modellje: az újratemelődé, a reformok és az átalakulások hasonlóságainak és eltéréseinek hatalmi-szerkezeti háttere. *Politikatudományi Szemle*, 2005/1, 209.

⁸ A szisztéma jellemzőiről lásd Magyar Bálint–Madlovics Bálint: *A posztkommunista rendszerek anatómiája – egy fogalmi keret*. Budapest, Noran Libro, 2021. 69–163.

⁹ Csanádi i. m. 2005, 217–218.

¹⁰ Antal Attila: *Chicago a Dimitrov téren. Neoliberalizmus és a Kádár-rendszer*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2022, 88–89.

¹¹ Baló György–Lipovecz Iván: *Tények könyve '89. Magyar és nemzetközi almanach*. Budapest, Computerworld Informatika, 1988. Magyar Szocialista Munkáspárt szócikk.

¹² MNL OL M-KS 288. f. 5/998. Az MSZMP PB 1987. június 3-i ülésének szó szerinti jkv., 44.

és követelményeivel összhangban. Hát elvtársaim, ez úgy van, hogy az útkeresés folyik Magyarországon is. Hát most már ez a reform lassan már nemzetközi használatú szó lesz, nem? Magyar zsargon. Hát ezzel foglalkozik mindenki, aki komolyan, a Szovjetunió, Kína, hát ezt tapasztaltuk, Magyarország, stb. Hogy ezeknek a problémáknak szocialista megoldását kutatjuk, mert a kapitalista megoldást nem lehet keresni és találni. Én azon gondolkodom, hogy milyen terminussal tudjuk ezt meg [...] hogy miért nem találtuk meg. Ugye lehet ilyen kifejezést használni, hogy a szocialista társadalomnak megfelelő megoldásokat még nem találtuk meg, vagy mi az isten. Csak felvetem, még egyszer mondom. Ez az igazi probléma, nem?” – magyarázta Kádár.¹³

Noha Kádár János a modellkeresés folyamatában pragmatikus, nem pedig ideologikus-doktriner alapállást tartott indokoltnak, hangsúlyozva egyben kiállását az új gazdasági mechanizmus (a továbbiakban: ÚGM) filozófiája, mint szélső pont, afféle határkö mellett, mégis nyílt ellenvéleményt fogalmazott meg a további reformokat követelőkkel szemben: „Elvtársaim, ne teremtsük meg a szocialista piacgazdálkodást, mint társadalmi rendszert. Ezt nem ajánlom. Én most Berlinből jöttem, inkább azt ajánlom, csináljunk úgy, mint a NDK-sok, hogy egy dolgot mondunk és mást csinálunk [sic!]. Hát ettől frászt kap minden marxista az egész szocialista világban. Viszont én le merném írni, hogy a Magyar Népköztársaságban

szocialista tervgazdálkodás folyik, [...] a piaci törvények figyelembevételével. És ha kritikusan akarnak ugyanerről szólni ezt követően, akkor megmondhatják, hogy az irányítási rendszerünk egyik gyenge pontja volt, hogy a piaci törvények hatásától mindenkit megvédtünk. Ha már le akarják írni. De az eleje a fontos. És ne féljenek ettől. Egy szocialista rendszer kommunista apártja nyíltkozatáról van szó. Le kell ezeket írni, nehogy félreértések legyenek. Az elcsúszásokért mindig abba az irányba megy, nyílt piac, meg szabadpiac, meg a nagyüzemeket likvidálni. Hát azt is mondhatja, hogy mivel nagyüzemekről van szó, hogy szükséges közép nagyságú, kisebb üzemek létrehozása, ahol célirányos és a többi.”¹⁴ Grósz Károly, Kádár utódja a főtítkári székben hangot adott a vitában annak a közkeletű elgondolásnak, hogy a preferált tulajdonszerkezet tekintetében a helyes keverési arány megtalálásáról van szó, az aktuális igényeknek megfelelően most éppen a magánszektor javára: „számomra van állami tulajdon, van a szövetkezeti és van a magántulajdon. Na most ennek persze lehetnek ötvözetei, amelyek különböző szerkezetben alakulnak meg, nagyon rokon-szenves ez, de én úgy érzem, az igazi kérdés az, hogy a magántulajdon pozícióját erősítsük a gazdaságban. De ez nem minőségi változás. Ez a magántulajdon bekapcsolása hatékonyabban, mint eddig tettük.”¹⁵

Az idézett szövegrészletek komolyabb metanyelvi elemzés nélkül is jól illusztrálják, hogy

a szocialista pártzsargon adta lehetőségek (már-már frazeológiai káosz) között milyen körülményesen lehetett csak elbeszélni a változás kívánatos irányát, nemzetközi kontextusát és annak lehetséges kihatásait. Más megközelítésben ez a jelenség a politikai racionalitás érvényesülési módjának is tekinthető, ily módon pedig a politikai tudás része, amely természeténél fogva nélkülözi az értelmiségi beszédmód sajátosságait. Ugyanakkor a gazdaság szerkezeti arányairól mint „ideáltípusról” való gondolkodás, magán viseli a társadalmi mérnökség mint politikai alapállás jegyeit, hasonlóan ahhoz, hogy a magánszektor is egy mechanikusan működő strukturális elemként veszi számba, amelynek teljesítményére az alkotó egyének viselkedése és értékvilága mintha nem is bírna kihatással. Szembeötlő az a tudáshiány is, amely arra vonatkozott, hogy a gazdaság működésének egészére (úm. költségvetési tervezés, újraelosztási politikák) nézve milyen következményekkel jár(na) az, hogy eltérő működési jellemzőkkel bíró szektorok összeházasítását és kényszeregyütműködését tűzték ki célul. Szintén a nem tervezhető körülmények közé tartozik az, hogy a külföldi tőkeberuházások indukálta export-import forgalom megnövekedése és aránybeli változásai jelentékeny mértékben befolyásolták volna a rezsिम egyébként is törekeny pénzügyi fenntarthatóságát, érdemi kihatást gyakorolva a szocialista rendszer Achilles-sarkaként azonosítható fizetésimérleg-problémákra.¹⁶

¹³ MNL OL M-KS 288. f. 6/1001. Az MSZMP PB 1987. június 19-i ülésének szó szerinti jkv., 13–14.

¹⁴ MNL OL M-KS 288. f. 5/998. Az MSZMP PB 1987. június 3-i ülésének szó szerinti jkv., 47.

¹⁵ MNL OL M-KS 288. f. 5/998. Az MSZMP PB 1987. június 3-i ülésének szó szerinti jkv., 24.

¹⁶ A kádári gazdaságpolitika fenntarthatósága kapcsán a nemzetközi pénzügyek egyik legmélyebb ismerője, Botos Katalin későbbi bankfelügyeletért felelős tárca nélküli miniszter publikációk sokaságában utalt arra, hogy a modell fenntartását leginkább a fizetési mérleg örök egyensúlytalansága és a mozdíthatatlan külpiaci reláció ásta alá, amely a pénzügyekben járatlan politikai osztály és a forintban számoló vállalati-lakossági szereplők előtt is évtizedeken át láthatatlan összefüggés maradt, egészen a '89-es krach-ig. Mint

LÉPÉSEK AZ INTÉZMÉNYI REFORMOK IRÁNYÁBA

A Kádár-rendszer utolsó másfél évtizede leírható a reform-ellenreform erői között zajló harc történeteként is, amelyek közül – nem függetlenül a szovjet intencióktól – hol egyik, hol másik csoport érezhette nyerő helyzetben magát, másrészt a legkülönbözőbb intézményi változásokkal járt. Utóbbiak ismeretése a következő két fejezetben elemzett tanulmányok javaslatainak kontextusba helyezhetősége szempontjából tűnik indokoltnak.

1972–74 között a 49 legnagyobb – a tagvállalatokat is ideértve közel 200 – vállalat a mechanizmus szabályozó-rendszere alól kikerülve direkt állami irányítás alá került, a Minisztertanács 1973-ban felállított Állami Tervbizottsága (ÁTB) útján pedig miniszterek újra utasíthattak közvetlenül vállalatokat.¹⁷ A reformok fő ellenlábasa az ágazati-területi lobbijére hagyatkozó, a megyei és központi pártszervekkel kölcsönösen egymásra utalt nagyvállalati kör volt, amely pozíciójánál fogva kvázi diktálhatta a gazdaságpolitikát. A hetvenes évtizedben

a tervlebontásos rendszer formáinak burkolt visszacsempészése zajlott, a tervgazdasági rendszer szervezeti struktúrája lényegileg változatlan („indirekten direkt”) maradt, a versenypiaci teljesítmény (profitabilitás, fogyasztói igénykielégítés) és a normatív pénzügyi szabályozás mint afféle objektív értékmérő helyett a vállalatok egyedi szabályozóalkuk szövetvényén keresztül lényegében saját lobbijerejük mentén nyerték el helyüket a rendszerben.¹⁸ Az ÚGM égisze alatt, a szocializmus viszonyai között ment végbe az „állam foglyul ejtéseként” (state capture) leírt jelenségegyüttes.

A közvetlen csődveszéllyel induló évtized szülte, sztálinista irányítási gyakorlatra emlékeztető intermezzot, ami a Marjai József¹⁹ miniszterelnök-helyettes vezette „irányítóbizottság” ténykedését (pl. export-import engedélyek napi szintű elbírálása devizahelyzet alapján) jelentette, az évek során egy a pártállam boszorkánykonyháiban szoros politikai kontroll mellett zajló, bürokratikus testületekbe szervezett kísérleti műhelymunka váltotta fel. A pártállami intézményi apparátust tekintve a reformmunkálatok érdemben két területen

zajlottak: kormányzati vonalon az egyik a Pulai Miklós vezette, az ÁTB elnöke mellette működő Gazdaságirányítási Egyeztető Bizottság (GEB) döntési jogkör nélkül működő tanácsadó testület volt, míg annak „pártvonalon” felerősített ellensúlya és „kontrollszerve” a Havasi Ferenc²⁰ gazdaságpolitikai KB-titkár vezette, az MSZMP KB által 1982. szeptemberi határozatával létrehozott ún. Konzultációs Testület volt, amely az apparátus által „gatyás” jelzővel illetett Havasi 1987. júniusi bukásáig működött.²¹

Az ÚGM bevezetésének 15. évfordulójára, a reformok felújítása céljából a Minisztertanács Állami Tervbizottságának felügyelete alá integrálva hét munkabizottság állt fel, amely a „karbantartó felülvizsgálat” kádári maximája mint „politikai megrendelés” helyett egy *átfogó decentralizációs csomagot* tett le az asztalra. A formális intézményeket hálózatszerűen átszelő reformközgazdász-csoportosulás célja Csillag István szemtanú hitelességével írott, gazdaságtörténeti leírásként is használható emlékezése szerint a függőségi láncolat megtörésével „nem titkoltan a politikai rendszer alapszerkezetét érintő

fogalmazott, „a feldolgozóipari export nagy részénél olyan valutaváltást valósítottunk meg, amelynél konvertibilis devizát nem konvertibilisre cseréltünk, miközben a kapott rubel-bevételekből nem tudtuk a szükséges dollárimportot finanszírozni.” A magyar kivitel kétharmadát kitevő KGST-reláció a vállalati kibocsátás szempontjából ugyan jó volt, mert stabil fizetőpiacot jelentett, ugyanakkor a transzferábilis rubelben nyilvántartott szocialista aktívumként megjelenő ellenérték viszont „soha nem tette visszafizethetővé a konvertibilis valutában keletkező deficitekre felvett hiteleket” – összegezte a szerző a probléma velejét. Botos Katalin: *Egy közgazdász élete a köz szolgálatában*. Budapest, Lexica Kiadó, 2023, 92.

¹⁷ Mihályi Péter: *A magyar privatizáció enciklopédiája*. Budapest, Pannon Egyetemi Könyvkiadó – MTA Közgazdaságtudományi intézet, 2010, 62.; Antal i. m. 2022, 149.

¹⁸ Csillag István: *Tetszettünk volna forradalmat csinálni. Reformok és fordulatok*. Budapest, Kalligram, 2022, 29–31. Bod Péter Ákos: *Nem szokványos gazdaságpolitikák*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2014. 93–94.

¹⁹ Marjai József (1923–2014) diplomata. 1943-tól tagja az illegális kommunista mozgalomnak, 1945–1947 között szovjet hadifogoly. 1948-ban került a külügy apparátusába, majd prágai, svájci, belgrádi külszolgálatot követően a hatvanas években tért vissza a minisztériumi munkához. 1976–1989 között az MSZMP Központi Bizottságának, 1980–1989 között a Politikai Bizottság tagja. 1978 áprilisától miniszterelnök-helyettes, Magyarország állandó képviselője a KGST-ben. 1980-tól az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Bizottságának tagja, 1985–1986-ban a kormányzat Gazdasági Bizottságának elnöke. 1987–1988-ban kereskedelmi miniszter.

²⁰ Havasi Ferenc (1929–1993) az 1940-es évek második felétől a lábatlani cementgyárban végzett pártmunkát követően a Komárom megyei pártbizottság agitációs és propagandamunkáért felelős titkára lett, majd 1956 után a megyei pártbizottság első titkára. 1958–1961 között az SZKP pártfőiskola hallgatója. 1966–1988 között az KB tagja, 1975–1978 között miniszterelnök-helyettes, majd a párt gazdaságpolitikai titkára és a szövetkezetpolitikai munkaközösség vezetője (1985–1987) volt. 1982–1986 között az MSZMP KB Gazdaságstratégiai Munkabizottságának vezetője, 1986–1987-ben a Közgazdasági Munkaközösség elnöke. 1980–1988 között országgyűlési képviselő.

²¹ Germuska i. m. 2021, 44.; 50.; 72.

változtatások”²² végrehajtása volt. Az volt a kiindulópontjuk, hogy az „igazgatási abroncsok széttörésével és a nagyvállalati keretek decentralizálásával a ciklikusan ismétlődő egyensúlyzavarokat is mérsékelni lehet”, a valódi reformokkal pedig a folyamat „nem áll meg félúton, átfordul és egy sajátos kevercs, az osztrák út nyílik meg előttünk”.²³ A javaslatok közül az egyik legfontosabb az volt, hogy szűnjön meg a vállalatoknak az államigazgatási szervektől való függése, sőt a tulajdonosi jogokat az alapító ágazat minisztériumok adják át egy valódi tőketulajdonosnak, amely egy holding/vagyonközpont/„állami eszközkezelő”²⁴ gazdasági társaság lehetne, amely maga döntene az alárendelt vállalatok pénzeszközeinek felhasználásáról. Egy ilyen típusú átalakulás azt is magával vonta volna, hogy a vállalati döntésekbe és kinevezésekbe ne szóljon bele a párt, az állami ellenőrző szervek pedig csak törvényességi felügyeletet gyakoroljanak. A vállalati autonómia intézményesülésének garanciát a választott kollektív vezetés adhatott volna, amely egyrészt az igazgató munkáltatója, tagjai pedig fele részben a munkavállalók által közvetlenül választott (!)

személyek és a vállalati vezetők.²⁵ E radikális reformot számos biztonsági kockázatot figyelembe véve nem támogatta a politikai felső vezetés, 1984 áprilisára a decentralizációs irányvonal egészében elbukott; e reformcsomag érdemi és maradandó vetülete az 1982–83 során életbe léptetett kisvállalati csomag volt, amelyet az irodalom más összefüggésben a restriktív intézkedésekkel szemben a lakosságnak tett hangulatjavító kompenzációként ír le.²⁶

Az állampárti gazdasági reformok záróakkordját tulajdonképpen a kormányzati döntéselőkészítő szervként 1988. február 2-ával létrehozott, Medgyessy Péter²⁷ miniszterelnök-helyettes vezette Tervgazdasági Bizottság jelentette, amely *deklaráltan a szocialista piacgazdaság kiépítésének programján dolgozott*. A hat munkabizottság egy három-öt éves átállási időszakkal számolt, az állami tulajdon dominanciája mellett „lényegesen nagyobb” szerepet tulajdonított a magánérdekeltségű szereplőknek; a kormányzat szerepét pedig a hatékonyság, a stabilizáció és a méltányosság szempontjainak érvényesítésével kapcsolatban

határozták meg. Az elkészült munkaanyagok nem lépték át a reformközgazdaság nyelvezésének radikalizmusát, voltaképpen nem tudott kitörni az addigi politikailag tolerálható reformmotívumok ördögi köréből; a tervezés leépítésén túl továbbra is kétkulacsos álláspontot foglalt el a tulajdon tekintetében.²⁸

VILÁGRENDSZERVÁLTÁS – A VILÁGGAZDASÁGI KÖRNYEZET VÁLTOZÁSA ÉS HAZAI KÖVETKEZMÉNYEI

Az MTA az Országos Tervhivatallal együttműködésben 1980 júniusában prognózist készített, amelyből szolgálati használatra egy „rövidített és némileg átdolgozott” változatot készített Simai Mihály²⁹ és Szamuely László.³⁰ Hogyan látta a magyar gazdaság helyzetét és mozgásterét a tanulmány, s milyen kibontakozást javasolt? Tényként szögezte le, hogy az extenzív fejlődési szakasz hajtóerői kimerültek. Ennélfogva nagyobb hangsúlyt kell fektetni az iparágon belüli termékspecializációra, a hozzáadott érték, a termelékenység és a műszaki színvonal növelésére, ami egy exportorientált gazdaság esetén

²² Csillag *i. m.* 2022, 28.

²³ Uo. 130.

²⁴ Mihályi *i. m.* 2010, 123.

²⁵ A MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztályán működő Konzultatív Testület végül ezeket az osztrák–német vállalatvezetési modellre, s az ’56-os munkástanácsokra emlékeztető „demokratikus elemeket” kihúzatta az előterjesztésből, s ragaszkodtak az irányító szervek igazgatási képviselőinek bevonásától, s a választás útján delegált tagok elhagyásától. Csillag *i. m.* 2022, 56.

²⁶ Az 1980. január 1-jén életbe lépett áremelések sokszerszűek voltak, különösen az addig dotált élelmiszerekre esetében bekövetkező 20%-os drágulás. Germuska *i. m.* 2021, 44.

²⁷ Medgyessy Péter (1942) közgazdász. Külkereskedelmi üzletkötői tevékenységét követően 1966–1982 között a Pénzügyminisztérium különböző osztályait vezette, 1982–86 között pénzügyminiszter-helyettes. 1987–1990 között a Grósz- és a Németh-kormányokban gazdasági ügyekért felelős miniszterelnök-helyettes. 1994–1996 között az MFB Rt. elnök-vezérigazgatója. 1996–98 között a Horn-kormány pénzügyminisztere, 2002–2004 között miniszterelnök.

²⁸ Germuska *i. m.* 2021, 75–77.

²⁹ Simai Mihály (1930) Széchenyi-díjas közgazdász, egyetemi tanár. 1952-ben szerzett diplomát a Magyar Közgazdaságtudományi Egyetem kereskedelem szakán, 1962-ben kandidátusi címet kapott, egy évtizeddel később pedig a közgazdaságtudományok doktora címet érdemelte ki. A hatvanas évek elején genfi és párizsi nemzetközi szervezeteknél folytatott tanulmányokat. 1985-től az MTA rendes tagja, 1988–1991 között az MTA Világgazdasági Kutatóintézetének igazgatója. 1988 júliusa és 1989 májusa között az MSZMP KB Közgazdasági Munkaközösség tagja. 1992–1995 között az ENSZ Egyetem Világgazdaság-fejlesztési Intézet főigazgatója, a magyar ENSZ Társaság elnöke.

³⁰ Szamuely László (1936–2022) közgazdász. Szamuely Tibor közoktatásügyi népbiztos unokaöccseként gyermekkorát Moszkvában töltötte, 1947-ben tért vissza időlegesen Magyarországra. 1954–1959 között a moszkvai Lomonoszov Egyetemen járt egyetemre, 1959-ben közgazdasági diplomát, 1962-ben doktori címet szerzett. 1973–1978 között az MTA Közgazdasági Információs Csoport, majd az MTA Világgazdasági Kutatóintézet főmunkatársa.

a nemzetközi versenyképesség szempontjából kulcstényező.

A tanulmány beismerte mind a régió, mind a közepes fejlettség csapdjába jutott Magyarország elmaradottságát, amelyet három tényező jelenlétével igazolt: egyrészt magas súllyal vannak jelen a hanyatló, korszerűtlen és energiafálgó iparágak, szűk a belső piac és nincs számottevő ipari nyersanyagbázis, továbbá a modernizációhoz külső erőforrásbevonásra (hitel és működő tőke egyaránt) van/lesz szükség.³¹

A szovjet függést és a KGST-t mint külső környezetet adottnak és belátható időn belül megváltoztathatatatlannak vette, ugyanakkor nyíltan megfogalmazta *a külgazdasági kapcsolatrendszer diverzifikálásának („stratégiai bipolaritás”) szükségességét.* Ezen belül is két irányt jelöltek meg a szöveg szerzői. Egyrészt javasolták a közép-európai ország-csoporthoz hasonló modernizációs problémákkal küzdő fejlődő országcsoport egyes régiói felé történő (pl. Közel-Kelet, Észak-Afrika) intenzívebb nyitást, ami tárgyasulhat közös feldolgozó-ipari beruházásokban, illetve célirányosan minden olyan tranzakcióban, amely a KGST-relációnál kedvezőbb kimenettel járhat a magyar érdek szempontjából, akár nyersanyagimport tekintetében is.³² A KGST-t egy befagyott, „egy helyben járó” integrációs keretként értelmezte, amelynek a világ gazdasági szerepe is visszaszorulóban van, ezzel szemben további nyitást tartott

szükségesnek a nyugati tőkés piacok irányába, ami különösen a technológia-, valamint az élelmiszer- és takarmányimport terén jelenthet előnyöket.³³

A nyugati világban uralkodó aktuális trendként és egyben kihívásként említette *a szolgáltató szektor térnyerését,* különösen a „nem profitelv” szerint működő területek (pl. közigazgatás, kutatás-fejlesztés, szociális szektor, környezetvédelem) növekedését, továbbá az országnak stratégiai kinövési pontot jelentő mezőgazdaság foglalkoztatóképességének és a nemzeti összterméken belüli részarányának visszaszorulását.³⁴ Egy másik jelzésértékű észrevétel volt az, hogy *az oktatás és a gazdasági fejlődés kéz a kézben jár, a tudás perdöntő lesz a fejlett országok csoportjához való tartozás szempontjából,* amit kifejez a diplomások növekvő aránya és az egyre több szakképzett munkavállaló piaci jelenléte.³⁵ Ennek ellenére azonban ellentmondásként feszül a dolgozatban az, hogy a fejlesztendő területek között az utolsók közé száműzte az oktatást és az egészségügyet egyaránt, s a hagyományos ipari húzóágazatok további finanszírozását preferálta.³⁶

Mit tartottak a szerzők az alkalmazkodás megfelelő útjának? A stratégia tételmondatának tekinthető annak a célnak a kijelölése, hogy a *„központosított, lényegében természetes elvű gazdálkodást a vállalati önállóságon alapuló, tervszerűen szabályozott piacgazdaságnak kellene felváltania”.³⁷*

Ez a megfogalmazás világosan mutatja a '68-as szellemiséghez kötöttséget (úm. tervszerűség, vállalati önállóság, a naturáliától való elszakadás), ugyanakkor *koordinációs mechanizmusként már piacgazdaságról beszél, a szocialista minősítő jelző elhagyásával.* A másik kulcsgondolat pedig az, hogy a *gazdasági autarkia helyett létfontosságú a tőke-, technológia- és áruimport.*³⁸ A gazdaságpolitikai eszköztárnak pedig a növekedési célokon túlmenően a fogyasztói igények kielégítésére is ki kell terjednie, és számos korábban alulértékelt területbe is be kell fektetni. Általában javítani kell a rendszer és a társadalom alkalmazkodóképességét. Mindez magában foglalta azt, hogy a tudományos tervezés és szakszerű döntéshozatal stabilitása mellett annak rugalmasságát, az államgazdaság terrénján belül pedig optimalizálni kell a méretstruktúrát, a piaci igényekhez idomuló vállalatok kialakítása érdekében.³⁹ Mindez érintette a túlterjeszkedő állami irányítás újragondolását is. A dolgozat szerint érdemes tanulni a nyugat-európai „állammonopolista kapitalizmustól”, mert annak „társadalmi-politikai rendszere meglepően stabilnak bizonyult”.⁴⁰ Az állam szerepe a nyugat-európai országokban a központi ár- és bérszabályozás helyett a gazdasági verseny pénzügyi és költségvetési eszközökkel történő ösztönzésében nyilvánult meg, a társadalom ellenérdekű feleinek konfliktusait pedig

³¹ MNL OL M-KS 288. f. 16. 29. *A világ gazdasági környezet változása a XX. század utolsó két évtizedében,* 27.

³² MNL OL M-KS 288. f. 16. 29. *A világ gazdasági környezet változása a XX. század utolsó két évtizedében,* 38–40.

³³ Uo. 138–142.

³⁴ Uo. 68–70.

³⁵ Uo. 74–76.

³⁶ Uo. 68.; 125.

³⁷ Uo. 119.

³⁸ MNL OL M-KS 288. f. 16. 29. *A világ gazdasági környezet változása a XX. század utolsó két évtizedében,* 14.

³⁹ Uo. 151–154.

⁴⁰ Uo. 81.

parancsuralmi eszközök és mesterségesen integrált nagyszervezetek helyett az ún. szociális partnerség révén egyenlítik ki – pozitív példaként hozva fel az osztrák és az észak-európai államok megoldásait a tőke-munka konfliktus terén. Tanulságos, hogy a szerzők a neoliberális felzárkózási paradigmát nem ajánlották, vele szemben jobbra a nyugat-európai jóléti állami megoldások felé kacsingattak, mert előbbi csak a világgazdasági periférián tartották bevezethetőnek, megoldásait pedig az európai hagyományok diktálta „szociális minimumokkal” szembenállónak tartották.⁴¹

Összességében elmondható, hogy a dolgozat a magyar gazdaság mindmáig létező paradigmaként leírható adottságát írja körül, miszerint az exportorientált, nyitott, technológiakövető és árelfogadó szerepben van.

HAZAI KILÁTÁSOK: AZ ÚN. „MÁSODIK GAZDASÁG”⁴² ÉS A SZOCIALISTA RENDSZER HATÁRAI

Az Országos Tervhivatal kutatói 1980. januári keltezéssel előterjesztést készítettek a párt Közgazdasági Munkaközössége részére a „tudományos alapon nehezen definiálható”, de gazdasági kiterjedtségében a hetvenes évek közepére megkezdhetetlen ún. második/kiegészítő gazdaságról, amely mellé a Pénzügykutató Intézet 1979. decemberre keltezett, a „magas jövedelműek helyzete és a vagyonképződés szabályozása”

c. anyagot is mellékeltek.⁴³ A tanulmány nem pusztán elnagyolt társadalomképet és adatokkal alátámasztott helyzetleírást adott a mikroszintű gazdasági folyamatokról, hanem cselekvési irányokat is kijelölt az állampárti gazdaságpolitika és az új évtized számára.

Az elemzés adatok sokaságával támasztja alá azt, hogy az államgazdaság nyújtotta kereseti lehetőségekhez és munkakerektekhez milyen volt a társadalmi viszonyulás, „beárázva” az erőforrások döntő hányadát felemészítő állami nagyipar és a döntően exportra termelő monokultúrás agrárnagyüzemek „valós” értékét. A tanulmány felütésében egy súlyos konklúzióval kezd: a szocialista rendszer intézményei elégtelennek bizonyultak a társadalmi szükségletek és egyre szélesedő fogyasztási igények kielégítésére, így a társadalom tagjai alternatív szerveződési formákban igyekeztek a hiányokat pótolni, amelyeket féllegális-illegális létük ellenére a rendszer érdekből vagy eszköz hiányában kényszeredetten tolerált. A társadalmi részvétel mértéke és az ott kezelt jövedelem nagyságrendje világosan mutatja az államgazdaság teljesítőképességének szerény voltát. A tanulmány kendőzetlenül bevallotta, hogy az „aktív keresők kb. 75%-a (mintegy 3,5 millió fő), valamint az inaktív népességből 1-1,5 millió fő, azaz legalább a népesség fele vesz részt a második gazdaság valamelyik formájában. [...] Ez azt jelenti, hogy a családok döntő

többsége (kb. 75%-a) részesedik valamilyen második gazdasági jövedelemből.”⁴⁴ A második gazdaság egyes területein mindez a részvétel a tőkeképzést célozta, a társadalom valós anyagi helyzetét azonban jobban megvilágítja a tanulmány azon megállapítása, miszerint „a családok 50-55%-ánál ez a jövedelem teszi lehetővé az átlag körüli családi jövedelem elérését”.⁴⁵ A többletmunka iránti motiváció társadalmi méretekben tehát nem az „önként vállalt önkiszákmányolás” vagy valamilyen hedonista hajlam volt, hanem a megélhetés kényszere. A második gazdaságból származó többletjövedelem a többség számára azért volt szükséges, hogy az alapszükségeit kielégíthesse és a „hivatalos” munkahelyen szerzett jövedelmi hátrányokat kompenzálja. A szocialista rendszerben az állami szektor munkabérei úgy voltak megállapítva, hogy azok a dolgozók primer létszükségleteinek kielégítését tegyék lehetővé, ehhez járult az állam ártámogatási- és szociálpolitikája (vö. „koraszülött” jóléti állam), amely bizonyos értelemben tehermentesítette a családi kasszákat. Az OT által jegyzett dolgozat mérései szerint a „keresetek általában nem fedezik az ötnél több személy rezszi-táplálkozási-ruházkodási kiadásait”, az állami transzferjövedelmekből élő járadékosok (pl. nyugdíjasok) közel 40%-ának pedig azért van szüksége a második gazdaságban történő részvételre, mert „a jövedelmek csak a legszükségesebb fogyasztási cikkek beszerzését biztosítják.”⁴⁶

⁴¹ Uo. 81–86.

⁴² A kifejezés fogalomtörténeti áttekintéséről és a kortársi szóhasznált jelentéseiről lásd Germuska i. m. 2008, 66–80.

⁴³ MNL OL 288. f. M-KS 288. 16. 27. MSZMP KB Közgazdasági Elméleti Munkaközösség iratai. Az 1980. január 19-i ülés iratai. 36/1/VII/1980. sz. A második gazdaságban végzett tevékenység szerepe, mértéke, szabályozottsága, fejlesztése. Előterjesztés az MSZMP Közgazdasági Munkaközössége részére. 1980. január.; illetve A magas jövedelműek helyzete és a vagyonképződés szabályozása, 1979. december. (PKI)

⁴⁴ MNL OL M-KS 288. f. 16. 29. A világgazdasági környezet változása a XX. század utolsó két évtizedében, 21.

⁴⁵ Uo. 24.

⁴⁶ MNL OL M-KS 288. f. 16. 29. A világgazdasági környezet változása a XX. század utolsó két évtizedében, 26.

A hivatalos munkaidőn túl napi 2-6 óra többletráfordítást jelentett átlagosan a kiegészítő jövedelem megszerzése.⁴⁷

Az ún. második gazdaságban keletkezett termelési érték a nemzetgazdaság teljesítménye szempontjából sem volt irreleváns. A háztáji, a kisegítő és az egyéni árutermelő kisgazdaságok a mezőgazdaság éves nettó termelésének több mint a felét (!) adták, s mintegy 1,7 millió főt foglalkoztattak; „megközelítőleg minden második családnak van kisgazdasága” – summázták az előterjesztés készítői.⁴⁸ A termelő magánkisipar mintegy 40-50 ezer főt foglalkoztatott, az építőipar 100-150 ezer főnek adott főjövedelmet; ennek keretei között készült el a felépített lakások közel fele, mintegy 35-40 ezer családi ház. Az ún. nem legális szolgáltató szféra (kontárok, fusizók) „teljesítményértékét legalább 250 ezer fő hozza létre, tehát a szakmunkásállomány kb. egyötöde végez szolgáltató tevékenységet”, mintegy 5-7 milliárd forint értékű szolgáltatást nyújtanak.⁴⁹

A PKI-tanulmány mintegy fenyegető jóslatként jegyezte meg, hogy amennyiben ezek a trendek nem változnak, a rendszer fenntartásában jelentkező társadalmi érdekeltség, különösen a kádári gazdaságpolitika fő politikai bázisának tartott, központi béremelésekkel favorizált nagyipari munkásság hozzáállása egyre inkább kérdésessé fog válni: „a legfőbb problémát abban látjuk, hogy az állami vállalatnál végzett lényegesen jobb és több munka ellenében nem lehet számottevően többet

keresni, [...] elfogadhatatlannak tartjuk, hogy az ipari munkás a »vállalaton kívül« – azonos idő alatt – négy-ötszörösét keresi meg annak, mint amit a »vállalaton belül« kap.”⁵⁰ A politikai diktatúra alattvalói nem a szocialista ideológia által előírt, kívánatosnak tartott jövedelemszerzési formák és keretek mentén tervezték saját életüket, hanem jobbra a rendszer keretein kívül igyekeztek boldogulni – a nyolcvanas évtized így voltaképpen arról is szólt, hogy az állam „versenyt futott” saját polgárainak növekvő igényeivel.

Miben látta az előterjesztés egy trendforduló, az állami tulajdonmonopóliumot axiómaként kezelő szocialista rendszer jövője szempontjából kétes folyamatok megfordításának lehetőségét? A stratégia lényege a „szocialista és magánszektor ésszerű összekapcsolása”, a „magánszektor ellenőrzött fejlesztése” címszavakkal írható körül. A magánszektorral kapcsolatos ideológiai indoktrináció ellenére annak létét a társadalmi szükségletek és a gazdasági fejlődés szempontjából hasznosnak és fejlesztendőnek gondolta, hiszen olyan – mai kifejezéssel – *soft skill*ek kibontakoztatását tette lehetővé, amelyre a standardizált tömegtermelésre szakosodó nagyvállalati közegek nem feltétlenül adtak lehetőséget. Az ún. második gazdaságot a korabeli szociográfiák is úgy látták, mint amely nem egy elkülönült szféra volt, hanem szoros szimbiózisban működött a köztulajdonú gazdasággal, a két szférát hálózatokon és reciprocitáson alapuló

szívességi viszonyok sokasága szőtte át.⁵¹

A két tanulmányban foglalt javaslatok az alábbiakban körvonalazhatók:

(1) Növelni kell a szocialista szektor versenyképességét és vonzerejét, ennek érdekében javasolták megszüntetni az átlaghoz igazodó munkateljesítményre sarkalló bérrendszert, a gazdaságpolitika terén pedig a mennyiségi szemlélet és materiális tökeberuházások irányáról való letérést;

(2) Ki kell fejleszteni a második gazdaság vállalkozási formáinak „szocialista megfelelőit”, azaz a nekik konkurenciát teremtő, „tartalmában szocialista termelési viszonyokon nyugvó”, a magánjellegű jövedelem-, majd vagyonfelhalmozást kizáró, kis üzemméretre fókuszáló „szocialista kisüzemeket” – ezzel kiküszöbölve az általuk gondolt fő okot, ami miatt a magánszektor megerősödött;

(3) Növelni kell az állami- és a magánszektor egymásra utaltságát. Bérleti rendszer segítségével ki lehetne küszöbölni a két szféra között fennálló korrupciós csatornák (eszköz- és alapanyagáramlás) fenntartásának szükségességét legális beszerzési csatornák kialakításával, az eszköz- és értékesítési monopóliumnak a szocialista szektor számára történő fenntartásával.

(4) A szabályozási környezet kialakításával feszes keretek közé kell szorítani, azaz a pénzforgalom

⁴⁷ Uo. 27.

⁴⁸ Uo. 13.

⁴⁹ Uo. 17–18.

⁵⁰ MNL OL M-KS 288. f. 16. 27. A második gazdaságban végzett tevékenység szerepe, mértéke, szabályozottsága, fejlesztése; A magas jövedelműek helyzete és a vagyontöbblet szabályozása, 7–8.

⁵¹ Gerőcs Tamás: *Magyarország függő fejlődése. Függőség és felzárkózás globális történelmi perspektívában*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2021, 115.

ellenőrzésével és az adóprés fokozásával törekedni kell a keletkező jövedelem elszívására (ld. jövedelemadó) és az állami költségvetésbe való becsatornázására.⁵²

ÖSSZEGRÉS

Az 1968-tól bevezetett új gazdasági mechanizmus által Magyarország a szocialista országok közül az egyik leginkább nyitott és liberalizált gazdaságirányítással bíró állammá vált, ami miatt a fejlett világ szakmai közvéleménye gyakran illette az éltanuló címkével. A megkezdett útból a közgazdasági logika szerint is inkább további liberalizáció fakadt, mintsem a szocialisztikus jegyek visszacsempészése és erősítése a rendszerbe, valamennyi ilyen törekvés a „jó úton” történő elindulás után visszalépésnek tetszett. A reformok különféle okokból bekövetkezett de facto kudarcra, valamint az amerikanizált globális gazdasági rend nyomásgyakorló ereje abba az irányba hatott, hogy a köztes megoldásnak tartott vegyes rendszer irányába történő elmozdulásnak nem maradt hitele,⁵³ továbbá mivel 1989-re a szovjet blokk összeomlása egy bizonytalan időhorizontú, de immáron megkerülhetetlen realitássá vált, okafogyottá tette a „reform reformjának” kétes kimenetelű kísérletezését. Amennyiben a politikában „tiszta lap” teremődik, a korábbi mechanizmus toldozgatása helyett megnyílik a lehetőség egy világos alapelvek és szerkezet szerint felépülő, a múlt örökségétől nem terhes

„tiszta modell” felépítése felé, érdemes felhagyni a kétes kimenetelű kísérletezéssel. Ebbe az irányba fejtett ki tehát nyomást a nemzetközi közeg is, pl. az IMF a közép-európai rendszerváltó országoknak nem javasolta a kínai gradualista átmenetet,⁵⁴ főként a történelmi helyzet különbözősége okán, hiszen Kínában nem volt összeomlásközelbeli helyzetben a gazdaság, ellentétben a kimúlófélben lévő szovjet blokkal,⁵⁵ ami nagyban meghatározta a kivihető stratégiákat és bizonyos csoportok elvi fenntartásai, félelmei ellenére kikövezte az utat a radikális váltás mellett.

Számos jel utal viszont arra, miszerint a társadalom tagjainak a preferenciái is számos tekintetben egybevágtak a tervezőasztalok mellett megálmodott „ideális tulajdonviszonyokkal”. A vegyes gazdaságra való átállás, annak sikerre vitele tehát *nem pusztán az „elit projektje” volt,*⁵⁶ *hanem a társadalmi értékrenddel és közérzülettel is valamelyest találkozott.* A terepkutatásokat is végző Laki Mihály az ellenzéki pártok gazdasági programjainak áttekintése kapcsán a pártállami megrendelésre készült közvéleménykutatási adatokat is felhasználva arra a konklúzióra jutott, hogy (1) a magántulajdonnak és a privatizációnak nem volt tömeges társadalmi támogatottsága, továbbá (2) a társadalom tagjai összeomlás helyett *„reformra, elhúzódó, visszaesésektől sem mentes fokozatos átalakulásra vártak, amelynek végén olyan vegyes gazdasági rendszer jön létre, ahol az erős állami*

*nagyvállalati szektor együtt él a zömmel kisebb vállalatokból álló magángazdasággal.”*⁵⁷ A társadalom a küszöbön álló átalakulástól az addig bejáratott életstratégiák folytatását várta, a szerző megfogalmazásában a kortársak arra számítottak, hogy *„egyszerre lesz a hiánypiacok réseit megtaláló kisvállalkozó és biztos munkahellyel rendelkező állami alkalmazott”.*⁵⁸ Ezek a várakozások azért is lehetnek erősek, mert a Nyugatra utazó törpe kisebbségen kívül az aktív generációk többségének nem volt közvetlen társadalmi tapasztalata egy alternatív működési mechanizmusról, élettechnikáit a létező szocializmus kereteihez alakította, így az jelentette számára azt a „kijárt ösvényt”, amelynek elhagyása az elért egzisztenciális stabilitás elvesztésének rémét közel hozta. A bizonytalan jövőtől való félelem azonban mégsem implicálta a szocializmus igenlését, hiszen mint fentebb is látható volt, a társadalom tagjai saját életlehetőségeiket egyre inkább a rendszer által integrált területeken kívül képelték el, beárazva ezzel annak helyi értékét. E trend kezelésére pedig a rezsim kétkulacos politikával reagált: a tanulmányok javaslataival összhangban a gazdaságpolitikai gyakorlatban egyrészt támogatta a magántevékenység kiterjedését az adóprés fokozásával nyerhető állami többletjövedelem, a jövedelmi színvonal és az anyagi bázis javítása érdekében, másrészt pedig a végletekig ragaszkodott a „szocializmus alapjait” jelentő nagystruktúrák létéhez és veszteségfinanszírozásához is.

⁵² MNL OL M-KS 288. f. 16. 27. 29.; 33–34.

⁵³ Csaba László: *Válság-gazdaság-világ. Adalék Közép-Európa három évtizedes gazdaságtörténetéhez (1988–2018)*. Budapest, Éghajlat Könyviadó, 2018, 57.

⁵⁴ *25 Years of Transition: Post-Communist Europe and the IMF. Regional Economic Issues. Special Report*. Szerk. Roaf, James–Atoyan, Ruben–Joshi, Bikas–Krogulski, Krzysztof. Washington, International Monetary Fund, 2014, 12. „Nor feasible nor desirable”, azaz „sem kivihetőnek, sem kívánatosnak” nem tartották, mint a hivatkozott tanulmány egyik társszerzője megfogalmazta.

⁵⁵ Kotkin, Stephen: *Armageddon Averted: The Soviet Collapse, 1970–2000*. Oxford, Oxford University Press, 2003. 172–181.

⁵⁶ Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan, 2022, 131.

⁵⁷ Laki Mihály: Az ellenzéki pártok gazdasági elképzelései 1989-ben. *Közgazdasági Szemle*, 2000/3, 233.

⁵⁸ Uo.

A modellváltást egy demográfiai hanyatlásnak induló, ikerdeficit-tel küzdő, szerkezeti szklerózis sújtotta⁵⁹ iparszerkezettel rendelkező, a nemzetközi hitelezőknek és ezáltal a külső pénzpiaci finanszírozói igényeknek egyre inkább kitett országnak és az elfáradás jeleit mutató pártvezetésnek kellett volna levezenyelni. A tervek kivihetősége kapcsán kérdéses, hogy ha a külső-belső tényezők egy lassú, a szakértők által 5-10 évesre datált átmenetnek ágyaztak volna is meg, mint az egyes pártállami reformtervekben is megfogalmazódott, mi finanszírozta volna az átállási periódust? Különösen egy olyan közegben, ahol az évtized második felében az állam napi szintű fizetési gondokkal küszködött,

s választások híján általános bizalmatlanság övezte volna a mégoly reformhajlandóságú, de a legitimitását a pártállamból eredeztető politikai osztályt. Nem volt számottevő tőkeerős polgári réteg, amelynek privatalizálható lett volna a nagy szervezeti struktúrákban koncentrálódó állami tulajdon, és az állam több alrendszere is súlyos adósságtelher alatt nyögött – a keleti piacok nem befolyásolható elvesztéséről nem is beszélve. Jogbiztonság hiányában az is kérdéses, hogy a magánszektor erősítéséhez szükséges külföldi befektetők számára a korrupció melegágyának tekinthető egyedi alkukon túl mi garantálta volna a tulajdon biztonságát és a nyereség repatriálását, vagy akár a magyar

tőketulajdonosok számára a nyereséggel történő szabad rendelkezést? Hipotetikus, de nem megkerülhető az a kérdés, hogy a belső törésvonalak által szabdalta pártvezetés „erős embe-reinek” cselekvési lehetőségeire miként hatott volna az, ha a gazdaságpolitikát diktálni képes lobbicsoportok megregulázása „félremegy”, s maguk lépnek fel királycsinálóként?

Mindezen kérdések azonban a „mi lett volna, ha” típusú okfejtések kategóriájába sorolhatók, másrészt egy külön tanulmány tárgyát képezhetik.

⁵⁹ Lux Gábor: Az ipar hagyományos terei: a régi ipari térségek. *Tér és társadalom*, 2009/4, 45–60.

Ungváry Krisztián

Mit vétettem én...?

Gulyás Martin terjedelmes írásában számos kritikai észrevételt tesz irányomban. Kritikája alapvetően arról szól, hogy szerintem hogyan kellene történelmet írni. Megjegyzései két csoportra bonthatóak: munkásságom kapcsán részben a történettudomány általa vélelmezett általános feladatait tárgyalja, másrészt viszont megjegyzései is vannak arról, amit írtam.

Célszerűnek tartom, hogy erre a két témára külön reflektáljak. Válaszom címe nem véletlenül kelti azt a benyomást, hogy Szekfű Gyula száműzött Rákócziáról írt írása járt az eszemben. Nem azért, mert történészi munkám a neves historikushoz lenne hasonlatos, hanem azért, mert Gulyás erre adott reakcióját látom több ponton hasonlatosnak ahhoz, ahogyan a 20. század elejének magyar közvéleménye a híres történész munkájára reagált. Szekfű eredeti munkájával egy nemzeti mítosszal ment szembe és hiába volt mélyen empatikus, olvasói jelentős része aktuálpolitikailag motivált alantas támadásnak élte meg a történeteket és ezen az sem tudott változtatni, hogy Szekfű kimerítő választ adott az őt kritizálóknak.

ELVI MEGJEGYZÉSEK

Gulyás ismeretelméleti krédója úgy hangzik, hogy a történetírás nem fizika. „Nem úgy megy, hogy megmértem a tényként számba vehető információkat, egy képlet szerint összefüggésbe rendezem azokat, majd a számítás egzakt eredményéről értékelést tudok adni.” A múlt ugyanis szerintem nem ismerhető meg, csak megközelítő válaszok lehetségesek, de nem létezik teljes bizonyosság.

Ez az elsőre akár rokonszenvesnek is tűnő ismeretelméleti szkepticizmus azonban több szempontból is problematikus. Egyrészt a fizikára is igaz az, hogy a mérést végző pozíciója módosíthatja a mérés végeredményét. Másrészt pedig lehet azt állítani, hogy *semmiben* sem létezik teljes bizonyosság, de ebben az esetben történetírás sincsen. Hiszen miről is beszéljünk akkor, ha abban sem lehetnénk biztosak, hogy létezik magyar nép és megtörtént a honfoglalás? Gulyás pont azt veti el, ami a történész alapvető feladata: össze kell gyűjtenie a tényként számba vehető információkat¹ és egy „képlet”, azaz narratíva szerint rendeznie kell azokat, természetesen úgy, hogy semmilyen olyan tényt nem szabad elhallgatni, ami az üggyel kapcsolatos és releváns – így

a narratívának ellentmondóakat sem. Ennek köszönhető az, hogy olyan kérdésekben, hogy IV. Béla és Szent István rokonai egymásnak, vagy hogy ki ölte meg Ferenc Ferdinándot vagy miben halt meg Napóleon, igenis lehetségesek teljes bizonyosságok – vagy legalábbis az azt annyira megközelítő valószínűségek, amelyek miatt a kétkedés értelmetlen.

„Teljes bizonyosság” természetesen nem létezik abban az értelemben, hogy mindig van lehetőség új értelmezésekre. Valamilyen bizonyosság azonban mégiscsak létezik, hiszen még bíróságok részéről is előfordul, hogy egy-egy kérdésben történész szakértőt kérnek fel – mint ahogyan engem is felkértek már ilyen feladatra.

Gulyás terjedelmesen foglalkozik a népbíróságok által készített dokumentumok problematikájával, azonban az általa említett elvi megfontolásoknak írásomhoz semmi köze sincsen. Például igaz ugyan, hogy a Népbíróságok szakítottak a visszamenőleges hatályú büntethetőség tilalmával, de az általam tárgyalt ügyben ez a probléma nem merült fel, hiszen azokat a durvaságokat, amelyeket a gettósítás során elkövettek, elvileg a korabeli jog szerint is büntetni kellett volna. Például

¹ Nyilván a történelmi tény, mint olyan maga sem a történettől teljesen független entitás, hiszen mindig része az értelmezés is. A kérdés ismeretelméleti problémái meghaladnák ennek a válasznak a kereteit. Érdeklődők számára elsősorban Gyáni Gábor *A történelmi tudás* című művét ajánlom.

a deportálást megelőző hüvelyi motozásra nem volt jogalap, nem született erről törvény.² A testüregi motozásról még csak miniszterelnöki rendeletet sem adtak ki. De ha kiadtak volna, akkor sem írták volna bele, hogy ezt nem elkülönítetten, hanem az erre kiválasztottak szeme láttára csoportosan kell végezni és azt sem írták volna bele, hogy az érintettek kesztyűinek fertőtlenítése az egyes motozások között nem szükséges. Márpedig mindkét módszer akkor is súlyosan és indokolatlanul sértette az áldozatok emberi jogait,³ ha egyébként lett volna rendelet arra, hogy a testüregi motozás kötelező.⁴

Gulyás számonkéri rajtam, hogy publikálás előtt miért nem küldtem el a dokumentumokat Bayer Zsoltnak. Nem értem ezt a felvetést. Elsősorban azért nem, mert tanulmányomnak nem tárgya, hogy Bayer *a családi körben* hogyan és mit nyilatkozott nagyapjáról. Ez az ő magánügye. Tanulmányom csakis és kizárólag azért született, mert Bayer *a nyilvánosság előtt* mondott valótlanságokat. Ennek kapcsán kétszeresen is értelmetlen lett volna megküzdeni neki írásomat. Amennyiben Bayer meg akarta volna követni azokat, akiket becsapott, akkor erre a szöveg publikálása után is lett volna lehetősége, sőt akkor lett volna igazán hiteles egy ilyen

gesztusa, ha ezt ekkor teszi meg és nem köti semmilyen előzetes feltételhez. Másrészt pedig Bayer családi emlékei nyilván relevánsak volnának akkor, ha arra lennének kíváncsiak, hogy ők hogyan ápolták nagyapjuk emlékét – de ahogyan írtam, ez Bayer magánügye. Egyébként pedig forráskritikai szempontból sem lett volna értelme egy ilyen előzetes megkeresésnek. Hiszen Bayer saját nagyapjáról korábban folyamatosan valótlanságokat állított. Honnan tudja akkor az őt megkereső történész, hogy mikor mond igazat?

Itt kell megjegyeznem azt is, hogy ez az ügy nem „apák és fiúk”-ozás, mint ahogyan azt Gulyás sugallja. Akkor lenne az, ha én Bayert nagyapja tetteivel akarnám diszkreditálni. Azonban nem ez történt, hanem az, hogy Bayert azokkal a valótlanágaival szembesítettem, amelyeket ő nagyapjáról mondott, továbbá azt is bizonyítottam, hogy ezek jelentős része tudatos hazugság is volt. Tehát ha már az apák és fiúkozásról van szó, akkor azt éppenséggel fordított előjellel maga Bayer követte el ebben az esetben, de nem én. Annál is inkább, mert mind cikkemben, mind podcastomban leszögeztem, hogy tökéletesen elegendő lenne az is, ha Bayer nagyapjáról nem mondana semmit sem.

Gulyás teljesen bagatellizálja Bayer élethazugságait és ezzel együtt azt a tevékenységét, amelynek során Bayer mindenkit, akivel nem ért egyet, gyakorlatilag dehumanizál – és amit én soha egyetlen írásomban sem tettem –, bár Gulyás épp engem vádol ezzel. Megkímélem az olvasót a részletek felsorolásától, hiszen a podcastomban is hallhatóak azok a bayeri mondatok, amelyekből egyértelmű, hogy ki is az, aki minősíthetetlen jelzőkkel él. Ezek után egyáltalán nem lenne túlzás, amit az ügyben Gulyás túlzónak minősített következményként felró nekem, amennyiben írásom komment szekciójában egyesek már magát Bayer Zsoltot látnák könyékig matatni a kiskőrösi nők ováriumában. Talán Bayer azon durva és obszcén mondatai, amelyek miatt őt a médiatanács már több ízben megbüntette, illetve egyszer bíróság is elítélte,⁵ nem arra utalnak, hogy ő szellemi szinten ugyanazt a megalázást követi el, mint nagyapja a testüregi motozással? Egyébként ezt maga a bíróság is megállapította, amikor ítéletében a Bayer által használt jelző kapcsán leszögezte, hogy „A kifejezés jelentős nyilvánosság előtti használata pusztán az érintett megalázását, emberi mivoltának sárba tiprását eredményezi. Semmiféle kritikaként, társadalmilag általánosan elfogadott

² Alaptörvény vagy alkotmány a korszakban ugyan nem létezett és ennek hiányában az általános emberi jogokat sem kodifikálták. A *nulla poena sine lege* jogelve azonban ekkor is élt, és ez azt is jelentette, hogy bűncselekmény hiányában elvileg azok sem lettek volna büntethetők, akik zsidónak születtek, csak azért, mert zsidók. Egyetlen zsidóellenes törvény sem tartalmazott arra való állami jogosultságot, hogy az érintettek genitáliáit át lehet kutatni, pláne nem úgy, ahogyan ezt a gyakorlatban tették. Az ilyen típusú testüregi motozást csakis és kizárólag bűnözőkkel szemben lehetett volna alkalmazni – a zsidók bűnözővé nyilvánítását viszont az állam jogilag nem mondta ki. Ugyanez igaz magára a deportálásra is, amiről szintén nem született jogszabály. Márpedig sem természetjogi, sem jogpozitivistá felfogás szerint nem találni precedenst arra, hogy egy állam egyszerű és mérlegelés nélküli adminisztratív döntéssel megvonhatja állampolgárai egy részétől az állampolgársághoz, illetve az élethez való jogot. Az effajta akciókban részt vevők 1945 után a különféle bíróságok előtt védekezhetek azzal, hogy parancsra cselekedtek vagy azzal, hogy nem voltak tudatában annak, hogy tetteiknek mi a következménye, azt azonban még Eichmann sem próbálta mondani, hogy maga a tömeggyilkosság, mint olyan teljesen jogszerű is lett volna.

³ Az általános emberi jogok problematikája már 1944 előtt is felmerült, ráadásul épp az antiszemita intézkedések kapcsán. Endre László alispán rendeleteit Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter ugyanis arra hivatkozva semmisítette meg, hogy „alkotmányunk alapelveiből kifolyólag kizárólag a törvényhozás tekinthető jogosultnak” az egyéni szabadságjogok korlátozására. Lásd: Vági Zoltán: Endre László: Fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus. In: *Tanulmányok a holokausztról II.* Szerk. Braham, Randolph L. Budapest, Balassi, 2002, 138.

⁴ A nem visszamenőleges hatályú bíraskodás és a deportálásban történő részvétel problematikájára lásd bevezetőképp a Finta-ügy feldolgozásait. Finta Imre csendőr százados Kiskőrösön, Szegeden és más városokban a deportálások szervezője volt. 1989-ben Kanadában pert indítottak ellene, azonban az eljárás minden fokozatában felmentették. A kérdésre lásd Takács Péter: *Hostis humani generis. A Finta-ügy. Fundamentum*, 2001/4, 21–37.

⁵ https://index.hu/belfold/2017/08/01/bayer_zsolt_takony_ver_birsag_mediahatosag_civil/ - ezen túl még számtalan olyan esetet tudunk, amikor Bayer vitapartnereit dehumanizálta, csak éppen az érintettek ezért nem pereltek.

véleményként értelmezhető jelenléte nincs.”⁶

Gulyás önmagának is ellentmond, amikor azt állítja, hogy általában igaz, hogy a népbírói bizonyítási eljárás, vádemelés és ítékezés fittyet hányt a jó ízlésre és a magyar jogrendszer jellemző normáira – miközben maga is elismeri, hogy a NOT az elsőfokon hozott ítéletek felét megsemmisítette. Ugyanezt igazolják az általános statisztikai adatok is: összesen majdnem hatvanezer személy ellen indult eljárás, de ebből 14727 felmentéssel végződött, csak 26977 személyt ítélték el, a többiek ügyét pedig más módon zárták le. Kár lenne tagadni, hogy a népbírói perek egy része (elsősorban a háborús főbűnösök elleni eljárások zöme) koncepciós per volt,⁷ az is biztos, hogy sem a nyomozati szakaszban, sem a bírósági eljárások során nem érvényesültek a mai jogállami normák. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a népbírói aktákból ne lenne kideríthető az esetek nagy részében a tényállás is.⁸ Az pedig, hogy az eljárások felében nem született terhelő ítélet, önmagában cáfolja Gulyás állításait.

Gulyás többször képzavarba kerül, mint például akkor, amikor engem a népbírói meghosszabbított kezésként jellemez. Kritikusom bizonyára a népügyészséget akarta volna írni, hiszen a Népbírói Gyimest felmentette. Ez a hasonlata azonban így is inkorrekt volna, írásomnak ugyanis nem az a tárgya, hogy Gyimes milyen büntetést kapjon, hanem az, hogy magatartása hol tér el attól, amit unokája róla a nagy

nyilvánosság elé tárt. Azonban ha már itt tartunk, csak a játék kedvéért: milyen mentő körülmény az, amit figyelembe kellett volna vennem az ügy szempontjából, de elhanyagoltam? Mit változtatott volna az ügyön, ha kiderült volna, hogy Gyimes rendszeresen adakozott a nemzsidó szegényeknek, rajongott feleségéért, gyermekéért és a rózsákat is kedvelte?

Sajnos kritikusom nincsen tisztában a népbírói iratok irattározásának alapvető kérdéseivel, ami azért is furcsa, mert épp ennek szakértőjeként tünteti fel magát. Azt állítja, hogy (1) Gyimes népbírói aktája nem a területileg illetékes levéltárban van – holott ott is fellelhető belőle egy példány,⁹ illetve (2) azt is állítja, hogy a jelenleg az ÁBTL kezelésében lévő vizsgálati dossziéból azért hiányoznak a terhelő dokumentumok Gyimesre, mert azokat a beszerzésekor saját kérésére vagy feljebbvalói szándékai szerint kiemelhették onnan. Jobb lett volna, ha mielőtt ilyen következtetéseket ír, egyrészt megnézi a dosszié eredeti paginázását (amiből nem derül ki, hogy iratok hiányoznak a dossziéból), vagy egyáltalán elolvassa a bírósági felmentő ítéletet, ami nem hivatkozik azokra a vallomásokra, amelyek Gulyás szerint mégis az aktában voltak. Természetesen elvileg mindennek ellenére lehetséges volna, hogy a terhelő vallomások eredetileg a dossziében voltak és csak később kerültek ki onnan, de ezt a hipotézist Gulyásnak kellene bizonyítania – miközben erre kísérletet sem tesz. Végül az állambiztonság működésének ismerethiányáról tanúskodik

kritikusom azon állítása, hogy egy ügynök egyáltalán olyan helyzetbe kerülhetett volna, hogy tartótisztjén keresztül ki tudott volna vetetni a róla szóló vizsgálati dossziéból bármit is. A vizsgálati dossziékat a BM központi irattár őrizte, azokat a tartótiszteknek csak szolgálati jegy ellenében adták ki, a tartótiszt azonban nem adhatta oda a dossziét az ügynökének (sőt ki sem vihette irodájából) és különösen nem engedhette meg abból iratok eltüntetését, hiszen ezzel éppen a BM működését lehetetlenítette volna el. Egy ilyen akció az illetékes tiszt számára súlyos katonai bírósági eljárást jelentett volna.

Gulyás azt is szememre hányja, hogy Gyimes, illetve apósa kapcsán a korabeli sajtó cikkeit is használtam illusztrációképpen. Érvei szerint ezzel úgy teszek, mintha ma a *Vadhajtások* vagy a *Nyugati Fény* oldalain lehetne kiegyensúlyozott és korrekt tájékoztatáshoz jutni. Ezt a hasonlatát mélyen unfairnek tartom. Egyrészt azért, mert az összes állítás, amit az általam használt sajtótermékek említenek, ténykérdés, ami más levéltári iratokkal is igazolható – ráadásul maga Bayer Zsolt sem vitatta őket. Másrészt pedig én mind a podcastban, mind cikkemben hivatkoztam is ezekre az iratokra, magyarul a korabeli sajtót csak olyan tények illusztrálására használtam, amit más forrásból is tudni lehetett. Éppenséggel Gulyás az, aki a *Vadhajtások* és a *Nyugati Fény* stílusában érvel. Példa erre, amikor tudományos munkáim közül „kevésbé sikerült” jelzővel látja el az utóbbi időben¹⁰ megjelent műveimet. Értékelésének alapja saját hivatkozása szerint az,

⁶ https://index.hu/belfold/2019/01/16/bayer_zsolt_pert_vesztett_300_ezret_kell_fizetnie_hadhazynak/?token=26b3cddee-07e762db7b66f4f8c844b18

⁷ Erről jómagam is többször írtam, mind a Hóman-, a Jány-, a Bárdossy- vagy a Szálasi-per kapcsán.

⁸ Az például, hogy a Jány- vagy a Bárdossy-per vádjainak egy része alaptalan, magából a peranyagból is rekonstruálható.

⁹ MNL-BKML-XXV.17 Nb. 108/47.

¹⁰ Nem egyértelmű persze, hogy Gulyás mit ért „utóbbi idő” alatt, azonban a Budapest ostroma kötet első megjelenése óta kb. 200 tudományos művem jelent meg. Jó lenne tudni, hogy ebből Gulyás melyeket és miért tartja „kevésbé sikerült”-nek.

hogy egy (!) művemmel, az MTA doktori disszertációmmal kapcsolatban csakugyan megjelent több kritikát megfogalmazó ismertetés is. Gulyás két ilyen említ lábjegyzetben. Az olvasó ezekből csakugyan azt gondolhatná, hogy lám-lám, Ungváry kompetenciája társadalomtörténeti kérdésekben csekélyebb mértékű. Lehet persze, hogy ez így is van, azonban kritikáim módszere ennek bizonyítására alkalmatlan, arról nem is beszélve, hogy személyeskedő jellegű érvelés az, ha valaki egy mű falszifikálásához nem az adott művet, hanem a szerző más műveit említi. Gulyás érvelése inadekvát, mert a kérdéses mű minden kritika mellett elégnék bizonyult nemcsak ahhoz, hogy elnyerjem vele az MTA doktora címet, hanem ahhoz is, hogy Akadémiai Díjat kapjak érte. Amennyiben Gulyás logikájával érvelnék, akkor azt is megemlíteném, hogy fő kritikáim, Bolgár Dániel saját társadalomtörténeti PhD disszertációját „rite” minősítéssel tudta csak megvédeni. Nekem azonban nem az volt a bajom Bolgár érveivel, hogy más műveiben felkészületlennek bizonyult, hanem az, hogy a konkrét érvek könnyűszerrel cáfolhatóak voltak – az érdeklődő olvasónak ajánlom az ezzel kapcsolatos vitát, amit kritikáim természetesen nem említett meg lábjegyzetében.¹¹ *Summa summarum*: Gulyás tehát úgy állít elő értéktételeket, hogy a neki nem tetsző körülményeket sokszorosára nagyítja, ami pedig ennek ellentmondana, azokat kiiktatja. Ez éppen az a módszer, amit

ő (teljesen igazságtalanul) az én szememre hány.

Az sem igaz, amit Gulyás tudományos konszenzusnak próbál beállítani. Szerinte ugyanis a népbíróságok alapvetően az ügykreálásban voltak érdekeltek. A korszak kutatói közül ezt az állítást eddig sem Zinner Tibor,¹² sem Karsai László,¹³ sem Pető Andrea és Barna Ildikó¹⁴ nem tette meg. Sőt. Zoltán Gábor kutatásainak köszönhetően például a XII. kerületi nyilas tömeggyilkosok esetében az is megállapítható, hogy a vádlottak jelentős részét igen alacsony büntetéssel sújtották, sokakat pedig meg sem vádoltak.¹⁵ Ugyanezt állapította meg nemrég Ács Dániel Radnóti Miklós gyilkosai kapcsán is.¹⁶ Éppen ezért kifejezetten vizsgásnak érzem, hogy az iratokkal kapcsolatos ismerethiányát Gulyás az én nyakamba varrja, miközben ő az, aki minden jel szerint nem ismeri kellő mélységében ezt az iratanyagot. Miután Gulyás részletek kifejtése nélkül a többiek között általam is tárgyalt Sulyok-ügyet¹⁷ is a kreált eljárásokhoz sorolja, fel kell tennem a kérdést: ha így van, akkor miért hagyták futni a mai köztársasági elnök apját?

Nagyon furcsa, hogy Gulyás a „közösségi média által foglyul ejtett nyilvánosságot” kárhoztatja a magyar közbeszéd minőségéért – miközben az egyedüli nyilvánosság, amit a NER még nem gyűrt teljesen maga alá, a közösségi médiának köszönhető. Meglehetősen álszent felvetésnek

tartom azt az ötletét, hogy egy kormánypárti közszereplő felmenői múltját tárgyaló írásnak bármi esélye volna megjelennie egy szakfolyóiratban. Maradjunk szerintem inkább annyiban, hogy a politikailag érzékeny témák nem tudnak megjelenni szakfolyóiratokban – legalábbis egyetlen példát sem ismerek erre az elmúlt 14 évből, és azt hiszem, a *Rendszerváltó Szemle* lesz az első olyan orgánus, amely válaszként felvállalja – amiért egyébként a szerkesztőségnek külön köszönettel tartozom. Sokkal kevésbé rázós témával is jártam már úgy, hogy az érintett szakfolyóirat politikai okokra hivatkozva nem merte leköszölni írásomat.

Még sajátosabb Gulyás azon kiszólása, amely szerint esetenként „a történész érzelmei foglyává válik, ami *különösen* [kiemelés tőlem – U. K.] a magukat holokauszt-történésznek definiálókra igaz”. Ugyan nem veszem magamra ezt a kritikát, de ha már a nagy nyilvánosság előtt elhangzott ez a minősítés, akkor tényleg érdekelne, hogy ennek az igen csak dehonesztáló állításnak mi az alapja? Kikre is gondol Gulyás konkrétan és miért? Miért nem a MAKI pozsonyi csatás történészeire vagy a SZUKI 1956-os megadást vizionáló szakértőjére vagy a NEB luzitrációt feleslegesnek tartó tagjaira igaz ez az állítás, hanem az ún. „holokauszt-történészekre”? Eleve problematikusnak tartom ezt a címkézést is, ugyanis szerintem azok, akikre Gulyás gondol,

¹¹ Lásd Ungváry Krisztián: „Semmi okunk sincs azt hinni, hogy a zsidók jók, jobbak voltak a kapitalizmusban”. Válasz Bolgár Dánielnek. *Múltunk*, 2015/4, 164–188.

¹² Zinner Tibor: *A magyar nép nevében? Tanulmányok a népbíróságokról, jogászokról, diktatúráról*, Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, (NEB könyvtár), 2021.

¹³ <https://regi.sofar.hu/2006/07/10/karsai-laszlo-zsidomentok-a-nepbirosag-elott/>

¹⁴ Barna Ildikó–Pető Andrea: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapestben*, Budapest, Gondolat, 2012.

¹⁵ Ezúton köszönöm Zoltán Gábornak, hogy ezzel kapcsolatos kutatásainak eredményeit rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁶ Ács Dániel: *Nem tudhatod. Egy tarkónlövés meghamisítása*. Budapest 2024., különösen 100–109.

¹⁷ Igencsak sajnálatosnak tartom, hogy a történettudomány művelésére hivatott intézmények egyikét sem foglalkoztatja az a tény, hogy a Magyar Köztársaság Elnöke nyilvánvaló valótlanságokat állított saját családjáról – miközben ennek a tisztázása elemi közérdek. Megjegyzendő, hogy a köztársasági elnök senki ellen sem indított eljárást hamis látszatokért, rágalmozás vagy becsületsértés miatt – ezzel viszont gyakorlatilag elismerte, hogy amit Karsai László, illetve én írtam állításairól, azok igazak.

magukat alapvetően a magyar történelem kutatóinak tartják.¹⁸ Ők nem holokauszt-történészek, hiszen legtöbbjük nem a holokauszt nemzetközi aspektusai foglalkoztatják, hanem a magyar történelem kérdései. Gulyás jelzője tehát nem az érintettek öndefiníciója, hanem a holokauszttal nem mint a magyar történelem szerves részével foglalkozni kívánó személyek beskatulyázása annak érdekében, hogy az érintetteket minél nagyobb távolságra helyezhesse el saját magától a minősítő. Nehezen értelmezhető ez másként, mint olyan kísérletként, hogy ezzel akarva vagy akaratlanul, de magát a témát is kiiktassák a magyar történelem legfontosabb fejezetei közül.

KONKRÉT MEGJEGYZÉSEK

Gulyás nem teszi könnyűvé az olvasónak azt, hogy meg lehessen tudni, a Bayer Zsoltról és nagyapjáról írt tanulmányom, illetve az ezzel tartalmilag majdnem teljesen azonos podcastom mely állításai nem igazak. Kritikája ugyanis végig általános marad. Szerinte alapvető emberi érzékenységekre sem vagyok tekintettel és „átgázolok azokon, akik a saját, homályosan definiált értékrendemnek nem felelnek meg.” Továbbá „verbális lincseléshez szoktatott közbeszédbe történő beilleszkedéshez” gyártok magamnak szerepet és dehumanizálhatónak tartom az ellenfeleimet. Véleménye szerint „harci ölebbé” változtam, olyan színben „tetszelgek”, mint aki „egyszemélyes szélhalomharcot vív” és purifikátorként ránt le leplet bizonyos szereplőkről.

Ennyi igencsak értéktelített mondat után az ember nincs könnyű helyzetben. Sokszor

kritizálták írásaimat, azonban ezek a kritikák általában állításaimról és nem személyemről szóltak. Gulyás viszont nem állításaimat, hanem személyemet minősíti, miközben annak tételes bizonyítása, hogy mivel is érdemeltem ki ezeket a rettenetes jelzőket, nem történik meg. Gulyásnak természetesen nem kell engem szeretnie, lehet munkámról bármilyen véleménye, azonban tartozna olvasóinak azzal, hogy levezeti, konkrétan milyen állításaim azok, amelyek miatt nem csak magát az állítást, hanem annak szerzőjét is ilyen jelzőkkel kell minősítenie. Örömmel olvastam bevezető gondolatai között, hogy egyébként személyemmel semmi gondja nincsen – azonban éppenséggel ő maga az, aki ezekkel a jelzős szerkezeteivel akaratlanul is azt vallja be, hogy alapvetően mégis személyemmel, pontosabban személyiséggel vagy másképp megfogalmazva az általam képviselt kutatói attitűddel van baja. Annál is inkább, mert ahogyan ezt a későbbiekben bizonyítom: egyetlen tényállításomat sem képes cáfolni.

Gulyás kritikájában súlyos logikai problémák találhatók. Példa erre az, hogy állítása szerint én Bayer Zsolton akartam ütni, de fegyverként csak a nagyapát találtam meg a fegyverszekrényben. Valójában fordítva történt: Bayer Zsolt (nyilvánvaló politikai céllal) valótlan állításokat tett nagyapjáról. Nem én kerestem tehát a nagyapát a fegyverszekrényben, hanem Bayer tette közszemlére azt, hogy szellemi trezorjában hamisítványokat tárol. Teljesen igaz, hogy Gyimesnek önmagában semmilyen közéleti relevanciája nem lenne, azonban nem én, hanem Bayer az, aki saját nagyapjából erkölcsi hőst csinált,

ráadásul épp annak érdekében, hogy saját magát, azaz az unokát is ennek kedvezményezettjeként, a nagyapa „polgári” értékeinek hordozójaként tudja beállítani. Hiszen Bayer saját nagyapjáról épp azért írt, mert azt akarta vele bizonyítani, hogy ő otthonról milyen értékeket kapott – amelyekre máig is büszke. Konkrétan saját politikai minőségét nagyszüleiével kívánta validálni és mindezt úgy tette, hogy szembeállította őket politikai ellenfelei felmenőivel.

Vissza kell ezért kérdezni: ezek szerint helytelen dolog emlékeztetni egy közszereplőt arra, ha valótlanosságok özönét állítja felmenőiről? Ugyanígy felmerül az a kérdés is, hogy vajon a történész kompetenciája miatt nem terjedhet ki az ilyen eseteken túlmenően annak kutatására is, hogy valaki miért követi el a történelmi múlt meghamisítását?

Bayer állításai korántsem csupán a politikai publicisztikára jellemzőek. Példa erre a nyilasból átvett ávéhás ügye, amit Bayer előszeretettel használt politikai ellenfelei diszkreditálására. Ezt a narratívát jeleníti meg az átvett házában félreérthetetlen vizuális eszközökkel a Terror Háza nevű sajátos intézmény is, annak dacára, hogy mind a mai napig egyetlen olyan személyt sem sikerült beazonosítani, aki nyilas párt-szolgálatosból lett volna ávéhás.

Hozzáteszem: Podcastom címe az, hogy *Bayer Zsolt élethazugságai* – vagyis rögtön a történet elején nyilvánvalóvá tettem, hogy ez a történet miért fontos. Ehhez képest Gulyás úgy viselkedik, mintha én arra tettem volna ígéretet a hallgatónak, hogy

¹⁸ Az ügyben végeztem némi közvéleménykutatást a szóba jöhető személyek körében, de nem találtam olyat, aki a „holokauszt-történész” jelzőt öndefinícióként használta volna.

megismertetem őt a népbíróságok működésének rejtelseivel.

Gulyás hosszan ecseteli a népbíró-sági anyagok szerinte megbízhatatlan voltát, amely szerinte egyfajta „népfrontos-antifasiszta igazság-tételi aktivizmusban” ragadható meg, amely eszközként nyúlt a sértett zsidósághoz. Nem vonom kétségbe, hogy Gulyás olvashatott olyan peranyagokat is, amelyekből ilyen következtetés vonható le. Abból a népbíró-sági peranyagból azonban, amit én publikáltam, nehezen vonható le ilyen következtetés, hiszen a népbíró-ság releváns tanúkat nem hallgatott meg, a meghallgatott tanúk vallomását, amennyiben az Gyimesre terhelő volt, nem tette a vádirat részévé és a vádlottat végül felmentette.

Gulyás azt sugallja, hogy a Gyimes-ügy terhelő tanúinak vallomása nem hiteles – írása legalábbis nem értelmezhető ebből a szempontból másként, mivel egy szót sem veszteget azokra a konkrét körülményekre, amelyek között ezek a vallomások születtek, viszont azt az elvi lehetőséget részletesen tárgyalja, hogy születhettek való-tan vallomások is, amelyekre az is bizonyíték, hogy más eljárásokban tucatjával vannak olyan bead-ványok, amelyeken aláírás sem található. Minthogyha ez ebben az esetben bármilyen relevanciával rendelkezne! Ezért is vissza kell kérdeznem: a konkrét esetben ugyan milyen körülmény alapján gondolja azt, hogy a Gyimes ellen nyilatkozó, szenvedésükről névvel és személyi azonosító adatokkal beszámoló terhelő tanúk nem az igazat mondták? Itt épp ő követi el azt, amivel engem vádol, amikor sebekbe sót szóró purifikátornak nevezett – hiszen ő az, aki minden

alap nélkül kétségbe vonja az érintettek szenvedéstörténetét és ezzel még egyszer, akaratlanul, de meggyalázza az áldozatokat.

Gulyás ezen magatartása azért is rendkívül furcsa, mert azt aényt, hogy a gettósítás kapcsán rendszerszinten sor került testüregi motozásra, egységesen tárgyalja az ezzel kapcsolatos szakirodalom. Erről tanúskodnak az ezzel kapcsolatos forrásközlések is, amelyekből még a motozónők napidíja is megállapítható.¹⁹

Hasonló a helyzet Gyimes állítólagos mentőtánuí esetében. Jómagam az eredeti írásomban levezettem, hogy ezek a tanúk miért nem tekinthetők hitelesnek. Lehet, hogy az általam lefolytatott bizonyítás nem megfelelő, azonban ebben az esetben Gulyás tartozik azzal, hogy konkrét tévedéseimre rámutat. Ő azonban semmi ilyet nem tett. Megint csak következtetésekre vagyunk utalva: ezek szerint nem képzelhető el olyan népbíró-sági eljárás, amelyben a terhelő tanúk az igazat, a mentő tanúk pedig a fikciót mondják?

A KUTATÓI ATTITÚD

Legkésőbb Max Weber óta közhelynek számít, hogy egy történeti diskurzus mindig is értékek által vezérelt. Nincsen teljesen értéksemleges kutatás.

Azokat a kutatói attitűdöket, amelyek az egyes történéseket irányítják, természetesen lehet, sőt kifejezetten hasznos vizsgálat tárgyává tenni. Ahogyan Gyáni Gábor is meggyőzően vezette le, Berend T. Iván, Kosáry Domokos és Szabad György esetében sok

mindent megmagyaráz, ha személyes körülményeiket is figyelembe vesszük.²⁰ Ez azonban egyetlen esetben sem jelenthet felmentést az érintettek számára a történetírói szakmára vonatkozó szabályok alól. Gulyás tehát nyugodtan vizsgálhatja, hogy én miért is foglalkozom saját témáimmal és ennek kapcsán kritika tárgyává teheti az engem vezérlő értékeket is – amelyekről egyébként igyekszem, amennyire csak lehet, műveim előszavában is beszámolni. Írásom és podcastom azonban első-sorban nem az én értékeimről, hanem Bayer Zsolt értékeiről szól, hiszen az írás és a podcast végig azt tárgyalta, hogy szembesítem őt saját állításaival és saját értékrendjével. Mivel Gulyás Bayerről cikkében csak pozitív kontextusban írt, úgy tűnik, a bayeri értékrenddel sincsen komolyabb gondja, hanem csak azzal van, amikor ezt az értékrendet más szembesíti azzal, hogy az ennek során használt mérce mennyire aszimmetrikus.

Gulyás írásából azt látom, hogy mérhetetlenül zavarja az, hogy én történész-ként nem vállalom némasági fogadalmat akkor, amikor közszereplők viselt dolgairól van szó. Választhatta volna azt az utat, hogy konkrétan kimutatja, hogy melyik állításom falszifikálható. Nem ezt tette, hanem helyette személyemet minősítette a legválogatottabb jelzőkkel. Szerintem messzebb jutott volna, ha tényleg kísérletet tesz arra, hogy megértse, miért is írtam azt, amit írtam.

¹⁹ A témára lásd Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon, 1919–1944. Budapest, Jelenkor, 2016, 644–645.; illetve a *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez* című forráskiadvány-sorozatot, amely 1995-ben jelent meg.

²⁰ Lásd: Gyáni Gábor: *A történeti tudás*. Budapest, Osiris, 2020, különösen: 186–189., 417–419.

Nagymihály Zoltán

„Elfelejtett virág egy sírra, amelyről még nem tisztázott, hogyan hol van”

Dokumentum a „Nagy Gáspár-per” egy
írószövetségi felvonásáról

„Végezetül azt javaslom, hogy utoljára nézzünk egymás szemébe és öleljük meg egymást, mert itt nem fogunk többé találkozni” – a drámaíróhoz és vagabund karakterhez méltóan túlzónak tekinthető, ennek megfelelően derűtséget kiváltóak voltak Csurka István¹ szavai a Magyar Írók Szövetsége 1985. január 2-ai elnökségi ülésén. Mégsem állíthatjuk, hogy a korábbi hónapok eseményeit és az ülés hangulatát tekintve teljesen megalapozatlan lett volna ez a megfogalmazás.

Az elnökségi ülés első és leghangsúlyosabb témája egy alapesetben inkább gyakorlati-technikai jellegű probléma, a szovjet és magyar írószövetségek szokásos, ezúttal Moszkvába szánt vegyesbizottsági találkozója volt.² Ekkor azonban már csaknem két és fél hónapja tartott az az „állóháború” – vagy ahogyan a legfőbb érintett később fogalmazott: „idegek próbája”³ –, amit a szövetség titkára, a betegsége miatt⁴ távollévő Nagy Gáspár⁵ tatabányai *Új Forrás*-ban megjelent verse váltott ki.⁶ A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága 1984. december 11-ei ülésén tárgyalta és biztosította támogatásáról a Központi Bizottság Tudományos, Közoktatási

és Kulturális Osztálya által készített tájékoztatót. E dokumentum a következőképpen fogalmazott: „Az írószövetség vezetőivel folytatott tárgyalások során félreérthetetlenül tettük, hogy Nagy Gáspár ügyét elsődlegesen az írószövetségnek kell megoldania, s amíg ez nem történik meg, az írószövetséggel fenntartott kapcsolatot – mindenekelőtt a tanácskozásaikon, testületi üléseiken való hivatalos képviselő szüneteltetésével – a minimálisra csökkentjük.”⁷ E folyamat – amelyet Nagy Gáspár nem véletlenül nevezett már idézett visszaemlékezésében „kiéheztetésnek” – természetesen a szövetség működésének bojkottján túl annak külső befolyásolását és a külügyi kapcsolatok leállítását is jelentette.⁸

Különösen érdekes a TKKO dokumentumát alábbi – annak hosszúsága miatt természetesen csak erősen rövidítve közölt – jegyzőkönyvünkkel összevetni. „Megfelelő politikai előkészítéssel [...] van esélyünk arra, hogy kedvező irányba befolyásoljuk a választmány döntését. Ennek érdekében az elkövetkező napokban a választmány kommunista tagjainak összehívásával és egyéni beszélgetésekkel igyekszünk előkészíteni a választmány

¹ Csurka István (1934–2012) író, politikus, 1956-ban a Színház- és Filmművészeti Főiskola dramaturg szakára járt, a megtorlás idején a nemzetőrség főiskolán való szervezése miatt fél évre internálták. 1981 és 1989 között az Írószövetség elnökségi tagja, az 1985-ös monori találkozót résztvevője és felszólalója. [Itt és a továbbiakban, meg nem adott esetben az életrajzoknál lásd: *Révai Új Lexikona I–XIX.* Szerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, Babits, 1996–2008.]

² A szovjet és magyar írószövetség delegációja 1984 februárjában állapodott meg éves együttműködés keretében a szokásos, ezúttal Moszkvában tartandó „közös titkársági ülés” lebonyolításáról. A találkozóra végül csak 1985. március 19-e és 22-e között került sor. A Magyar Írószövetséget mindkét alkalommal Jovánovics Miklós főtárgy és Földeák Iván külügyi előadó képviselte. Együttműködési megállapodás. *Szovjet Irodalom*, 1984/5, 179–180.; Szovjet-magyar írószövetségi együttműködés. *Magyar Hírlap*, 1985. 03. 23. 7.

³ Nagy Gáspár: Egy vers elő- és utóélete. [Közli: Petrik Béla]. *Hitel*, 2010/5, [64–69.] 67.

⁴ Nagy Gáspárt az ellene 1984. november óta folyó hajszá következményeire így emlékezett: „Valóban kimerültem idegileg, a vérnyomásom is magasra szökött, ezért decemberben egy író barátom tanácsára elvonultam.” A korányi kórházban vizsgálta meg egy, „a művészekkel jó kapcsolatban lévő orvosprofesszor”. A visszaemlékezést lásd: Uo. 66–67.

⁵ Nagy Gáspár (1949–2007) költő, író, 1976 és 1980 között a Móra Kiadó szerkesztője, 1981 és 1985 márciusa között az Írószövetség titkára. Posztjáról az 1984 októberében megjelent, Nagy Imre és társai mártírúrára utaló verse miatt ellene indult hajszá következményeként mondott le. 1985-től a Bethlen Gábor Alapítvány titkára. 1986 júniusában a *Tiszatáj*-ban megjelent, *A Fiú naplójából* című verse miatt a lapot fél évre betiltották és a teljes szerkesztőséget leváltották. Bővebb életrajzát lásd: Görömbei András: Nagy Gáspár – Életrajz. <http://nagygaspar.hu/honlap/eletrajz/> (Utolsó letöltés: 2025. 02. 05.)

⁶ Nagy Gáspár: Öröknár; elmúltam 9 éves. *Új Forrás*, 1984/5, 4.

⁷ Az MSZMP PB 1984. december 11-ei ülésének jegyzőkönyve – Az MSZMP KB TKKO tájékoztatója a PB számára, [125–125/b] 125/a. Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) OL (Országos Levéltára) 288. f. 5/928. ó. e. Köszönöm Jónás Róbert barátomnak-kollégámnak, hogy felhívta a figyelmet a dokumentumra. Ismertetését a dokumentummal kapcsolatban lásd: Jónás Róbert: A temetetlen halott és a kimondott igazság. *retorki.hu*, 2022. 10. 12. <https://retorki.hu/olvasoszoba/a-temetetlen-halott-es-a-kimondott-igazsag> (Utolsó letöltés: 2025. 02. 17.).

⁸ Nagy G. i. m. 2010, 68.

tanácskozását.”⁹ A felvázolt taktika különböző elemei ugyanakkor nemcsak a titkár sorsáról végül (nem) döntő¹⁰ 1985. március 12-ei választmányi ülésen, de a januári elnökségi ülésen is megjelentek. A résztvevők közül többen a TKKO dokumentumához hasonlóan a politika és irodalmi élet közötti „együttműködés felrúgására tett kísérletként” – azaz a kádári politikai hatalom genezisének megkérdőjelezéseként – azonosították a verset. Olyan is akadt, aki Nagy Gáspár mögött más, belső vagy külső erőket feltételezett – ahogy az összefoglaló fogalmaz: „a Nagy Gáspárt háttérből befolyásoló erők – Csoóri Sándor vezetésével – »védik« a szerzőt, sőt, láthatóan változtatni akarják a helyzetet”.¹¹

A jelentés szerzői – aligha véletlenül – beleláttak a kártyákba. Az elnökségi ülésen valóban előállt az általuk feltételezett eseménysor: „...a vita egyes résztvevői elhomályosítják azt, hogy objektíve a szövetség hite, politikai felelőssége forog kockán, s ehelyett hajlamosak lesznek inkább az »írói szabadság«, illetve 1956 és a Nagy Imre-ügy kérdéseire terelni a vitát”.¹² Nagy Gáspár „perének”¹³ e fázisában a moszkvai út helyett hamar a versértelmezés és az erkölcsi kiállás vagy a vélt realitás és a hatalomnak megfelelő megoldások melletti kardoskodás került a középpontba. A vita így más síkra terelődött. Bizton állíthatjuk, hogy aligha volt más olyan fórum és a hatalom által is elfogadott (?), hivatalos plénum, ahol '56-ot és a forradalom jelentőségét tárgyalhatták 1985-ben. Mindez összefüggött azzal is, hogy az Írószövetség választmánya az első testület volt, amelynek összetételét – a Párt és a kultúrpolitika akaratával szemben is – demokratikus úton választották. Az 1981-es közgyűléssel kezdődő folyamatot nem véletlenül nevezte Nagy Gáspár „fejet fölemelő és gerincet kiegyenesítő időszaknak”.¹⁴

És bár a szabadságharcra nyíltan utaló verset a fiatal nemzedék egyik legígéretesebb tagja – az események idején még csak hét, ekkor harmincöt esztendő Nagy Gáspár – írta, az elnökségi ülésen olyan írók beszéltek, akik általában életük legfontosabb eseménysorozatának tekintették azt a pár napot – többek között Csoóri Sándor,¹⁵ Csurka István vagy Vas István.¹⁶ Igaz ez akkor is, ha a jelenre vetítve más és más következtetéseket vontak le: míg Csoóri és Csurka határozottan, feltétel nélkül kiállt Nagy Gáspár mellett, utóbbi annak tudomásulvételét ajánlotta, hogy jelen Írószövetség maga is a forradalom leveretésének valóságában született.

„Tekintsük ezt egy elfelejtett virágnak egy sírra, amelyről még nem tisztázott, hogy hol van” – fogalmazott plasztikusan Csoóri Sándor, alighanem maga sem sejtve, mennyire pontosan mutat rá a jövődő fejleményeire. Négy és fél év múlva az e vitán is jelenlévő – és az elnökség kollektív lemondását ajánló – elnökségi tag, 1989-ben már az Írószövetség elnöke, Cseres Tibor¹⁷ társaságában Nagy Gáspárnak jutott a tisztesség, hogy a szövetség nevében megkoszorúzhassa a mártírok sírját a 301-es parcellában, az újratemetés idején. Ő maga éles és visszavonhatatlan erkölcsi elégtételnek tekintette mindezt,¹⁸ akkor, amikor megvalósult a két évvel korábban írt versben fogant jóslat: „...Ők már kívárlák / ott a föld alatt / kívárlja ott velük / homok agyag – és / csöndben kívárlják fényük / a deszkaprés alól / mikor föltámadnak / halottaiból”.¹⁹

⁹ Az MSZMP PB 1984. december 11-ei ülésének jegyzőkönyve... i. m. 125/a.

¹⁰ Nagy Gáspár a választmányi ülésen tartott beszédében maga jelentette be lemondását, amelyről a testületnek így nem is kellett szavaznia. Nagy G. i. m. 2010, 68.

¹¹ Az MSZMP PB 1984. december 11-ei ülésének jegyzőkönyve... i. m. 125–125/a. A TKKO kategorizálása szerint a „pártonkívüli” Hubay Miklós (elnök), a „párttag” Jovánovics Miklós (főtitkár), a „párttag” Ördögh Szilveszter (titkár) és a „pártonkívüli” Györe Balázs (JAK-titkár) támogatta, míg a „két pártonkívüli alelnök”, Fekete Gyula és Fodor András ellenezte a lemondást.

¹² Uo. 125/a.

¹³ Az irodalomtörténész, szerkesztő Márkus Béla kifejezése. Márkus Béla: A költő egyszemélyes pere. Nagy Gáspár: Múlik a jövőnk. Tiszatáj, 1990/10, 44–52.

¹⁴ Nagy G. i. m. 2010, 65.

¹⁵ Csoóri Sándor (1930–2016) költő, író, a hetvenes évektől a nemzeti ellenzék egyik legmeghatározóbb alakja, 1981 és 1986 között az Írószövetség elnökségi tagja. Duray Miklós 1983-ban megjelent, *Kutyaszorító* című kötetéhez írt előszava miatt szilenciumra ítélték, 1985-ben a monori tanácskozás résztvevője és felszólalója. Bővebben lásd: Görömbei András: *Csoóri Sándor*. Pozsony, Kalligram, 2003, 255–257.

¹⁶ Vas István (1910–1991) költő, író, 1981 és 1986 között az Írószövetség választmányi, 1984 és 1985 között elnökségi tagja.

¹⁷ Cseres Tibor (1915–1993) író, 1981 és 1986 között az Írószövetség elnökségi tagja, 1986 és 1989 között elnöke. Lásd többek között: Márkus Béla: *Cseres Tibor*. Budapest, MMA, 2022, 395–397.

¹⁸ Petrik Béla: „Engem csak a vers véd...”. Háttérvonások Nagy Gáspár rendszerváltó verseihez. *Hitel*, 2015/1, [6–18.] 15.

¹⁹ Nagy Gáspár: Ők már kívárlák... (fóhász a temetetlen holtakért és a jeltelen sírokban várakozó vértanúkért). In: Uő: *Múlik a jövőnk*. Budapest, Szépirodalmi, 1989, 251–252. Köszönöm Gy. Szabó Andrásnak, hogy felhívta a figyelmemet a versre.

Jegyzőkönyv a Magyar Írók Szövetsége elnökségének 1985. január 2-i üléséről²⁰

Hubay Miklós elnök:²¹ Kedves Barátaim! Boldog új évet kívánok. Nagy Gáspár betegsége miatt kimentette magát. Különben – úgy látom – teljes számban jelen van az elnökség. [...]

Az év utolsó munkanapján délben el kellett volna küldenünk Moszkvába azt a táviratot, amelyben az Írószövetség bejelentette volna, hogy a régóta előkészített közös titkársági ülésen, valamint az ezzel kapcsolatos protokolláris programokon nem tud részt venni, tehát ezek szerint az ötéves távlati terv aláírását sem tudjuk megejteni. Ez az út – már többszöri halasztás után – január 8-ra volt kitűzve. Mindenki érezheti, hogy egy ilyen utolsó percben való lemondás egy ilyen jelentős programról irreverzibilis következménnyel, káros következménnyel jár a Magyar Írószövetség nemzetközi helyzetét illetően. Földeák Iván²² nagyon okosan figyelmeztetett arra, hogy miért kellene az év utolsó munkanapján elküldeni egy olyan táviratot, amely pár napig felbontatlan lesz ott, de az *alea iacta est*;²³ ha már ilyen későn mondjuk le, és ha már úgysincs, legalábbis akkor nem volt semmi indoklás, amit hozzáfűzhettünk volna, tehát meg kellett volna elégednünk azzal, hogy technikai nehézségek miatt nem utazunk, akkor le lehet küldeni vagy meg lehet telefonálni az új év első munkanapján is. Én valóban nem akartam elküldeni ezt a táviratot anélkül, hogy az elnökséggel, Veletek ne konzultáljak előtte.

[...]

Garai Gábor:²⁴ Legyen szabad nekem ehhez egy-két mondatot fűznöm. Tekintve, hogy néhány évig dolgoztam itt a házban, volt alkalmam részt venni közös titkársági üléseken nemcsak szovjet barátainkkal, más barátainkkal is. Beszéljünk nyíltan, mindnyájan tudjuk, mi a probléma: az a probléma, hogy Nagy Gáspár verse miatt a titkárság teljes egészében nem vehetne részt azon az együttes ülésen. Ez teljesen érthető és koncedálható, ha egy kis reálpolitikai érzék van bennünk, hiszen amikor ezek a dolgok történtek... De nem akarom ragozni. Szinte egyetlen olyan esetre sem emlékszem, hogy az együttes titkársági üléseken valamennyi titkársági tag részt vett volna. Mi lenne, ha a felügyeleti szerveinknél²⁵ kieszközölnénk, hogy a réginel most már sokkal bővebb, mert két alelnökkel bővült titkárságnak²⁶ a tagjaiból négy tag és a külügyi főelőadó²⁷ venne részt a közös titkársági ülésen?

Ördögh Szilveszter:²⁸ A felterjesztett listán eleve nem szerepelt Nagy Gáspár neve, de mégsem jött meg a kiutazási engedély.

[...]

²⁰ *Jegyzőkönyv a Magyar Írók Szövetsége elnökségének 1985. január 2-i üléséről*, 433. Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár (RETÖRKIL), Magyar Írószövetség iratai, Titkárság, 39. doboz, 2. ő. e. Az alábbi dokumentumot jegyzetekkel ellátva, annak hossza miatt töredekesen, a Nagy Gáspár versére és jövőbeli sorsára vonatkozó részekre fókuszálva, a kihagyásokat [...] -tal jelezve közöljük. Itt mondok köszönetet Endrédi Tamás kollégámnak, akivel közösen dolgozunk a Magyar Írók Szövetsége 1985-ös iratanyagának feldolgozásán, és aki értékes segítséget nyújtott a dokumentum előkészítésében és publikálásra való alkalmassá tételében. A közlés az említett hosszabb távú kutatás részlete.

²¹ Hubay Miklós (1918–2011): drámaíró, az 1956-os forradalom idején a Szabad Magyar Rádió adásának szerkesztője, 1974 és 1988 között a firenzei egyetem magyarirodalom-tanára, 1981 és 1986 között a Magyar Írók Szövetségének elnöke. Bővebb életrajzát lásd: Borsos Attila: Hubay Miklós. <https://pim.hu/node/5262/s/biography> (Utolsó letöltés: 2025. 02. 05.)

²² Földeák Iván (1947) műfordító, 1971-től az Írószövetség munkatársa, majd külügyi előadója.

²³ „A kocka el van vetve” (lat.), Julius Caesar mondata a Rubicon átlépésekor. Utalás a folyamat visszafordíthatatlanságára.

²⁴ Garai Gábor (1929–1987) költő, író, 1964 és 1968 között az Írószövetség titkára, 1972 és 1976 között főtitkár-helyettese, 1976 és 1981 között főtitkára, 1981 és 1986 között választmányi tagja. 1982 és 1987 között a tallózó *Látóhatár* főszerkesztője. Bővebben lásd: *Magyar Életrajzi Lexikon, 1978–1991*. Szerk. Kenyeres Ágnes. Budapest, Akadémiai, 1994, 294–295. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC04834/04989.htm> (Utolsó letöltés: 2025. 02. 05.)

²⁵ A hivatalos felügyeleti szerv a Művelődési Minisztérium volt.

²⁶ Az alelnöki tisztséget az 1981-es közgyűlés során hozták létre, Fekete Gyula és Fodor András töltötte be. Vasy Géza: A Magyar Írószövetség rövid története. In: Uő: *Bajza utca. Megerősödve megmaradni*. Budapest, Orpheusz, 2013, [417–447.] 433.

²⁷ Földeák Iván.

²⁸ Ördögh Szilveszter (1948–2007) író, 1976 és 1980 között a Fiatal Írók József Attila Körének (FIJAK) titkára, 1981 és 1986 között az Írószövetség választmányi tagja, 1984 és 1986 között titkára, 1983 és 1991 között az *Új Írás* rovatvezetője. Bővebben lásd: Szőnyi Tamás: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet, 1956–1990 I–II*. Budapest, Noran, 2012, I. 365., II. 916.; Cseres Tibor: *Napló, 1956–1993*. Szerk. Cseres Judit. Budapest, MMA, 2023, 185.

Hubay Miklós elnök: ...Hadd mondjam el, hogy én megkértem Nagy Gáspárt: kérjen tőlem háromhónapos alkotói szabadságot. Az volt a reményem, hogy azon frissiben – akkor pattant ki az ügy – azt kéri tőlem – ettől az ügytől teljesen függetlenül – azt kéri tőlem, hogy egy kötetén, vagy újra lektorált kötetén való munkára vissza akar vonulni – mindnyájunknak jogunk van ahhoz, hogy dolgozzunk pár hónapot – akkor abban a három hónapban, amit mondjuk, így nyernünk, ennek az ügynek a konzekvenciáit talán simábban el lehet intézni. Fodor Bandi²⁹ ezt mint megoldást ott Simontornyán este³⁰ helyeselte. Ott tájékoztam. Az volt az érzésem, hogy nem mindenki helyesli. [*Mozgás és ellentmondás.*] [...] Nagy Gáspár azt mondta: őt megnyugtatták, hogy ebből a dologból nem lesz ügy, ennek nem lesz konzekvenciája, tehát miért kérjen szabadságolást, amikor simán el fog intéződni ez a dolog és nem hozza magát abba a helyzetbe, hogy mindjárt szabadságra menjen. Különben is nem tartja etikusnak, hogy fizetést vegyen fel meg nem szolgált munkáért. Én ezzel szemben azt az ellenvetést tettem, annak az etikáján is gondolkozzék, hogy ha az Írószövetséget olyan nehéz helyzetbe hozza, hogy az Szövetség fejre áll emiatt, akkor az is lehet lelkiismereti kérdés, nemcsak az, hogy három hónapig fizetést kap és nem jár be.

[...]

Engedd meg [*Garai Gábor felé – A szerk.*], hogy közbevetőleg megjegyezzem: mi az, ami a helyzetnek az én szememben egy fokkal rosszabb optikát adott: a véletlenek összejátszása. Olaszországban is terjesztik a francia nyelvű folyóiratot, amely *Lettres* címmel jelenik meg és amelyet elsősorban a Csehszlovákiából emigrált írók tartanak fenn. Ez általában Prágáról ír, a képek benne mind egy rombadőlt Prágára utalnak.³¹ Ebben Eörsi Istvánnak³² egy cikkével találkoztam, amely lényegében arról szól, mint Nagy Gáspár verse szeptemberben.³³ [...]

Ugyancsak szeptemberi dátummal, tehát ugyanabban a hónapban Zempléni Viktornak egy verse jelent meg: *Elkésett sorok N. I.-nek...*³⁴ [*Közbeszólás: Megint N. I.-nek!*] A vers esztétikailag magasabb rendű a Nagy Gáspárénál... [*Simonffy András:*³⁵ *No csak!*] Nem nehéz. [*Garai Gábor: Hát nem nehéz!*] De a témája – azt kell mondanom – majdnem szóról szóra ugyanaz. Eörsi cikkének a témája – egy sírkeresés a Kerepesi temetőben – szintén egybehangzik.³⁶ Hadd mondjam meg: ezek a párhuzamosságok csak engem arra indítottak, hogy világutazó módjára egyeztettem ezeket, és arra gondoltam, hogy egy fokkal nehezebb már

²⁹ Fodor András (1929–1997) költő, 1981 és 1986 között az Írószövetség alelnöke, 1983 és 1987 között a *Kortárs* szerkesztője.

³⁰ Valószínűleg az 1984. november 2-ai, a *Szülőföldem* című Illyés Gyula-kiállítás megnyitó rendezvényre, majd irodalmi estre, illetve az azt követő vacsorára való utalás. Az esemény egyik szervezője a Magyar Írók Szövetsége volt, amelyen Hubay, Fodor és Csoóri is részt vett. Személyes hangú visszaemlékezést róla lásd: Léka Géza: Csapások az út felé. *Hítel*, 2020/2, 262–277.

³¹ Helyesen: *Lettre Internationale*. Összeurópai folyóirat, első, francia nyelvű kiadása 1984 nyarán jelent meg. A lap szerkesztője az országot 1969-ben elhagyó cseh emigráns, Antonín Jaroslav Liehm volt. Olasz nyelvű változatának első száma szinte ezzel egy időben, *Lettera Internazionale* néven kapott nyilvánosságot. Bővebben lásd: Olvasóinkhoz. *Magyar Lettre Internationale*, 1991/1, 1.; Coen, Frederico: A Lettera Internazionale bemutatkozik. *Magyar Lettre Internationale*, 1991/1, 10.

³² Eörsi István (1931–2005) író, költő, újságíró, 1956 decemberében letartóztatták, 1957 szeptemberében a forradalom alatti tevékenységéért nyolc év börtönre ítélték, 1960-ban szabadult amnesztiával. 1983 és 1986 között Nyugat-Berlinben élt, 1985-ben az AB Független Kiadónál jelent meg *Az utolsó szó jogán* című szamizdat kötete.

³³ Helyesen: októberében. Az *Új Forrás* e száma – és ez a hatalom szemében csak fokozta a szándékoságra vonatkozó gyanút – 1984. október 2-án került ki a nyomdából. Monostori Imre: *Az Új Forrás vonzásában*. Tatabánya, József Attila Megyei Könyvtár, 1999, 141–144.

³⁴ Helyesen: Zemplény Victor (álnév). A szerző valójában Péntek (Molnár) Imre (1942) költő, szerkesztő, a Kilencek költőcsoport tagja. „Huszonöt éve / fekete betűkkel / zizgte/sziszegte / világgá halálhírét / az újság: / de hol a sírja, / de hol a sír? // [...] s merev hullája, mint felkiáltó JEL / /a morál függőnője / /meg/méretkezni ma is:/ [...] /vesztő helyéről már senki sem mozdította el/. / De hol a sírja, / de hol a sír? [...] // Elkéült, hullafoltos testét / hova dugdosták, rejtegették, / mért oly félelmetesek a sírkőre véshető / dátumok, melyek közé élete beszorult / mint nyaka a hurokba/ [...] // Ebben az országban minden meszesgödör / gyanús, / hátha abban foszlott le róla / a hús, / s a calcium – a csontjaiból előviláglott – gázsz-fehéren virít / egy ismeretlen házfalon: / ez a sírja, / ha éppen akarom. // Merre szórhatták szét / vakító hamvait / /egy atomja se maradjon azonosítható/, / kegyetlen kézzel, / hányfelé? / Ó, ti hazai temetők, temetőárkok, / kietlen parlagok: / rengjétek, dohogjátok ki: / hol ez a drága halott? / Merre burjánzik fölötté / elárvult gaz, szélgyötörte gyom – / ha egyszer fecsegni kezd a föld, / rettegheti a hatalom. / S állítanánk majd márvány obeliszket / erre a bújkáló, sirathatatlan sírra, / versengenénk, hogy belenézhezzünk / ódivatú szemüvegébe/jövőnket pillantani meg/, / s tanúskodókban sem lesz hiány / a mártíromságról / mint már annyiszor/, / de szörnyen elkésünk megint, mire oldódik a szájjár / /még akkor is, ha megbocsátasz...:/ / Öreg /barátunk/, / tisztelt miniszterelvtársúr!” A vers a müncheni emigráns lapban, az *Új Látóhatár*ban jelent meg először: Zemplény Victor [Péntek Imre]: *Elkésett sorok N. I.-nek. Új Látóhatár*, 1984/3 (szeptember), 345–348. Kötetben – 1981–1984-es keltezéssel – elsőként lásd: Péntek Imre: *Holt verseny. Válogatott és új versek*. Székesfehérvár, Vörösmarty Társaság, 1992, 91–94. A versről bővebben: Szakolczay Lajos: Péntek Imre: Kényszer & képzetek. *Kortárs*, 1996/1, 107–108.

³⁵ Simonffy András (1941–1995) író, 1981 és 1986 között az Írószövetség elnökségi tagja.

³⁶ Eörsi István külföldön megjelent írását nem sikerült beazonosítanunk. A szamizdat-*Beszélő*ben ugyanakkor 1985 végén közölt írást hasonló témában, a Kerepesi-temetőt Lukács György temetését felidézve érintette, a Hubay által elmondott módon a Rákoskeresztúri köztemető 301-es parcellájáról emlékezett meg. Nem kizárt, hogy ennek az írásnak valamilyen változatáról beszélt az Írószövetség elnöke. Az írást lásd: Eörsi István: Halottak napján. *Beszélő* (15) 1985, 21–24.

a költői inspirációnak az autonómiáját bizonyítani és nem feltételezni a mégoly rosszindulatot is, hogy itt valami kampány része vagyunk, egy kampánynak az árnya költözött be az Írószövetségbe.

[...]

Garai Gábor: Mély meggyőződése, hogy még a mai napon pozitív választ kell adni a szovjet írószövetségnek, mégpedig olyant, hogy 8-án megy a titkárság nem tudom, hány tagja – nem tudom, hányra gondoltok. Ennek az eléréséhez persze arra van szükség – tudom, ez nem a Szovjetunió múlik és nem a szovjet írószövetségen múlik, hanem a mi párt- és állami vezetőségünkön múlik –, hogy ezt a patthelyzetet itt a titkárságban megoldjuk. Erre mi, az elnökség, az alapszabály értelmében nem vagyunk illetékesek. Eleget kínlódtam ezzel az alapszabállyal a legutóbbi közgyűlésen,³⁷ álmomban se jöjjön elő, és voltam itt státuszban, tudom, hogy az elnökség legfeljebb tanácsot adhat; illetékes lehetett volna a választmány vagy illetékes lehetne a Művelődési Minisztérium. [...] Ha a többség úgy ítéli meg, hogy Nagy Gáspár a publikált verse miatt nem alkalmas a titkári tisztség betöltésére, akkor ezt a kinevezést meg lehet vonni egy tollvonással. [...]

Tudtommal a Titkárság igyekezett rábírní Nagy Gáspárt, hogy mondjon le önként és kérjen más beosztást. Csak arra tudok gondolni, hogy olyan erők állnak Nagy Gáspár mögött, amelyek a mindenáron való kitartásra és a húr túlfeszítésére ösztönzik ezt az egyébként jóra való fiatal embert most a felszabadulás 40. évfordulója, a 13. pártkongresszus előtt.³⁸ Miért hallgat rájuk Nagy Gáspár?

Csoóri Sándor: Gábor, mondd meg, kik azok!

Garai Gábor: Nem tudom. Hubay utalt bizonyos fokig rá!

Hubay Miklós elnök: Én sem utaltam! [...]

Én ma megoldásként a következő javaslattal élek. Mivel pedig nem játszom a szavakkal, tekintsétek ezt véglegesnek. Remélem, hogy ez ebben az ügyben még praktikus is hasznos lehet. Köszönöm a bizalmat, lemondok az elnökségről. [...] Abban az esetben, ha egy elnökválság történt, természetes, hogy új csomagot kell készíteni. Én csomagtervben kerültem az elnöki posztra. És csomagtervben került be Nagy Gáspár is.³⁹ Az alapszabály nem intézkedik arról, hogy a választmány elé tálandó csomagot ki rakja össze. Szerintem az Elnökség kísérletet tehet arra, hogy összehoz egy olyan csomagot, amelyben a szereplők a titkársági tagok, alelnökök, főtitkár, elnök, vidéki titkár. Nevük, működésük garancia arra, hogy legalábbis egy időre – hacsak nem fenyeget megint egy ilyen dolog, az Írószövetség funkcionálni tudjon. Engem csak ez érdekel. [*Zaj és mozgás.*] [...] Köszönöm a bizalmat, köszönöm, hogy együtt dolgoztam veletek. Kérem, fogadjátok el a tanácsomat, hogy mozduljon ki ez az ügy a zéruspontról és úgy mozduljon ki a zéruspontról, hogy tudjatok utána élni. [*Vas Istvánhoz*]: Pista, cseréljünk helyet. Te vagy itt a legfiatalabb,⁴⁰ tehát a legelfogulatlanabb és Te vagy a legöregebb is. [...]

³⁷ A közgyűlést előkészítő, 1981. december 7-ei választmányi ülésen Garai Gábor – akkori főtitkár – terjesztette elő az alapszabály-módosítás tervezetét. Lásd: *A Magyar Írók Szövetsége 1981. őszi választmányi ülésének jegyzőkönyvei*. Szerk. Szeredi Pál. Pilisszentkereszt, Praesidium, 2020, 238–258.

³⁸ Az MSZMP XIII. kongresszusára 1985. március 25-e és 28-a között került sor. Nagy Gáspár a TKKO részéről öt győzködő Agárdi Péternek és Balogh Ernőnek válaszolva – az illetőkben nagy felháborodást keltve – szintén felidézte a kongresszust: „Azt ajánlottam a meggyőzősemmre odarendelt két elvtársnak, hogy győzzék meg főnöküket [*alighanem Aczélt – N. Z.*], ő pedig magát Kádárt, hogy 1985 tavaszán a pártkongresszuson álljon elő a Nagy Imre ügygel, tisztára igaz, úgysem moshatja magát, de dűledező rendszerét és a saját becsületét még részben mentheti. Elszörnyülködtek a javaslatomon.” Nagy G. i. m. 2010, 66.

³⁹ A „csomagterv” kifejezést az 1981. decemberi közgyűlés után összeülő választmány előtt Fekete Gyula, mint a megválasztott jelölőbizottság korelnöke használta: „A szavazásnak bizonyos része személyre szóló, bizonyos része pedig tömbönkénti szavazás vagy csomagterv, vagy ahogy akarják, úgy veszik. Ezek a csomagok úgy jöttek létre, hogy az arányokat önmagukban képviseljék. [...] Ezekben a csomagokban mindenki találhat olyan nevet – azt hiszem, nyugodtan mondhatom azt, hogy mindenki –, aki tetszik neki, és találhat olyant is, aki nem tetszik.” Fekete arra utalt, hogy a választmány először az elnökről, másodszor a két alelnökről és a főtitkárról, harmadszor a két titkárról, negyedszer nyolc elnökségi tagról, végül pedig a további három elnökségi tagról szavazott, akikre már a választmányi tagok is tehettek javaslatot. Az így összerakott „csomagterv” – egyfajta irányított demokrácia megnyilvánulásként – egyszerre kívánta biztosítani a különböző irányzatok képviseletét, és a hatalom által is elfogadható elnökség kialakítását. Lásd: *A Magyar Írók Szövetsége 1981. őszi választmányi ülésének jegyzőkönyvei... i. m.* 2020, 286–310.

⁴⁰ Utalás arra, hogy Vas István volt az Írószövetség elnökségének legfrissebben, 1984 májusában megválasztott tagja. Cseres i. m. 2023, 185.

Hernádi Gyula:⁴¹ Azért tartom szerencsétlen döntésnek, mert az Írószövetség munkájáról lehet mondani ezt vagy azt, de Magyarország politikai szférájában többféle erőnek vannak, és ez a döntés azoknak az erőknek a malmára hajtja a vizet, amely erők az írókat eleve ellenforradalmároknak tartották és tartják. Azok röhögni fognak, mert azt mondják: lám, mekkora zavar van, micsoda ellentétek vannak, micsoda zűrös dolog ez, még az elnök sem bírja. Azok az erők, akik baloldaliaknak nevezik magukat, pedig véleményem szerint jobboldaliak, a hasukat fogva fognak röhögni a továbbiakban. Azokat a centralista erőket, amelyek liberálisabbak, mint az úgynevezett jobboldaliak, valóban egy eskalációra kényszerítik, annak az intézkedésrendszernek az alapján, amellyel abszolút nem értek egyet. Tökéletesen egyetértek Fekete Gyulával:⁴² az Írószövetség egyes tagjainak a megnyilatkozása egyáltalán nem azonosítható a Szövetséggel.⁴³

[...]

Csajka Gábor Cyprián:⁴⁴ Világos, hogy ezerszer és ezerszer kellene kapcsolatot teremtenünk a választmány-nal és a minisztériummal, de jelenlegi helyzetünkben sajnos, nem látjuk ezt lehetségesnek. Lehet, hogy nem tetszenek okos lépésnek tartani, de nem tudtunk mást csinálni. Györe [Balázs]⁴⁵ is bement a minisztériumba, én is bementem informálódni, hogy mi lesz a JAK-kal.⁴⁶ Erre az apropót a Móricz Zsigmond ügyek⁴⁷ véleménye-ze adta meg, ez mindig a minisztérium képviselőivel szokott megtörténni arról, hogy ez hogyan történjék. Mi ott érdeklődtünk az ügyről. Azt mondták nekünk, amiről egyébként már hallottunk, de ott megerősítették, és kvázi hivatalosan közölték, hogy ameddig Nagy Gáspár az Írószövetség titkára, addig gyakorlatilag a legfel-sőbb szinten születnek meg a döntések, sőt addig az Írószövetség épületébe sem lépnek be a minisztérium, illetve a pártközpont tisztségviselői. Rátki András⁴⁸ egyszer egy külön engedélyt kellett kérnünk az NDK-ügyben. [...] Én 5 éve vagyok a JAK-ban különböző funkciókban, jelenleg KISZ-titkár vagyok, voltam vezetőségi tag is előtte, ami nem sokat jelent, alig valamit az ügyek intézésében. Gondoljanak csak arra, hogy a JAK-nak is milyen komoly ügyeken kellett keresztül mennie, mint például a felfüggesztés, ami – most már látjuk – egy hibás döntés eredménye volt, és amit úgy lehetett megszüntetni, hogy a JAK ebből megerősödve lépett ki. [...] Aztán alighogy ez elmúlt, ott volt az előszó-ügy,⁴⁹ a Duray-ügy,⁵⁰ a Csoóri-ügy, a *Mozgó Világ* ügye,⁵¹ ami

⁴¹ Hernádi Gyula (1926–2005) író, forgatókönyvíró, 1981 és 1989 között az Írószövetség választmányi, 1981 és 1986 között elnökségi tagja.

⁴² Fekete Gyula (1922–2010) író, szociográfus, 1956-ban az Írószövetség prózai szakosztályának titkáráként tevékenykedett, decemberben letartóztatták, 1957 októberében szabadult. A hatvanas évektől több alkalommal hívta fel a politika és a társadalom figyelmét a népesedési problémákra, írásaival, ezzel kapcsolatos köteteivel komoly vitákat váltott ki. 1981 és 1989 között az Írószövetség alelnöke.

⁴³ Fekete Gyula az ülés korábbi részében – többek között felidézve saját, korábbi konfliktusait, amely miatt a *Népszabadság*ban és más lapokban is megtámadták – beszélt erről.

⁴⁴ Csajka Gábor Cyprián (1954–2005): költő, 1982 és 1985 között a JAK vezetőségi tagja, 1984 februárjától 1985 szeptemberéig a JAK KISZ-alapszervezetének titkára. Bővebben lásd: *József Attila Kör*, 1985. Szerk. Agócs Sándor. Budapest, JAK, 1986, 13.

⁴⁵ Györe Balázs (1951) költő, író, 1984 novembere és 1985 októbere között a JAK titkára. Bővebben lásd: *Uo.* 24.

⁴⁶ József Attila Kör: Az 1973-ban, az Írószövetség ifjúsági tagozataként létrejött Fialat Írók József Attila Körének (FIJAK) utódja, amely 1981. márciusi felfüggesztése után 1982-ben JAK-ként alakulhatott újjá. Bővebben lásd: Németh György: *A József Attila Kör története. FIJAK/JAK, 1973–1989–2009*. Budapest, JAK–Prae.hu, JAK Füzetek 176., 2012.

⁴⁷ Utalás a Móricz Zsigmond Irodalmi Ösztöndíjra, amelyet a JAK javaslatára adtak át, 1974-től. Az 1986-os közgyűlés után, az Írószövetség elleni fellépés keretei között Köpeczi Béla művelődési miniszter megszüntette az ösztöndíjbizottságot és a JAK ösztöndíj átadásában játszott szerepét. Bővebben lásd: *József Attila Kör... i. m.* 1986, 74–75.; Csapody Miklós: *A mi szagláraink. Irodalmi élet, politika és állam-biztonság, 1974–1989*. Budapest, Magyar Napló, 2019, 267–268.

⁴⁸ Rátki András: kommunista politikus, 1982–83-ban a Művelődésügyi Minisztérium Irodalmi és Művészettájékoztatási Főosztályának vezetője, 1983 és 1990 között az Országos Filharmónia igazgatója. Rátkiról és minisztériumi élményeiről bővebben lásd: Csapody *i. m.* 2019, 219–222.

⁴⁹ Utalás Csoóri Sándor Duray Miklós kötetéhez írt előszavára. Csoóri Sándor: *Kapaszkodás a megmaradásért*. In: Duray Miklós: *Kutyaszorító. Önéletrajz és beszélgetések önmagammal*. New York, Püski, 1983, 7–20.

⁵⁰ Duray Miklós (1945–2022) politikus, író, geológus, a Csehszlovákiai Magyar Nemzetiség (1979-től Kisebbség) Jogvédő Bizottságának alapító vezetője, szónívője, a felvidéki magyarság érdekében végzett tevékenységéért 1982 novembere és 1983 februárja, valamint 1984 májusa és 1985 májusa között bebörtönözték. A Püski Kiadónál megjelentetett *Kutyaszorító* című műve – elsősorban Csoóri Sándor előszava miatt – Magyarországon is vitát keltett, bár magát az eredeti kötetet a magyarországi olvasók hivatalos formában nem ismerhették meg.

⁵¹ 1975 és 1983 között megjelent folyóirat, amelynek kiadásáért hivatalosan 1981-ig a KISZ Központi Bizottsága felelt, valójában azonban a fiatal írók és művészek számára teremtett fórumot. A szabadszelleme szerkesztés kiváltotta a hatalom fellépését: Kulin Ferenc főszerkesztőnek 1983. szeptember 16-án mondtak fel, októberben szolidaritásból az egész szerkesztőség követte. Az 1983. decemberi, Bibó István életművét bemutató számot – az előzetes ígéretek ellenére – már nem engedték kinyomtatni. A „rég” *Mozgó Világ* felszámolása nagy társadalmi tiltakozást váltott ki: első szervezetként a József Attila Kör tiltakozott, az ELTE Bölcsészkarán pedig aláírásgyűjtést szerveztek a lemondott szerkesztőség mellett. A lap 1983 decemberétől új, P. Szücs Julianna vezette szerkesztőséggel jelenik meg, a mai napig. Bővebben lásd: Németh György: *A Mozgó Világ története, 1971–1983*. Budapest, Palatinus, 2002, 135–163.

a JAK-ban is megrázkódtatást jelentett. Aztán ott volt a Szabad Európa-ügy, a Lezsák-ügy.⁵² [...] Nyugodtan fel lehet fogni etikai kérdésként is, viszont ugyanakkor nem lehet észre nem venni, hogy a Nagy Gáspár-ügy politikai kérdésként is jelentkező valami, és itt a megoldás ilyen értelemben valószínűleg csak politikai megoldás lehet. Tehát azt kell legalábbis magunknak megválaszolni, hogy mit mondanánk vagy én magam mit mondanék Nagy Gáspárnak ebben az esetben. Azt kell megnézni, hogy amit eddig elértünk vagy ami idáig ebben a helyzetben mint eredmény van meg, azt érdemes-e feláldozni vagy nem érdemes. Én csak azt tudom mondani: nem tudok mást csinálni, fogok írni Nagy Gáspárnak egy levelet, vagy elmegyek hozzá és meg fogom kérni, hogy mondjon le; mondjon le akkor is, hogyha itt más közös megállapodás születik.

[...]

Csurka István: A dolog lényege az, hogy valamilyen formában ítéljük el egy költőtársunkat, vagy tegyük lépéseket, hogy ő ítélje el önmagát, aki írt egy verset, tehát bennünket, magyar írókat most arra akarnak kényszeríteni, hogy egy vers miatt mondjunk ki egy ítéletet egy író-társunkon, egy fiatal költőn. Én erre nem vagyok hajlandó. Mindenféle politikai megfontolást félreteszek: egyszerűen képtelen vagyok rá. [...] Nem tartom szerencsésnek Hubay Miklós lemondását én sem ebben a helyzetben. Egyszerűen lehetetlen. Érdekes módon Vas Istvánra mutatott, hogy vegye át a helyét, üljön oda a székre. Mindjárt eszembe jutott, hogy ebből a legnagyobb botrányok lesznek, mert akkor a hatalom elő fogja venni az ő zseniális, mindmáig a fülemben csengő *Allende* versét,⁵³ és aztán megvédhetjük magunkat! Ugyanebben a tárgyban, amit most Nagy Gazsi – valljuk meg – eléggé közepes színvonalon megírt...

Csoóri Sándor: Teljesen egyetértek Csurka Pistával, hogy megírtak a magyar irodalomban egy ilyen verset. Neked is azt mondom, hogy tekintsük ezt egy elfelejtett virágnak egy sírra, amelyről még nem tisztázt, hogy hol van, és az sem, hogy mi történt. Majd a történelem ezt így vagy úgy megcsinálja. Ítélni majd sokkal jobban lesz a történelemnek esélye és lehetősége. Próbáljuk ezt bizonyos fokig elszigetelni. Ha ugyanis nem vagyunk realisták, akkor magunkat bősztjük. Tudniillik, ettől a verstől a tömegek nem mentek volna ki az utcára, ettől a verstől nem akadt volna két ember, aki azt mondta volna, hogy ez vagy az van, vagy mondjunk fel mindenféle közmegegyezést. Aki bizonyos fokig arra törekedett, hogy ezt a közmegegyezést, amely itt van körülöttünk, és amely olyan bűvös szó, megkérdőjelezze, az felállt volna, és azt mondta volna, hogy „ebben nem értek egyet”. Én is azzal, hogy sokszor felálltam és azt mondtam, hogy nem értek egyet, nem megkérdőjeleztem, hanem bonyolultabbá tettem a közmegegyezést, ha úgy tetszik, mert akkor nem álltam volna fel, akkor nem mondtam volna, hanem illegális párt szervezésébe fogtam volna. Tehát ezt így is érdemes tekinteni, kicsit realistábban. [...] Azt hiszem, hogy el kell menni a találkozóra, akár a bolgárok, akár a szovjetek, akár a franciák hívják össze, és azután tovább folytatjuk ezt az ügyet. [*Zaj és ellentmondások.*]

Jovánovics Miklós főtktár:⁵⁴ De hát nem engednek ki a határon!

Csoóri Sándor: Tehát akkor őket kell felelőssé tenni! [*Zaj és ellentmondások.*] Akkor vállalják ezért a felelősséget. Ez természetes, de csak az, hogy az Elnökség fogalmazza meg határozottan ezt a különélést, ha már ezt választották...

[...]

⁵² Lezsák Sándor (1949) költő, politikus, 1969-től tanított Lakiteleken (előbb a szikrai tanyasi, majd az általános iskolában), 1969 és 1985 között a helyi művelődési ház művészeti előadója és a színjátszó csoport vezetője. A hetvenes évektől vett részt az ellenzéki mozgalomokban, az 1985-ös Antológia-est következményeként elbocsátották művelődési házban betöltött állásából. Az időzítés és a sorrendiség alapján alighanem az Írószövetség történetét bemutató, háromrészes beszélgetőestéről lehetett szó, amelyet a harmadik alkalom után – amikor 1956 került terítékre – betiltottak. A szövegváltozat lásd: *Írók az Írószövetség történetéről, 1982–83. Jegyzőkönyv.* Szerk. Elek István – Lezsák Sándor – Márton Gyöngyvér. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 18., 2016.

⁵³ Allende, Salvador (1908–1973) chilei politikus, 1970 és 1973 között az ország államfője. Vas István versében a következőképpen írt: „Naiv lett volna? Csak azért, mert komolyan vett / Néhány tételt, amit mi rég leírtunk / A Tartozi oldáról? / De mit ér az élet, / Ha meg nem próbálta legalább időnként / Ez a valószínűtlen eshetőség? [...] A világ nem sokáig / Figyelt oda: botrányban bőviben volt. / De a rossz testvérek háborúinál. / Az olajszorultság vakrémületénél, / Az emberrabló és a lehallgató / Banditaságnál bolygót bolygatóbb lesz / Ez a páncélkocikkal, pénzbefektetéssel / Pecsételt kudarc.” Vas István: Allende. *Népszabadság*, 1973. 12. 24. 19.

⁵⁴ Jovánovics Miklós (1932–2002) újságíró, szerkesztő, 1974 és 1986 között az *Élet és Irodalom* főszerkesztője, 1981 és 1986 között az Írószövetség főtktára.

Vas István: Eljöttem a felszólalás legcsekélyebb szándéka nélkül. Egyrészt azért, mert rettentő kevés képességem és felfogásom volt az alapszabályi, hogy úgy mondjam, alkotmányjogi kérdések iránt, nem tudok aszerint fogalmazni, és ez a mai első ülés, amelyen itt vagyok, meggyőzött vagy megerősített abban, hogy ehhez érteni kell, mert itt nagyon alkotmányjogilag beszélünk. Én csak brutálisan, realistán tudok beszélni. A másik ok, amiért nem akartam felszólalni és nem szólaltam volna fel, az, hogy az én felszólalásom ebben az ügyben olyan lett volna, amit az elnökségnek, pláne a választmánynak és a tagságnak egy nagy része konformistának, mameluknak vagy kormánypártinak minősített volna, viszont olyan lett volna, hogy talán jobban kompromittálom vele az Írószövetség elnökségét, mint ahogy kompromittálódott. Mégis muszáj megkockáztatni, ha már Csurka Pista olyan kedvesen hivatkozott rám. Hát igen, volt az *Allende* vers – nem egészen személyes kérdés ez, amint majd meglátjátok –, amely kétségkívül célzott '56 eseményeire is. Sőt ez az *Allende* vers a *Népszabadságban* jelent meg, de nem egyedül, hanem egy másik verssel, amelynek az volt a címe: *Távoli esemény*, és amely egyébről sem szólt, mint '56-ról és '56 következményeiről.⁵⁵ Azokat, akik illetékesek ennek a megítélésére, távolról sem tartom olyan hozzá nem értőknek, butáknak, ostobáknak, hogy ne értették volna. De nem muszáj vagy nem volt muszáj megérteni. Ezért nagyon bölcsen a *Népszabadság* adta le, hogy elvegye az ódiomot is, ami esetleg lehetne. Írtam én sokkal közvetlenebb verset is '56-ról és arról, hogy mi történt velem.⁵⁶ [...] De hát bizonyos dolgokat tudomásul kell venni. Ez nem ugyanaz. Nagy Gáspár verse, amelyet én sok fenntartással és nem pontosan neveznék versnek... én ismerem Nagy Gáspár verseit; tehetséges költő, nem ilyen verseket szokott írni. Ez egy költőnek a *charade*-ja, egy rejtvény, amelyet nagyon könnyen meg lehet érteni. Itt nem lehet úgy tenni, mintha sajnos, nem értenénk meg. [...] Szerintem nem lehet azt kívánni és ez naivitás is, hogy erre ne sértődjön meg egy olyan intézmény, amely azért végülis jogfolytonosságban van ezzel az eseménnyel, amelyre céloz a vers. Nagy hiba volt leadni és megjelentetni mindenképpen. Ezt úgy látszik, be is látta. [...] Abból indultunk ki, hogy tudomásul vették, az '56-os felkelést – vagy nevezzétek, ahogy akarjátok – leverték. Ezzel startoltunk, ezt tudomásul vettük, amikor beléptünk. Ezen alapult az Írószövetség léte. Ki kell találni valamit, amiben kiegyezünk.

[...]

Cseres Tibor: A családban van egy dolog, amiről nem szoktak beszélni, mert tilalom alatt áll, mert nem lehet beszélni róla. Ez a szülők közötti aktus, amelyből a gyermek születik, és amit a gyermek később megles. Ez az ősbetrány a pszichológiában. Ezt az ősbetrányt általában nem emlegetik. Nagy Gazsi általam nem ismert versében elkövette azt, hogy az ősbetrányt a nyilvánosságra hozta. Ez a dolog lényege. Volna egy javaslatom arról, hogy hogyan lehet megoldani. [...] Nagy Gazsit verséért nekem nincs módom megróni és talán jogom sincs. A moszkvai út mellett feltétlenül lándzsát török, ha lehet itt lándzsát törni. Hubay lemondását tökéletesen megértem és helyeslem is, de nem tartom elégnek. Hubay lemondása nem oldja meg lényegében a problémát. Szerintem itt egy megoldás van, mégpedig az, hogy az egész elnökség mondjon le. Ezáltal kiesik az első probléma, önmagából megoldódik, csak azt kell megkeresni, hogy a következő lépésre, a moszkvai útra hogyan lehet felkészülni.

[...]

Hernádi Gyula: Az én megoldási javaslatom a következő: Nagy Gáspár beteg, vegyük tudomásul. Akárhogy beteg, beteg, tehát a kérdés félre van téve, el van napolva. Az elnökségnek azt javaslom, írjon egy levelet a politikai vezetők számára, amelyben leírja, hogy Nagy Gáspár ügyét az elnökség ebben a pillanatban nem tudja tárgyalni, mert Nagy Gáspár beteg. Amíg Nagy Gáspár beteg, ez az ügy nem létezik, mert bármilyen intézkedés történik, munkajogilag nem érvényes. Ugyanakkor mutasson rá az elnökség – mindnyájan aláírjuk –, hogy ennek az ügynek az illetén külpolitikai vonatkozásait nagyon veszélyesnek, nagyon rossznak tartjuk; rossznak tartjuk azt, hogy vele eszkalálódik ez a kérdés, és ne várják tőlünk, hogy az Írószövetség maga oldja meg ezt az ügyet, hogy egyfajta zsarolással próbálják ezt a dolgot elintézni.

⁵⁵ „Ki emlékszik ma még az Eseményre? / Megünneplik persze itt meg amott más-más / Lobogók és gumibotok alatt. [...] Ki tudja már, mi volt az? És miért volt? / És mikor volt? Az Esemény szétgurult, csöppjeit / A homok rég felitta. Azt hiszed? Ne hidd! / Az ilyen csöppeket vércsöppeket nem issza be / Se pusztaság se tengerpart se sivatag homokja. / Az emlékezet / Dünáin át szivárognak hajszálerekben, / Míg búvóár nem lesz belőlük...” Vas István: *Távoli esemény*. *Népszabadság*, 1973. 12. 24. 19.

⁵⁶ Vas István alighanem 1956. november 1-jén írt, *Az új Tamás* című versére utalt. Első megjelenése: *Holmi*, 1989/1, 10–11. A költő 1956-hoz való viszonyulásáról bővebben lásd: Sturm László: *Vas István*. Budapest, MMA, 2017, 285–295.

[...]

Fekete Gyula alelnök: Én valóban képviseltem és még most is képviselem azt, hogy ha erről a Nagy Gáspár-versügyről – különösen még ahogy ez december elején látszott – mi a választmányban vitát nyitottunk volna, ebből csak sokkal nagyobb ügy lett volna. [...] Ha akartátok volna, nyithattunk volna ilyen vitát, de úgy látszik, a többség vagy többen arra az eredményre jutottak, hogy nem kell erről választmányi vitát nyitni. Én még most is úgy érzem, az a jó, ha azt képviseljük, hogy lehetőleg ne növeljük a botrányt. Viszont nagyon kérdéses számomra egy olyan hír, hogy az Írószövetség elnöke, főtitkár vagy akár mi is lemondunk, vagyis egy tényleg *ex lex* állapot⁵⁷ állt elő, mert abban a pillanatban a Szövetség talán annál is rosszabb helyzetben volna, mintha felfüggesztették volna, vagy kineveztek volna egy kormánybiztost, mivel az azt jelentené, hogy önmagától elhárította a vezetést. Van ennek egy alapszabályi logikája is: az, hogy tulajdonképpen itt ezen a fórumon nincs joga lemondani sem elnöknek, sem főtitkárnak, csak a választmány előtt.

[...]

Hubay Miklós elnök: Vigyázzatok! Feketének igaza volt, amikor erre a javaslatra [*a teljes elnökség lemondásáról szólóra* – N. Z.] azt mondta, hogy ez aztán szintén botrányszerű, mert ha egy ember mond le, de ezáltal rákényszerít a választmányra egy új csomagtervet, egy új felállást, akkor annak nincs botrányszaga, mert más irányú elfoglaltságom, meggyengült egészségem letéve – világos. De újra fel kell állni, és abban az újban a másik beteg ember nincs éppen benne, mint hogyha kiderül, hogy ha fél évig vagy egy évig, ameddig ez elhúzódik, beteg lesz, a helyettesítéséről sem gondoskodhatunk, holott borzasztóan kellene helyettesíteni, ha pedig ő munkába áll, akkor nem mehet el a megyékbe, mert oda nem engedik be, annak ellenére, hogy ő a vidéki titkár. Nézzünk most már szembe a valósággal. Arról van szó, hogy Nagy Gáspárt a neve és verse említése nélkül felejtjük ki a következő csomagból, mint a Szövetségnek egy krónikusan beteg tagját. Ez megoldható és ezt megértheti a választmány akkor, ha tudja, hogy miről van szó, és ha ezt nem arra fogja felhasználni kétszáz ember, hogy a cédulára Nagy Gazsi nevét írja fel dafkeságból. Mert ezt is megcsinálhatják.

[...]

Fekete Gyula alelnök: Kockázatot továbbra is látok. Tudniillik az a terv, amelyről az előbb volt szó, hogy a választmány újraválasztja a vezetőséget és kihagyja a két beteget, szintén veszélyes lehet. Mivel titkosan szavazunk, ez a kihagyás nem olyan biztos. Különösen nem biztos akkor, amikor annak a kihagyott embernek az egzisztenciája nem biztosított. [...]

Hubay Miklós elnök: Azt hiszem, bár nem értek hozzá, hogy ilyen esetben a táppénzt az Irodalmi Alap fizeti tovább.

Fekete Gyula alelnök: Addig, amíg beteg!

Hubay Miklós elnök: Utána pedig hogyha nem kap állást, akkor kilépek az Írószövetségből!

[...]

Csoóri Sándor: Csak azt akartam mondani, hogy ha ti bizonyos értelemben sokkal határozottabbak lettetek volna, akkor a politika ebben a pillanatban meggondolta volna a dolgot. Egy kicsit az az én véleményem, hogy ti „söpörtétek az oroszlánt”.

Jovánovics Miklós főtitkár: Ebben igazad volna, ha a politika írta volna ezt a verset, ha a politika provokált volna. Ettől sajnós el kell tekinteni. Ebben az esetben tényleg erélyesebben fel lehetett volna lépni, de ilyen körülmények között nagyon nehéz. Mi a magunk módján próbáltuk ezt magyarázni; most már elárulhatom, hogy élesen elleneztem ezt a bojkott-politikát és a végtelenségig ellenzem, mert tényleg olyanok is dühösek, akiknek nem kellene dühöseknek lenniük. Szintén könnyű dolog lett volna erélyesebben fellépni akkor,

⁵⁷ Törvényen kívüli állapot (lat.).

Nagy Gáspár '56-os verseit szavalja 1988. június 16-án, a Rákoskeresztúri köztemető 301-es parcellájánál.
Fotó: Fortepan / Hodosán Róza, 61611

ha – mondjuk – a pártvezetés vagy a politika, a kormány a Nagy Imre és a körülötte lévő ügygel kérkedett volna. Minthogy ilyen dologról én nem tudok, azért tartom provokatív szituációnak ennek a versnek a publikálását. Miért kellett ez? [Zaj és ellentmondások.]

[...]

Van nekünk egy bizonyos vegyes bizottságunk,⁵⁸ amely a válságok megoldására jött létre. Ez nem olyan nehézkes szervezet, mert néhány emberből áll. Ez most tipikusan olyan válság, amikor a vegyes bizottság-nak össze kellene ülnie, tehát részben a kulturális vezetés, részben az Írószövetség képviselői. [...] Sürgősen egyezünk meg egy bizonyos napban, elmondanánk, hogy milyen gubancban találjuk magunkat mi, és mindkét fél elmondhatná a maga dolgait. Ebben én jobban hiszek, mint a levelezésben. A levelezés mindig túl absztrakt és túl lassú.

[...]

Csurka István: Talán nem jegyeztétek meg Garai Gábor szavait, aki ezúttal felolvasta hozzászólását. Sajnálom, hogy már nincs itt, nagyon elhibázta, mert felszólalásában volt egy olyan kitétel, hogy „akik a háta mögött állnak Nagy Gáspárnak”. Csoóri Sándor még meg is kérdezte: „Mire gondolsz?” Azért ne beszéljünk mellé! Itt arról van szó, hogy ha Csoóri Sándor azt mondaná Nagy Gáspárnak, akkor a dolog el volna intézve. És itt nem is Nagy Gáspár győzködése folyik, hanem a mi győzködésünk. [...] Én teljes nyomatékkal, amennyi csak van, Nagy Gáspár mellett állok, mert nem vagyok hajlandó egy embert egy vers miatt meghurcolni hagyni, nem vagyok hajlandó ebből politikai kérdést csinálni. Ugyanez volt a Csoóri-ügyben is. Nem igaz, hogy én valamilyen frakciót támogatok azért, mert ezt vagy azt remélem. Én csak azt mondtam, hogy igazságtalanság ért egy embert és ezt nem tudom lenyelni. Tettem, amit tettem, és sajnós, meg is kaptam a magamét.⁵⁹ Azt sem fogadom el, hogy én vagy nem tudom, kik állunk Nagy Gáspár mögött, és mi nem hagyjuk őt, mert már

⁵⁸ A bizottságban – amely végül össze is ült – a Pártközpont, a Művelődési Minisztérium és az Írószövetség képviselői vettek részt. Nagy G. i. m. 2010, 69.

⁵⁹ Csurka István Csoóri Sándor szilenciumának bejelentése után Hubay Miklósnak írt levelében tiltakozásul bejelentette az Írószövetségből való kilépését. Csurkát végül lebeszélék a lépésről, és maradt a szervezet és az elnökség tagja. A levelet teljes egészében idézi: Csurka István: *Az esztéta*. Budapest, Magyar Fórum, 2006, 230–233.

régen lemondott volna. Én nem fogom a szarban hagyni, nem fogom ezt megtenni vele, hogy belenyugodjak: egy fiatalember írt egy verset, és emiatt a könyvét visszavonják.⁶⁰ Ki kényszeríthet engem arra, hogy a lelkemre vegyem ezt, és hagyjak egy költőt így tönkremenni? Emberek, hát gondolkozzunk! Erről van szó. Ez az ügy el fog múlni két hét múlva, de akik ezt végigcsinálják, azokon rajta lesz a bélyeg, hogy írólétekre ezt csináltatok egy emberrel. Elvégre van egy kis magyar irodalomtörténet is! Ezt számon fogják kérni tőlünk.

Tatay Sándor:⁶¹ Én nagyon tisztetem őt azért, hogy mint fiatal írónak, van bátorsága ahhoz, hogy ilyen veszélyes dologba belemerjen és megírjon egy ilyen verset. De mégiscsak nagyobb bátorság kell ahhoz, hogy elhatalolja magát egy ponton attól, hogy ezzel maga után vonjon egy olyan botrányt, amelyre az Írószövetség is rámehet. Ez már nem bátorság, ez gyávaság. Én ezt már nem tartom hősiességnek, hogy Gazsi úgy hősieskedik, hogy „mögöttem áll az egész magyar írószövetség és egész Nyugat-Európa” vagy nem tudom, mi.

Csoóri Sándor: Kedves Sándor bátyám, ne tessék ilyeneket mondani!

Tatay Sándor: Megírt egy verset és vállalja is érte a felelősséget!

Csoóri Sándor: De őt belekeverték egy ügybe! És vállalja is érte a felelősséget! [*Tatay Sándor közbeszól.*] De azt ne gondold, hogy azért kellett megvédeni, mert mögötte áll a világ! [*Zaj.*]

[...]

Fodor András alelnök: [...] Én voltam az, aki garanciát vállaltam érte azért, mert ismertem őt korábbról, láttam a működését a Móra Kiadóban, láttam azt, hogy olyan káder, akinek rangja van a fiatalok között, mert ő maga is fiatal, aki a vidéki dolgokat szívesen vállalja. Így jött be. Egy köztes állapotban való konfliktus így zajlott le vele, hogy abban a pillanatban, amikor úgy érezte, megrendült a bizalom iránta, akkor hajlandó lett volna levonni a konzekvenciákat. Most azonban nem ilyen helyzetben van. Ezért van különbség a kettőtök kilépési fázisában. Te [*Hubay Miklósnak – A szerk.*] ezt most szabad lélekkel imponálóan, szinte könnyedén csináltad. Most már elárulom itt, hogy tegnap ezt neked meg is mondtam. Én megértettem a te logikádat, de abban már nem hiszek, hogy Gazsitól ennek a példának probléma nélküli követését elvárjuk, mert ő közben úgy csavarodhatott bele a maga „sem tőled, sem hozzád” helyzetébe, hogy önbecsülése valószínűleg azt kívánja, hogy ne mozduljon. Ezért nem hiszek a magam erejében sem most már atekintetben, hogy én el tudnám intézni ezt az ügyet, bár hajlandó vagyok ezt a követséget vállalni. Kapcsolatban voltam vele, de azt én sem hiszem, hogy azért nem mozdul, mert valakik állandóan súgnak a fülébe; ő egyszerűen emberileg került olyan helyzetbe, hogy most már konzekvens akar lenni.

[...]

Hubay Miklós elnök: El tudnék képzelni vagy szívesen tennék a választmány előtt egy olyan határozati javaslatot, amely – ne kívánjátok, hogy megszóvegezve mondjam itt – nagyjából a következő volna: a választmány elismeri minden író jogát ahhoz, hogy lelkiismerete által diktált állásfoglalást tegyen a közélet dolgaiban. [...] Tehát 1.: Elismerni a jogát, hogy lelkiismerete diktálására állást foglaljon. 2.: Ha az illető író előzőleg a választmány egy felelős funkcióba emelte – még csak nem is mondanám az elnökséget –, és ott az állásfoglalása az Írószövetség működésére – mindegy, hogy milyen okból, mert az a viták alapja – nehézséget okoz, tekintse éppen olyan lelkiismereti kérdésnek azt is, helyes-e, hogy ő azon a poszton tovább maradjon – semmi szankció, csak tekintse ezt is lelkiismereti kérdésnek –, és amennyiben arra a következtetésre jutna – csupa feltételes mód –, hogy erről a posztjáról leköszön, a választmány ezt a tettét elismeréssel és vita nélkül tudomásul veszi.

Csoóri Sándor: A jövőre vonatkozóan ez jó.

⁶⁰ Nagy Gáspár már készen álló kötetét Kardos György, a Magvető Kiadó vezetője leállította. Következő kötete csak 1987-ben jelent meg, a vers nélkül. A kötetet lásd: Nagy Gáspár: *Kibiztosított beszéd*. Budapest, Magvető, 1987. Az *Öröknyár* első, kötetben való megjelenését lásd: Nagy G. i. m. 1989, 251.

⁶¹ Tatay Sándor (1910–1991) író, az Írószövetség ifjúsági és irodalmi szakosztályának elnöke.

Hubay Miklós: Javaslod a választmány előtt ezt a szöveget?

Csoóri Sándor: Én nem javaslom.

Hubay Miklós elnök: Mellette állsz?

Csoóri Sándor: A jövőre nézve minden további nélkül.

Hubay Miklós: Jó, akkor én megteszem ezt a javaslatot a legközelebbi választmányon, és kérdezem: ugyanígy, azzal, hogy visszamenőleges hatálya nincs, a jövőre nézve támogatod?

Csoóri Sándor: Jó.

[...]

Tatay Sándor: Amikor Csoórinak az ügye volt itt, emlékeztek rá, én azt mondtam, hogy Csoóri olyasmit fogalmazott meg – és azt külföldön kellett megírni, mert Magyarországon nem lehet –, ami minden társaságban, ahol tíz ember együtt van, egy óra múlva mindenképpen előjön. És van itt valami analógia, mert ez a Nagy Imre-ügy is olyan béka, ami az ország nagy részének a torkán akadt és ott van. Ha ezt fiatal író leírta, kimondta, vállalva ennek ódiumát, nem tudom elítélni, ha megtette. De most nem is ennek az embernek a következetességéről vagy nem következetességéről van szó, hanem nagyon súlyos dolgokról, ami olyan közel van, mert ha a Szovjetunióban botrányosan elmaradunk a találkozóról, annak a kihatása nemhogy beláthatatlan, hanem belátható. Ez nagyon fontos dolog, tehát valami megoldást kell találni. Mégis azt kellene csinálni, amit Jovánovics mond: ha elmenne és beszélne illetékes egyénekkel ebben az ügyben, hogy ezt válasszuk el: a Szovjetunióba menjünk ki, oda ki kell menni, mert ha oda nem megyünk ki, az nem nekünk lesz vereségünk, hanem a kultúrpolitikának lesz nagyobb veresége, mint magának az Írószövetségnek. Itt Nagy Gazsi elindított valamit, ő sem gondolta, hogy mi lesz belőle, és elindította persze a szerkesztője⁶² is.

[...]

Csoóri Sándor: Egy ilyen konfliktussal, mint a Nagy Gazsi verse, élni tudnánk tovább. Ha férfiasabbak lettetek volna és nem lettetek volna hajlandók belemenni abba, hogy évekre kiszolgáltatassák egy ilyen konfliktusnak az egészet, akkor más volna a helyzet. Ne jöjjenek el, kibírjuk, akkor majd választanak egy új vezetőséget.

Jovánovics Miklós főtítkárs: Akkor lehúzhatod a rolót. Mit fogunk csinálni télikabátban ülve, pénz nélkül, ha jönnek a külföldiek? Ez egy üzem...

Csoóri Sándor: Akkor erről ők döntöttek. Ne viccelj, akkor nem jönnek ide a lengyel és az orosz írók, akkor a politika döntötte el úgy, ahogy neki kellemesebb. Ne haragudj, ha nincs férfiasság, akkor minek egy szervezet? Akkor menjünk el udvarolni, az sokkal többet ér, mint itt hülyéskedni, mert nevetségesek vagyunk, minden erőnk elmegy! Ki fog nevetni bennünket mindenki, ha ilyen nyámnyila módon adjuk a javaslatokat. [Zaj és ellentmondások.]

Jovánovics Miklós főtítkárs: Kell egy keményebb titkárság. Elnök van, de főtítkárs nincs!⁶³ Tessék, uraim, tessék átvenni a hatalmat! Megpróbáljuk! Nagyon érdekes kísérlet lesz. Ez az egyetlen megoldás, semmi más! Csak ez lehet, hogy igenis tessék újból választani, mert válságba jutottunk.

⁶² A korábbi főszerkesztő halála után megbízott főszerkesztőként tevékenykedő Monostori Imre szigorú megrovást és prémiummegvonást kapott, a versrovatot vezető Sárándi Józsefet pedig elbocsátották a laptól. Utóbbi – Monostori visszaemlékezése szerint – egy Aczél Györgyöt személyesen sértő korábbi verse miatt kaphatott súlyosabb büntetést. Bővebben lásd: Monostori Imre: *Az Új Forrás vonzásában*. Tatabánya, József Attila Megyei Könyvtár, 1999, 140–147.

⁶³ Az ülés korábbi részében Jovánovics Miklós maga is jelezte feltételezett lemondási szándékát – egy esetleges kollektív elnökségi lemondás kapcsán azt a helyzetet vetítve elő, hogy a szövetség lejáratja magát, és a szovjet írókat legfeljebb a minisztérium tudja majd fogadni. „Én nem tudom ajánlani ezt és én azon a napon beadom a lemondásomat, mielőtt erre sor kerül, az elnöknek, mert akkor személy szerint lehetetlenné vált a munkám.”

[...]

Fekete Gyula alelnök: Valamire el kell jutni. Egy szempontból veszélyesnek tartom azt, hogy most arról határozzunk, hogy választmányi ülést hívunk össze ezzel a napirenddel. Tudniillik akkor elrepül a nehéz kő. Azért mégis legalább a következőt javasolnám, ezt a javaslatot tegyük meg: vegyes bizottság, Moszkva, és a vegyes bizottság tegyen javaslatot a megoldásra, amit a választmány megtárgyal; ha ezt elfogadják. Ha ezt nem fogadják el, akkor az elnökség már most megadja a titkárságnak a felhatalmazást, hogy második lépcsőben a választmányi ülést hívjuk össze, már azzal a napirendi ponttal: újraválasztás. Ne mi dobjuk el azt a követ még most se.

Csurka István: A következőt javaslom. Elnökünk felajánlotta a lemondását, amit az elnökség túlnyomó része nem tartott helyesnek és nem akart elfogadni. Éppen ezért a megoldás az, amit mondasz: vegyes bizottság, moszkvai utazás...

Fekete Gyula alelnök: És a vegyes bizottság javaslata alapján a választmány ezt az ügyet megoldja.

Csurka István: ...és amennyiben ezt nem vállalják, akkor kénytelenek vagyunk az elnöki lemondásból következő lépéseket megtenni.

Fekete Gyula alelnök: Összehívjuk a választmányt és vezetőséget választunk.

[...]

Akkor visszatérek ahhoz, hogy volt itt két javaslat, vélemény. Az egyik az, amit [Hernádi] Gyula mondott, hogy Miklós ne mondjon le, a másik pedig, amit te mondtál [*Jovánovics Miklósnak – N. Z.*], hogy az Elnökség most kijelenti: a Nagy Gáspár ügyet rendezi. Őszintén mondom, hozzátéve ehhez kommentárképpen: nem hiszem, hogy ez a nyilatkozat ki fogja elégíteni a politikát. A harmadik pedig az, hogy ezt a moszkvai utat igenis, akár személyes megállapodások útján is mozdítsuk úgy meg, hogy menjen a dolog. Ez az egyik javaslat. A másik javaslat a következő. Az Elnökség javaslatot tesz arra, hogy a vegyes bizottságot hívjuk össze és a vegyes bizottság dolgozzék ki egy olyan javaslatot, amelyet a választmány elé terjeszthetünk ennek az ügynek a végleges megoldására. Ez az egyik tétel. A másik tétel az, hogy a moszkvai utat függetlenítjük most ettől – és egyáltalában a külkapcsolatainkat, addig, míg ez az ügy rendbe nem jön. Amennyiben ezt a két javaslatot bármilyen okból nem fogadnák el – ez nem zsarolás –, akkor vegyük úgy, hogy az Elnökség ez esetben, nem lévén más megoldás, elhatározta, hogy összehívja a választmányt azzal a céllal, hogy a lemondott elnök helyett – ha a lemondás továbbra is fenn áll – válassza újra a vezetőséget. Itt még az a kérdés, hogy az Elnökséget is, vagy pedig az egész vezetőséget.

[...]

Hubay Miklós elnök: A két javaslat nem zárja ki egymást. A vegyes bizottság összeülhet már csak azért is, hogy ezt az esetleges kiutazást megtárgyalja.

Fekete Gyula alelnök: Mindenképp azt javaslom, hogy maradjunk az alternatív javaslat mellett. Az egyik az, hogy a vegyes bizottság előkészíti a dolgot a két javaslattal, a másik az, hogy mi magunk összehívjuk a választmányt a tisztikar újraválasztására. És mind a kettő mellett legyen egy olyan külön ajánlása az elnökségnek, hogy a moszkvai utat egyhangúlag mindnyájan nyomatékosan javasoljuk.⁶⁴

⁶⁴ Az ülés hátralévő részében második napirendi pontként Köpeczi Béla Írószövetségnek írt levelének vitája folyt, amelyben a művelődési miniszter azt kifogásolta, hogy Csoóri Sándor – más ellenzékiek társaságában – aláírt egy, a lengyel néphez címzett, Jerzy Popiełuszko katolikus pap bestiális meggyilkolása ellen közzétett tiltakozó nyilatkozatot. A szövetség tagjai a vita során kiálltak Csoóri mellett, és nem kívántak beleszólni abba, hogy magánemberként milyen ügyekben nyilvánít véleményt. A nyilatkozatot lásd: Jerzy Popiełuszko mártírhalála mindannyiunk gyásza. Magyar értelmiségiek és munkások nyilatkozata. *Irodalmi Újság*, 1985/1, 6.

Molnár Imre

A magyar–lengyel barátság jelentősége Pákh Tibor életművében¹

A lengyelekhez fűződő kapcsolat Dr. Pákh Tibor egész életében valamilyen formában folyamatosan jelen volt. Találkozásaink alkalmával a lengyeleket csak mint testvérnemzetet emlegette, amelyhez ezeréves történelmi kapcsolat s az ebből fakadó sorsközösség köt bennünket magyarokat. Erre a felismerésre nemcsak a két világháború közötti magyar iskolák történelem óráinak tananyaga alapján jutott el, amely kiemelt helyet biztosított a magyar–lengyel barátság oktatásának, hanem saját élet-tapasztalatai is megerősítették ebben.¹

Mindössze tizenöt éves volt, amikor 1939 márciusában részlegesen ugyan, de ismét helyre állt az 1920-ban megszűnt magyar–lengyel közös határ. A Kárpátalja területét elfoglaló és a Kárpátok gerincén húzódó lengyel határhoz érkező magyar katonai alakulatokat lengyel díszszázad és diadalkapu fogadta „Witamy!”² felirattal. A 180 km hosszúságban megújult ezeréves közös határon találkozó, egymást kitörő örömmel üdvözlő és megölelő

magyar és lengyel katonák haditudósításokban ritkán látható fotói nemcsak a magyar sajtó címlapjait telítették meg, hanem a magyar történelmet rajongásig szerető ifjúember lelkét is. Ehhez fogható hatást értek el a magyar tiszti küldöttséget vezető vitéz Szombathelyi Ferenc tábornoknak az Uzsoki Hágón Wacław Scaevola-Wieczorkiewicz tábornokhoz, a przemysli X. hadtest parancsnokához és tisztjeihez intézett szavai is, melyeket a magyar és a lengyel sajtó is közzé tett:

„Nagy pillanat ez mindnyájunk életében, a magyar–lengyel határ újból való visszaállítása. Biztosan tudjuk, hogy ez a határ mindig közös lesz, mint amilyen közös a lengyel és a magyar lélek: lovagias, előkelő, szabadságszerető és a függetlenség mély érzésétől áthatott. Ez a lelkület töltött el bennünket a múltban és hozott össze ismét bennünket a Kárpátok bércein. Területeinket ideig-óráig elválaszthatták, de lelkünket szétválasztani nem tudják. Bízunk abban, hogy meg fogjuk találni egymás kezét, baráti

kezet szoríthatunk, mert szívünk mindig együtt dobogott.”³

Sajnos e felhőtlennek tűnő egymásra találásból fakadó békés időszak nem sokáig maradt fenn a két nemzet történelmében. 1939 szeptemberében a Molotov–Ribbentrop paktum nyomán Lengyelországot előbb a németek rohanták le, majd a szovjetek támadták hátba. Ezt követően előbb a német birodalom, majd a szlovák állam katonai egységei követeltek Magyarországon területén keresztüli felvonulási lehetőséget a közös magyar–lengyel határvonala azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy déli irányból is rátámadjanak a független lengyel államra.⁴ A magyar kormány szembeszállva a német és a szlovák követelésekkel, „becsületbeli ügyként” kezelve a lengyelekhez fűződő viszonyt, az ország területén nem engedélyezett semmilyen lengyelelles hadműveletet.⁵ Ezzel szemben szeptember 18-án megnyitotta a határt s lehetővé tette, hogy a menekülő lengyelek tízezrei – köztük katonai egységek – a szorító német és szovjet

¹ A tanulmány egy korábban megjelent írás részben módosított és bővített változata. Vö. Molnár Imre: Pákh Tibor lengyel kapcsolata. In. *A megtörhetetlen. A XII. Fiatal Politológusok Találkozásának emlékkönyve Pákh Tibor tiszteletére*. Szerk. Nagy Dóra – Molnár Imre. Lakitelek, Antológia Kiadó, 2024. 47–58.

² Isten hozott!

³ Babucs Zoltán: Lengyel magyar kézszorítás az ezeréves határon. *Magyar Hírlap*, 2019.03.18. https://www.magyarhirlap.hu/tortenelem/Lengyelmagyar_kezszoritas_az_ezereves_hataron (Utolsó letöltés: 2025. 02. 18.)

⁴ Erről bővebben: Juhász Gyula: A Teleki-kormány lengyel politikája. *História*, 1980/1, 30–31., illetve Lagzi Gábor: Szlovákia támadása Lengyelország ellen 1939 szeptemberében. *Haditechnika*, 2012/1, 73–75.

⁵ Varga E. László: Egy nem publikált Teleki-levél kapcsán a volt miniszterelnökről. Tények és dokumentumok. *Studia Caroliensia*, 2004/2, 52–53.

nyomás elől Magyarországra jöhessenek és egy részük tovább menjen nyugat felé, más részük itt vészelve át a megszállás éveit.⁶

Az ország számos településén, így Pákh Tibor szülővárosában, Komáromban is lengyel menekülttáborok jöttek létre. Ezeket a táborokat többnyire katonai menekültek foglalták el. A civil menekültek polgári házakban, nyaralókban, szállodákban nyertek elhelyezést.⁷ A lengyelek befogadásának szervezésében különösen aktívan bekapcsolódtak a magyar arisztokráta és nemesi származású családok, melyek felmenői sok esetben lengyel ősökkel, illetve családtagokkal is rendelkeztek. Így Pákh Tibor komáromi szülőházát is megtöltötték a lengyel menekültek, akiknek Tibor szülei nemcsak szállást és ellátást biztosítottak a háború egész ideje alatt, hanem lelki vigaszt is nyújtottak. Zongoraművész édesanyja minden este Chopin dalokat zongorázott, amit a *Boże cosz Polska* (Isten, ki Lengyel hont) kezdetű egyházi himnusszal fejezett be a menekültekkel közösen énekelve.⁸ (Ez az egyházi himnusz kötelező tananyagként szerepelt a korabeli iskolai oktatásában). A II. világháború idején a városba érkező lengyel menekültek befogadásának emlékére a Komárom-Esztergom Megyei Közgyűlés magyar, lengyel, angol nyelvű emléktáblát helyezett el az egykori Pákh-villa falán, melynek

avatására 2009 decemberében került sor.⁹

Pákh Tibor nem lehetett tanúja a magyarországi lengyel menekültek háború utáni repatriálásának, mert kevéssel a katonai szolgálatra való 1944-es bevonulása után a szovjet hadsereg bátyjával, Ervinnel együtt Ausztria területéről a Szovjetunióba hurcolta. Ám hadifogolyként eltöltött évei során a szovjet kényszer-munka-táborokban vele együtt sínylődő fogoly lengyelekkel találkozva ismét volt alkalma megtapasztalni a sorsközösség ezúttal keserű kenyerét, hiszen a lengyeleknek a győztes szövetségesek oldalán valójában ugyanabban a sorsban kellett részesülniük, mint a tengelyhatalmakhoz tartozó vesztes Magyarországnak.

A lengyelek iránt érzett mély szimpátiája talán a párválasztásban is meghatározó szereppel bírt számára, hiszen az 1954-ben feleségül vett Szabó Edith lengyel nemesi felmenőkkel rendelkezett. Lengyelül ugyan már nem beszélt, de lakószobájuk falán büszkén őrizték a bydgosci lengyel ősök hagyatékából származó olajfestményeket. Szabó Edithtel a családjukat ért sok megpróbáltatás ellenére is halálig tartó hűség kötötte össze Pákh Tibort.

A következő lengyel epizód 1956-ban bukkant fel Pákh Tibor életében, aki folyamatosan kapcsolatot tartott a hazafias érzésű egyetemi ifjúság képviselőivel. Tőlük szerzett tudomást arról, hogy az egyetemisták október 23-án a lengyelekkel való szolidaritás kifejezéseként felvonulást szerveznek és Bem apó szobrához vonulnak.¹⁰ A választott helyszín jelentősége nemcsak abban állt, hogy a magyarok szolidaritásukról akarták biztosítani a lengyelek népet, hanem abban is, hogy kifejezzék, a lengyelországihoz hasonló reformváltozásokat kívánnak életbe léptetni a magyarországi politikai és társadalmi életben is.¹¹ Pákh Tibor azonnal eldöntötte, hogy ezen a tüntetésen részt akar venni.

„Én október 23-án délelőtt bejöttem az autógyárból Pestre, és fél kettő-kettő között a Vigadó téren csatlakoztam a fölvonulókhoz. A Vigadó tértől együtt mentem a tervezőirodásokkal, először a Lánchídhöz, aztán át a Lánchídon, s utána végig a Fő utcán a Bem térre. Fölemelő élmény volt egy óriási tömegben főlsszabadultan menni, különösen nekem, mint diszkriminált kádernek.”¹²

A felemelő élményhez számára az is hozzátartozott, hogy a tömeg élén magyar és lengyel nemzeti zászlót vivő fiatalok haladtak, s a felvonulók által vitt transzparenseken ott volt a lengyel címer

⁶ Lagzi István: A II. világháború alatti magyarországi lengyel menekültek történetének főbb kérdései. In: *Tanulmányok a magyarországi lengyel emigráció történetéből 1939–1945*. Szerk. Lagzi István. Budapest-Szeged, Lengyel Tájékoztató és Kulturális Kp, 1979, 15–43.

⁷ Bieganski, Witold: Lengyel háborús menekültek Magyarországon a II. világháború éveiben, In: *Tanulmányok a magyarországi lengyel emigráció történetéből 1939–1945*. Szerk. Lagzi István. Budapest-Szeged, Lengyel Tájékoztató és Kulturális Kp, 1979, 43–53

⁸ Pintér Miklós: *A megtörhetetlen. Dr. Karácsonyi Pákh Tibor életrajza* [kézirat – a szerző tulajdonában]

⁹ Befogadták a menekülteket. Lengyel hála a Konkoly-Tege és a Pákh családnak. *Komárom-Esztergom megyei 24 óra*, 2009.12.17., 5.

¹⁰ Tischler János: A lengyel Október és az 56-os magyar forradalom kölcsönhatása. In: *Évkönyv 1996/1997*. Szerk. Bak János. Budapest, 1956-os Intézet, 1997, 118–128.

¹¹ Mitrovits Miklós: Magyar-lengyel kölcsönhatások az 1956-os forradalom idején. *Újkor.hu*, 2016. 10. 23. <https://ujkor.hu/content/magyar-lengyel-kolcsonhatasok-az-1956-os-forradalom-idejen> (Utolsó letöltés: 2025. 02. 18.)

¹² Balázs Eszter: *Interjú Pákh Tiborral*. (1997–1998) Szerk. Kőrösi Zsuzsanna. [visszaemlekezesek.hu – Oral History Archívum](https://www.visszaemlekezesek.hu/pakh-tibor). <https://www.visszaemlekezesek.hu/pakh-tibor> (Utolsó letöltés: 2025. 02. 18.)

is. A tömeg vissza-visszatérően skandalálta a magyar–lengyel barátság jelszavait.¹³

Pákh Tibor október 25-ig jelen volt a forradalom minden egyes fontos eseményénél. Huszonötödikén, a parlament előtti tömegmészárlás (Pákh kifejezése) során lőtt sebet kapott és kórházi ápolásra szorult. A forradalom helyszíneit azonban élete végéig rendszeresen felkereste.

„A szabadulásom óta ezt az útvonalat október 23-án meg is szoktam mindig tenni. A nyolcvanas években is mindig fél háromkor elmentem a Bem-szoborhoz virágot vinni. Volt, amikor a munkásőrök bevittek abba az épületbe, ami most az MDF-nek a székháza, vagy különböző helyekre elcitoláltak. De volt, amikor le tudtam tenni a virágot, például 1985. október 23-án.”¹⁴

Az 1961-től 1971-ig tartó bebörtönzését és kényszergyógykezelését követően a hetvenes évek végén kezdte meg együttműködését a magyar politikai ellenzék egyes tagjaival. Közülük csak kevesen voltak, akik el tudták fogadni Pákh Tibor akkor radikálisnak tűnő követeléseit, úgy mint a szovjet megszálló csapatok azonnali kivonását, a Szovjetunió által hazánkban okozott károk és veszteségek jóvátételét, az

önrendelkezési jogot, valamint Mindszenty József hercegprímás rehabilitálását és hazahozatalát.

II. János Pál pápa vatikáni trónra lépése, s az ő lengyelországi látogatásai nyomán életre hívott Szolidaritás szakszervezeti mozgalom nagy reményt és bátrabb kiállási magatartást eredményezett a magyar ellenzéki mozgalom berkeiben is. 1980 nyarán a Szegényeket Támogató Alap (SZETA)¹⁵ kezdeményezésére magyarországi nyaraltatással szerették volna segíteni hátrányos helyzetű lengyelországi családok gyermekeit. Az akciót Pákh Tibor jelentős pénzösszeggel támogatta.¹⁶

Ahol csak lehetősége adódott rá, ott hangsúlyozta a lengyel–magyar szolidaritás fontosságát. 1979-ben részt vett az egy évvel korábban pápává választott II. János Pál első lengyelországi útján. A pápa częstochowai és krakkói miséjére piros–fehér–zöld szalagokkal díszített zarándokkeszket vitt, de 1980 augusztusában, a Szolidaritás kibontakozása idején már ott volt Gdańskban.¹⁷ Pákh számos kortársával együtt ez idő tájt úgy vélte, hogy II. János Pál pápa apostoli működése lelki megújulást eredményez egész Közép-Európa számára, melynek eredménye Magyarországon is meg kell, hogy mutakozzon.¹⁸ Ő maga minderről így nyilatkozott:

„1980 tavaszán a lengyeleknél már meglehetősen intenzív volt az ellenállás a moszkvai leninizmus túlkapásai ellen. Különböző szervezetek alakultak. Tulajdonképpen mindenféle társadalmi csoportnak meg volt már a szervezete. [...] Volt egy Nowa nevű kiadójuk a lengyeleknek, egy szamizdat kiadó. Az egyik szerkesztőjét elfogták.”¹⁹

Mirosław Chojeckit több társával együtt 1980 márciusában tartóztatta le a rendőrség, aki ezt követően fogolytársával, Dariusz Kobzdiejével együtt a börtönben tiltakozó éhségsztrájkot folytattott. A lengyel ellenzék néhány földalatti szervezetének tagja szolidaritásuk kifejezéséeként, illetve a bebörtönzött Chojecki és több politikai fogolytársa védelme és kiszabadulása érdekében 1980. május 7-től nyilvános közösségi éhségsztrájkot hirdetett meg, melyhez bárki szabadon csatlakozhatott. Az éhségsztrájk helyszínéül a Podkowa Leśna-i Szent Kristóf plébániát és templomot választották, nem utolsósorban annak plébánosa, a törvénytelenül üldözöttek melletti bátor kiállást tanúsító, Leon Kantorski atya miatt, aki befogadta és mindenben segítette az éhségsztrájkoló ellenzéki csoportot. A sztrájkoló tiltakozásuk céljai közé besorolták az igazságért bebörtönzött fehérorosz, ukrán, litván cseh és lengyel ellenzéki személyekkel

¹³ A leggyakrabban skandált ilyen jelszavak a következők voltak: *Lengyelország példát mutat, kövessük a magyar utat! Minden magyar együtt halad, követjük a lengyel utat! Bem apó és Kossuth népe, menjünk együtt, kéz a kézbe! Függetlenség, szabadság, magyar–lengyel barátság! Szolidaritást a lengyel néppel! Éljen a lengyel nép! Éljen a lengyel munkáspárt!* Korányi G. Tamás: *Egy népfelkelés dokumentumaiból* 1956. Budapest, Tudósítások Kiadó, 1989, 51.

¹⁴ Balázs i. m.

¹⁵ A Szegényeket Támogató Alap (SZETA) 1979-ben megalakult magyar ellenzéki civil szervezet, amely a magyar társadalom szociális problémáira hívta fel a figyelmet. A hátrányos helyzetben élő családokat támogató akciói illegálisnak számítottak, mivel a magyar állam hivatalosan nem ismerte el a „szegénység” létezését az országban.

¹⁶ Nagy W. András: Keresztes vitéz. *Beszélő*, 1991/24. (1991.06.15.) 17–19. A hátrányos helyzetű lengyel családok gyermekeinek táboroztatása a magyar és a lengyel belügyi szervek blokkoló együttműködésének köszönhetően az eredeti elképzeléshez képest csak korlátozott létszámmal valósulhatott meg. Lásd: *Interjú Nagy Bálinttal* (1999.). Az interjút készítette és szerkesztette: Kőrösi Zsuzsanna. visszaemlekezesek.hu – Oral History Archivum. <https://www.visszaemlekezesek.hu/nagy-balint> (Utolsó letöltés: 2025. 02. 24.)

¹⁷ Mitrovits Miklós: *Tiltott kapcsolat. A magyar–lengyel ellenzéki együttműködés, 1976–1989*. Budapest, Jaffa, 2020, 48–49.

¹⁸ Engelmayer, Ákos: *Legenda opozycji węgierskiej – Tibor Pákh*, Podkowiński Magazyn Kulturalny, nr 51. <https://www.podkowianskimagazyn.pl/nr51/tibor.htm> (Utolsó letöltés: 2025. 02. 18.)

¹⁹ Mirosław Jerzy Chojecki, a *Nowa Független Kiadó* alapító főszerkesztőjével együtt a rendőrség letartóztatta Dariusz Kobzdiejt is. Rajtuk kívül több ellenzéki személyt is letartóztattak a rendőrség.

való szolidaritásuk kifejezését is.²⁰ Minderről Pákh Tibor a Szabad Európa Rádió tudósításaiból értesült, s azonnal útra kelt, hogy egyetértve a lengyel ellenzékiek céljaival, saját „tiltakozó börtjével”²¹ ő is csatlakozzon a sztrájkoló lengyelek csoportjához. Május 13-án érkezett meg Podkowa Leśnába.

„Ott megkerestem a templomot. Bementem a templom plébánosához, jelentkeztem nála és mondtam, hogy szeretnék csatlakozni hozzájuk, mégpedig Szent Adalbert szellemében, mert Szent Adalbert volt az, aki az első évezred végén a kereszténység szellemében térített. Ugye Prága püspöke volt, akkor Szent István királyunk bérmálásában vett részt, utána Lengyelországba ment és Poroszországban halt vértanúhalált. Esztergom és Gniezno védőszentje. Úgyhogy én és rajtam kívül még elég sokan Közép-Európa védőszentjének tartják. Így én az ő szellemében csatlakozom hozzájuk most, a második évezred vége felé, a moszkvai birodalom embertelen leninizmusa elleni tiltakozásul, a nemzeti függetlenség visszaszerzésének reményében. Vagyis tiltakozni akartam az igazságtalanságok ellen, amelyek ellen a lengyelek tiltakoztak. Megengedték, hogy csatlakozzam.”²² Csatlakozását maga Leon Kantorski plébános jelentette be az aznapi esti miséjén.

Pákh Tibor csatlakozása valójában nem minden akadály nélkül ment végbe. A történetekre így emlékezett az éhségstrájkolók egyike, Leszek Budrewicz:

„Pákh Tibor érkezése érdekes eset volt. A »Szabad Európából« értesült az éhségstrájkjáról. Ő egy Magyarországon (börtönnel, pszichiátriával) rettenetesen elnyomott ellenzéki volt, résztvevője az 1956-os budapesti felkelésnek is. Ősz hajú, vékony, szerényen, de ízlésesen öltözködő idős férfi volt, kicsit olyan, mint a lengyel sportolók egykori edzője, Jan Mulak. Szinte senki sem tudott róla semmit, de amikor Jacek (Kuroń)²³ meghalotta, hogy Pákh a második világháború idején egy magyar katonatiszt volt, dühöngeni kezdett, és azt mondta, hogy amíg ő él, ide be nem engedi Pákhot. Meg, hogy ő biz’ nem fog egy fasisztával együtt éhségstrájkolni. Jacek mindig szinte mindenkit meg tudott győzni mindenről, ha nem így, akkor úgy, ha nem most, akkor később. De képes volt beismerni a hibáit is. Igaz, nem gyakran, de gyakran nem is követte el őket. De a Pákh-ügyben most először láttam, hogy miként lett »lefegyverezve«. Mindenki ellene fordult. Emlékszem, hogy Róza Woźniakowska türelmesen elmagyarázta neki, hogy Pákh tartalékos tiszt volt, akit behívtak... és biztosan nem követett el háborús bűnöket. De Jacek

attól félt, hogy a kormánypropaganda „összeházasítja” őt Hitler egyik szövetségésével, de nekem például az járt a fejemben, hogy ha Ozjasz Szechter²⁴ részt vehetett az egyik korábbi éhségstrájkban, akkor kinek és mit árthat egy idős magyarországi férfiú? Szerintem senki nem használta ezt az érvet, de Kurońt még így is leszavazták, és Pákh Tibor, mint később kiderült, teljesen jogosan csatlakozhatott az éhségstrájkhoz.”²⁵ A befogadásával kapcsolatos vitából szerencsére Pákh Tibor semmit nem vett észre, legalábbis soha nem beszélt róla. Valójában elemében érezhette magát a lengyelek között, hisz’ végre nem magányos harcusként kellett kiállnia elvei megvallása és céljai elérése érdekében.

„Velük voltam, nagyon jól éreztem ott magam, mert látható volt, hogy az összes irányzat mind közös házra talált abban a templomban. Minden este volt egy közös szentmise, ahova a város apraja-nagyja eljött, még a templom kertjében is tolongtak. Alig fértek ott el. Podkowa Leśna akkor tulajdonképpen a lengyel ellenállás és a lengyel–magyar közös ellenállás fészke volt. Amikor ott voltam, értesültem a lengyelektől, hogy ők mennyire nagyra becsülnék bennünket, ők mennyire ’56 szellemében akarnak eljárni. És hihetetlen érdeklődéssel volt mindegyik

²⁰ *Głodówka w kościele św. Krzysztofa w Podkowie Leśnej (7–17 maja 1980 r.).* [Éhségstrájk a Podkowa Leśna-i Szent Kristóf plébánián (1980. május 7–17.)] <https://wzz.ipn.gov.pl/wzz/multimedia-1/fotografie-i-grafiki/2203,Glodowka-w-kosciele-sw-Krzysztofa-w-Podkowie-Lesnej-7-17-maja-1980-r.html> (Utolsó letöltés: 2025. 02. 18.)

²¹ Pákh Tibor az éhségstrájk helyett szívesebben használta a *tiltakozó bört* kifejezést. Mint mondta: „A börtönben ugyanis étkezés-megtagadásnak nevezték azt, amit mi köznyelven éhségstrájkknak hívunk. Én pedig az effajta civil életbeli tiltakozásra nem szívesen használtam az éhségstrájk szót, ugyanis a civil életben nem kötelező az étkezés. Én ezt inkább tiltakozó börtnek neveztem.” Lásd: Balázs i. m.

²² Uo.

²³ Kuroń, Jacek (1934–2004) a Podkowa Leśnában tartott éhségstrájk fő szervezője, a lengyel kommunista-ellenes ellenzék emblematiszusa alakja, a Munkásvédelmi Bizottság (KOR) alapítója. 1989–2000 közt a lengyel SEJM képviselője, illetve két kormányzat munkaügyi és szociális minisztere.

²⁴ Szechter, Ozjasz (1901–1980) zsidó származású lengyel kommunista újságíró, aki a hatvanas évek végétől fokozatosan a rendszer ellenzékévé vált.

²⁵ *Głodówka w kościele św. Krzysztofa w Podkowie Leśnej...* i. m.

irányzat '56 és a magyarországi események iránt.²⁶

Pákh Tibor személyes élményei alapján tudott beszámolni a csoport tagjainak 1956 eseményeiről és jelentőségéről. Ez még inkább növelte az iránta való szimpátiát, aminek bizonyítéka az is, hogy a napi szentmisén, melyen a sztrájkoló csoport minden hívő és hitetlen tagja szinte kötelező jelleggel vett részt, a lengyel sztrájkolók Magyarorszáért, Mindszenty József bíborosért, Nagy Imre mártír miniszterelnökért, az 1956-os forradalom hőseiért és elesettjeiért és Szent István király oltalmáért imádkoztak az általuk mondott „Hívek könyörgése” imában.²⁷ Pákh, az általa ismert idegen nyelvek közül angolul és franciául is kitűnően szót tudott érteni az éhségstrájkoló csoport tagjaival.²⁸

„Közben személyes beszélgetések során azt is megtudtam tőlük, hogy a magyar huszárok a második világháború alatt mennyire a lengyelek védelmére keltek, és meg is mutatták azokat a huszársírokat, amelyeket azóta is rendszeresen gondoznak. És amikor 1994 tavaszán Podkowa Leśna engem díszpolgárává választott, akkor vittem is egy ilyen babérkoszorút a sárvári Huszár Múzeum baráti körének a nevében ezekre a sírokra. Egyébként Podkowa Leśna arról is nevezetes, hogy 1986. október 23-án, a magyar forradalom harmincadik évfordulóján, a kommunista országok közül

itt volt először nyilvános '56-os emléktábla-leleplezés.”²⁹

Ezen az illegálisan szervezett és végrehajtott '56-os emléktábla avató ünnepségen felolvasták Pákh Tibor köszöntő levelét is.³⁰

Pákh Tibor sikerélményét a fenti eseményeken túl nyilván az is növelte, hogy az éhségstrájk végül eredményesen végződött. A letartóztatott lengyel ellenzékieket ugyan elítélték, de legtöbbjüket feltételesen szabdlábra helyezték. Pákh Tibor Lengyelországból egy idehaza csak 1956-ban megtapasztalt egység élményével tért haza, ráadásul ennek az egységnek léte a keresztény szolidaritás alapjaira épült, melyben „vallásosak és ateisták, munkások és értelmiségiek, fiatalok és idősek” tudtak összefogni. Ennek az összefogásnak csatlakozásával ő maga is részese lett és reményét fejezte ki, hogy hozzájárult „a magyar–lengyel barátság elmélyítéséhez”.³¹

Pákh Tibor lengyel éhségstrájkolókhöz való csatlakozásának nyilvánvalóan az otthoniak számára is volt szimbolikus üzenete: Ilyen egységre, ilyen, áldozatoktól sem visszariadó elszánt és összefogást eredményező tiltakozó lelkületre van szükség Magyarországon is.

Ennek az élménycsomagnak az emlékével vágott neki Pákh Tibor a második lengyelországi útjának is, hogy a Szolidaritás szakszervezeti tagokkal való lelki közösségét kifejezve ismételten „bőjtöljön”

Podkowa Leśna templomában, így tiltakozva a kommunista hatóságok jogtalanságai ellen. Sajnos ez alkalommal nem jutott túl a határon. Minderről ő maga a következőképp számolt be:

„Amikor '81-ben, a szükségállapot bevezetése után³² ki akartam utazni Lengyelországba, akkor bizony már nem engedtek ki, levettek a vonatról. Tulajdonképpen ebből is arra következtetek, hogy a megfigyelő módszerük igen alapos lehetett, mert én nem beszéltem erről a tervemről senkinek se. Magam kezdeményeztem és magam mentem. Panyókára vetett kabátal, két aktatáskával a kezemben indultam el. És ahogy a vonat elindult a Keleti pályaudvarról, abban a pillanatban bejött hozzám egy civil meg két határőr. Elvittek egy üres fülkébe, ott megmotoztak, és azt mondták, hogy leszállítanak a vonatról, mert nem utazhatom el. Természetesen tiltakoztam, hisz' semmiféle jogalapjuk nem volt, hogy megakadályozzanak az utazásomban. Ennek ellenére leszállítottak Komáromban. Ott mindjárt bejelentettem, hogy tiltakozó éhségstrájkot tartok. Ott kellett töltenem az éjszakát a komáromi váróteremben, mert már késő volt. És másnap reggel útlevél meg minden okmány nélkül vissza kellett utaznom. Úgyhogy mindjárt megírtam a panaszomat a legfőbb ügyésznek. Panaszomban leírtam ezeket a visszaéléseket és bejelentettem, hogy amíg nem orvosolják, addig éhségstrájkot tartok

²⁶ Balázs i. m.

²⁷ *Głodówka w kościele św. Krzysztofa w Podkowie Leśnej...* i.m.

²⁸ Pákh Tibornak a lengyelek éhségstrájkjához való csatlakozásáról a lengyel földalatti szabad sajtó *Opinia* és *Głos* című kiadványa is megemlékezett.

²⁹ Balázs i. m.

³⁰ Pákh Tibor mellett Kőszeg Ferenc és Mécs Imre köszönőlevében üdvözölte az 1956-os emléktábla felavatását. Vö: Kőszeg Ferenc: Engelmayer. *Beszélő*, 1994/29 (1994.07.21.), 5.

³¹ Dr. Pákh Tibor, jogász. In: *Magyar Füzetek 7. A lengyel földindulás*. Párizs, 1980, 103–105.

³² Más források szerint erre a kiutazásra korábban, 1981. október elején került sor. Lásd: [Kőszeg Ferenc–Kis János]: *Beszélgetés Pákh Tiborral*. *Beszélő*, 1982/2, 52–59.

az Egyetemi templomban.³³ Úgyhogy minden reggel nyolc órakor elmentem az Egyetemi templomba, és amikor bezárták, hazajöttem. Ezt csináltam négy napig. Négy vagy öt nap után az ajtómon zörgettek mentős jellegű férfiak, és mondták, hogy ők be akarnak vinni engem vizsgálatra a bolondházba. Mondtam, hogy semmi lehetőségük és semmi alapjuk nincs erre, ők nem hatósági személyek. Erre hoztak rendőröket. És a rendőrökkel hátracsavart kézzel becipeltek egy mentőautóba, és bevittek a bolondházba. Mindjárt be is jelentettem a főorvosnak, hogy bírói szemlét kérek, és bent is folytatom az éhségsztrájkot. A főorvos beleegyezett, hogy ha iszom vizet, akkor folytathatom az éhségsztrájkot a bírói szemléig. Körülbelül három nap múlva megtartották a bírói szemlét.”³⁴

Az ún. bírói szemle eredményeként aztán ismét a kényszer gyógykezelés következett. „Félóra múlva fönn feküdtem a kezelőasztalon, lekötöztek, haloperidol-infúziót kaptam, öt perc múlva már delíriumban voltam.”³⁵

A lengyel példa hatása azonban váratlanul idehaza is testet öltött. Pákh Tibort ekkor már nem hagyták magára ellenzéki barátai, ismerősei. A kórházban többen közülük felkeresték, szolidaritásukról, szimpátiájukról biztosították s a maguk eszközeivel segítséget ígértek neki. Közülük is volt fogolytársára, Krassó Györgyre, illetve Solt Otíliaira emlékezett

vissza szívesen, a következőképpen: „nagy jóindulattal látogattak, és persze előnyös volt nekem, hogy nyilvánosságra került az ügyem. Még egy tiltakozó nyilatkozatot is aláírtak ötven-egyházyan. Bár ez a brutalitáson nem változtatott, mert úgy tömtek, hogy közben még a fogamat is kicsorbították.”³⁶

Időközben megérkezett a hír, hogy kényszergyógykezelése ellen a lengyel ellenzékiek is tiltakoztak, szimpátiájukról és szolidaritásukról biztosították őt. A Pákh Tibor ügyéről adott információkat a Független Diákszervezet táviróin Lengyelország-szerte szétküldték. Ennek köszönhetően sikerült a lengyel közvéleményt is megmozdítani, és a Pákh-ügyben készült tiltakozó petíciót több mint kétezren írták alá.³⁷

Pákh Tibor helyzetén mindez ugyan nem sokat könnyített, ám lelki elégtételként nagyon sokat jelentett számára. Ezt bizonyítják erre vonatkozó visszaemlékező szavai is:

„Én annak idején kiálltam a lengyelek mellett, hogy áldozatot kell hozni a szabadságért, és végül is az áldozat soha nem vész kárba, ha azt az ember igazságos ügyért, tisztességesen csinálja. Így ennek az ügynek nagy publicitása lett a médiában Franciaországban és más különböző helyeken is.”³⁸

Pákh Tibort szabadon engedték, de szigorú megfigyelés alatt tartották, ezzel azonban nem tudták

megakadályozni a „lengyel ügy” és a lengyelek melletti következetes kiállását. A gdański megállapodások aláírásának első évfordulóján Budapesten a Bem-emlékműnél, ahol 1956. október 23-án a Lengyelországgal való szolidaritási tüntetést tartottak, a magyar ellenzék emlékező tüntetést szervezett. Az első letartóztatott személy Pákh Tibor volt, akit az ezt követő időben nyolcszor vettek őrizetbe.³⁹

Egy év múlva, 1982. augusztus 30-án, a Szolidaritás megalakulásának második évfordulójára ismét a Bem-szoborhoz szervezett megemlékezésre gyűltek össze az ellenzék tagjai. A tüntetés szervezőit a nagy erővel kivonuló rendőrség azonban már a rendezvény kezdetén letartóztatta. Helyettük rögtönzött formában Pákh Tibor mondott beszédet, aki ezúttal megúsza a letartóztatást. Követelte a letartóztatottak szabadon engedését és a lengyel és a magyar szabadság áldozataira emlékezve csendes imára szólította fel a jelenlévőket.⁴⁰

A Szolidaritás papjának, Jerzy Popiełuszko atyának a brutális meggyilkolása után Pákh Tibor aláírása is ott szerepelt azon az 1984. november 3-án kelt, a gyilkosságot elítélő és emiatt tiltakozó magyar értelmiségi nyilatkozat⁴¹ szövege alatt, mely kimondta, hogy „Sok millió ember gyászában osztozunk, amikor hangot adunk részvéünknek és szolidaritásunknak. A brutális módon meggyilkolt

³³ Az Egyetemi templomra (Papnevelde utca 5-7.) saját szavaival azért esett a választása, mert „Számomra a templom a legmegnyugtatóbb hely, ahol az Úristen közelében vagyok, és mert az oltárképén ott van a Czeszochowai Madonna.” Uo.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

³⁷ Szukalski, Wiesław: Prométheuszok vagy realisták? *Beszélő*, 1988/25, 59–61.

³⁸ Balázs i.m.

³⁹ Engelmayer i. m.

⁴⁰ Mitrovits i.m. 2020, 135.

⁴¹ Jerzy Popiełuszko mártírhalála mindannyiunk gyásza. Magyar értelmiségiek és munkások nyilatkozata (Budapest, 1984. 11. 03.). *Irodalmi Ujság*, 1985/1, 6.

Jerzy Popieluszko atyát nemcsak hozzátartozói, polgártársai, hívei és a Szolidaritás követői gyászolják; mártírhála mindannyiunkért, kelet-európaiakért volt. Azokért az elemi polgári jogokért halt meg, amelyekért most már nélküle küzdünk tovább.”⁴²

1984. október 14-én a budapesti Lengyel Kulturális Intézetben nemzetközi szimpóziumot tartottak, melynek témája a jaltai konferencia volt. A rendezvényre, az intézet kulturális programjait rendszeresen látogató Pákh Tibor is meghívót kapott, s ott felszólalásra is jelentkezett. „A rendezők akkor szólították fel először hozzászólása befejezésére, amikor emlékeztükbe idézte, hogy Moszkva Jaltában kötelezettséget vállalt a megszállt országok politikai akaratának tiszteletben tartására és demokratikus választások rendezésére. Dr. Pákh azonban folytatta előadással is felérő hozzászólását. Elmondta, hogy a magyar nép 1956-ban Jalta szovjet meghamisítása ellen is felkelt. Mikor kijelentette: Moszkva '56. november 4-én másodszor is megszegte a jaltai egyezményt, a konferencia előadói és résztvevői elhagyták a termet.” A szervezők azonban a magnetofont elfelejtették kikapcsolni, így Pákh Tibor magnóra mondhatta felszólalásának teljes szövegét. A nem kis botrányt keltő jelenet után Pákh Tibor nevét nem kívánatos személyként törölték a Lengyel Intézetbe meghívandók névsorából.⁴³

Pákh Tibor beszédet mond 1988. március 15-én a Bem szobornál.
Fotó: Fortepan / Horváth Ernő, 162778.

1987. március 15-én a Bem-szobornál elevenítette fel a Közép-Európában érvényesülő nagyhatalmi befolyás ellen tiltakozó lengyel tábornok emlékét, az '56-os fénylő tekinteteket és az „isteni szikrát”, ami elősegítette a szabadságharc kirobbantását.⁴⁴

A lengyel társadalom a rendszerváltást követően sem feledkezett meg Pákh Tibornak a lengyel szabadság és függetlenség mellett való bátor kiállásáról.

1994-ben Podkowa Leśnában Pákh Tibort a város díszpolgárává avatták. A javaslatot megin-dokló Leon Kantorski plébános, a szabadságért harcoló egykori Szolidaritás legendás papja ezekkel a szavakkal indokolta a díszpolgári címre benyújtott kérelem jogosságát: „Olyan volt számunkra, mint a szabadság első lehelete és a Szolidaritás hírnöke. Az akkoriban hallatlan útlevél nehézségek és az utazással

járó veszélyek közepette is képes volt legyőzni minden akadályt, hogy legalább néhány napra el tudjon jönni Podkowa Leśnába, és részt vegyen a május 13-15-i éhségsztrájkon, ahol a magyarok nevében vállalt szolidaritást a lengyel nemzettel.”⁴⁵ 2019-ben újabb elismerésként az NNV⁴⁶ Filmfesztivál Gdyniában rendezett gáláján megkapta a Szabadság ajtaja kitüntetését, melyet a nevében az 1956-os forradalom nemzeti hőse, Wittner Mária vett át ezekkel a szavakkal: „Boldog vagyok, hogy Pákh Tibor barátom megérhette ennek a díjnak a megítélését, mert egyre kevesebb már az élő közülünk. 1956-ban a lengyeleket követtük, s remélem ma is össze tudunk fogni.”⁴⁷

Pákh Tibor 2022 elején úgy döntött, hogy Komárom és Pilisvörösvár után, Mindszenty József hercegprímás szobrot szeretne adományozni Krakkó

⁴² Molnár Imre: *Az igazság szabaddá tesz. Boldog Jerzy Popieluszko, lengyel mártírpap élete és halála a történelmi dokumentumok és visszaemlékezések tükrében*. Budapest, METEM, 2011, 128.

⁴³ Dr. Pákh Tibor felszólalására. Félbeszakadt a jaltai értekezlet! *Beszélő*, 1985/13–14, 125.

⁴⁴ Deák Gábor: Március tizenötödike Budapesten. Méltósággal, erőszak nélkül. *Demokrata*, 1987/3, 3.

⁴⁵ *Vö. Uchwała nr 157/XLIV/94 Rady Miasta Podkowy Leśnej z 15 marca 1994 roku* (Podkowa Leśna városi tanácsának 1994. március 15-i döntése 157/XLIV/94.) <https://podkowalesna.pl/thibor-pakh.html> (Utolsó letöltés: 2025. 02. 24.)

⁴⁶ Festiwal NNV – Festiwal Niepokorni Niezłomni Wyklęci (Engedetlenség, Megtörhetetlenség, Kiátkozottak Filmfesztiválja).

⁴⁷ Festiwal NNV. Lásd: A Filmfesztivál dokumentációjából, <https://festiwalnnw.pl/o-festiwalu/> (Utolsó letöltés: 2025. 02. 18.)

városának is. Véleménye szerint Mindszenty bíboros, Wyszyński bíboros és Szent II. János Pál pápa tették a legtöbbet azért, hogy népeink túlélhessék a kommunizmus nehéz éveit, és ez az út vezetett a lelki újjászületéshez.⁴⁸ Pákh Tibor az emlékmű adományozásakor az általa oly sokat emlegetett ezeréves magyar–lengyel barátság gondolatából kiindulva, köszönetét fejezte ki közös szentjeink (Szent László, Szent Kinga, Szent Hedvig kultuszának ápolásáért, valamint az általa tisztelt Isten szolgája Esterházy Jánosnak, a krakkói érsek, Marek Jędraszewski által megkezdett boldoggá avatási folyamatáért. Az adományozás lebonyolítására a budapesti lengyel személyi plébániát és a Magyarországi Lengyel Katolikusok Szent Adalbert Egyesületét kérte fel. Az általa adományozott, tiszteletreméltó Mindszenty József bíboros-szobor felavatására 2021. november 6-án Krakkóban, az Isteni Irgalmasság Bazilika altemplomában, a Magyar Kápolna előterében került sor.⁴⁹ Pákh Tibort – mivel betegség miatt nem tudott személyesen részt venni az emlékmű leleplezésén – Engelmayer Ákos, Magyarország volt varsói nagykövete képviselte az avatási ünnepségen. Az ünnepélyes szoboravatáson részt vett Lezsák Sándor, a Magyar Országgyűlés alelnöke és Ryszard Terlecki, a lengyel SZEJM akkori alelnöke is. Lezsák Sándor avatóbeszédében aláhúzta: „Mindszenty drámai élete Magyarország 20. századi történetét, a keresztény nemzetek függetlenségi harcát jelképezi,

és mutatja a lengyel és a magyar nemzet sorsközösségét is. Felidézte, hogy a kommunizmus idején a magyar hercegprímáshoz hasonló szerepet betöltő lengyel prímást, Stefan Wyszyński bíborost szeptemberben avatták boldoggá Varsóban”⁵⁰. A két prímás életútjában érzékelhető párhuzamokat emelt ki az ünnepségen szintén felszólaló lengyel alsóházi alelnök, Ryszard Terlecki is.⁵¹ A Kligl Sándor, Munkácsy Mihály-díjas magyar szobrászművész tervezte és Latorcai Csaba kőszobrász kivitelezte krakkói Mindszenty-szobor felavatását követően a krakkói főkonzulátus társszervezésében a Krakkói Filharmónia Zenekara ünnepi hangversenyt is adott az emlékműavatás tiszteletére.

A rendezvény Pákh Tibor személyéhez köthetően egyúttal tiszteletadást is jelentett az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc hőseinek. Ez a szoboradományozás volt az utolsó olyan nemes gesztus Pákh Tibor részéről, amelyet a lengyel–magyar barátság oltárán ajánlott fel.

A *Beszélő* című egykori szamizdat folyóirat szerkesztői egy alkalommal feltették számára a kérdést: Miért olyan fontos neked Lengyelország? Pákh Tibor válasza ez volt: „Nemcsak személy szerint nekem. Országainkat Szent Adalbert, Árpád-házi szentjeink, nagy történelmi alakjaink cselekedetei fűzik össze. Ezeréves kapcsolat ez. Ma is ebben a szellemben kell munkálkodnunk, s akkor Kelet-Európa visszanyerheti történelmi

szerepét az európai egyensúly fenntartásában.”⁵²

Precíz és lényeglátó válasz, melyben nemcsak Pákh Tibor lengyelekhez való ragaszkodásának indoklása érhető tetten, hanem annak pontos megfogalmazása is, hogy mi a jelentősége a magyar–lengyel stratégiai összefogásnak és együttműködésnek térségünk és az egész európai kontinens jövője számára. Ennek az összefogásnak volt (egyéb felvállalt ügyei mellett) megtörhetetlen harcosa Pákh Tibor, s ezt a célt kellene szem előtt tartania minden, a térségünk és nemzeteink jövőjéről felelősen gondolkodó közéleti személynek és intézménynek. Legyen segítségünkre mindebben Pákh Tibor rendíthetetlen hite és megtörhetetlen akaraterije.

⁴⁸ Tibora Pákh wspomina Akos Engelmayer [Pákh Tiborra emlékezik Engelmayer Ákos]. *Biuletyn*, 2022/6, 9–10. https://archiwum.podkowalesna.pl/wp-content/uploads/2009/07/Biuletyn_6_www.pdf (Utolsó letöltés: 2025. 02. 18.)

⁴⁹ Mindszenty József-szobrot állítottak a krakkói magyar kápolna előterében. *Magyar Kurír*, 2021. 11. 08. <https://www.magyarKurir.hu/hirek/mindszenty-jozsef-szobrot-allitottak-krakkoi-magyar-kapolna-elotereben> (Utolsó letöltés: 2025. 02. 18.)

⁵⁰ Berezny István: Felavatták Mindszenty József szobrát Krakkóban. *Index.hu*, 2021. 11. 06. <https://index.hu/kulfold/2021/11/06/mindszenty-jozsef-szobor-krakko-lengyelorszag/> (Utolsó letöltés: 2025. 02. 18.)

⁵¹ Uo.

⁵² Beszélgetés Pákh Tiborral... i.m.

Németh Máté

Fekete Gyula, a demográfiai helyzet szószólója

50 év a népesedés helyzetének szolgálatában

Fekete Gyula neve hallatán a legtöbb olvasónak – szépírói munkássága mellett – a magyar népesedés ügyéért vívott több évtizedes küzdelme juthat eszébe. A paraszti sorból származó író a hatvanas évektől kezdve volt elkötelezett harcosa a demográfiai kérdésnek, ez irányú küldetése pedig a kétezres évek elején is folytatódott, írásban és rádiós műsorban egyaránt figyelmeztetett az aggasztó tendenciák miatt. A tizenöt éve elhunyt író, szociográfus és közgazdász Fekete Gyula pályaképét tekintjük át a következőkben.

A két világháború közötti Magyarországon kibontakozó népi, falukutató írói kör az akkori államhatalmat birtokló konzervatív kurzus szigorú kritikusaként határozva meg magát, napirenden tartotta a korszak számos sorskérdését. A heterogén írói csoportosulás¹ tanulmányokat, szociográfiákat készített a vidék helyzetéről, a földkérdésről, de fontos témáik közé tartozott többek között a magyarság helyzete, illetve a népművelés is. Ennek a milliónek vált tagjává a Horthy-korszakban még a fiatal generációhoz tartozó Fekete Gyula, aki népünk legfontosabb kérdéseit, mindenekelőtt a demográfia ügyét a népi írókhoz hasonló gondossággal és éleslátással tartotta napirenden.

A KORAI ÉVEKTŐL AZ 1956-OS FORRADALOMIG

Mezőkeresztesen, paraszti családban született Fekete Gyula, 1922-ben. Édesapja Fekete Barnabás,

valamint testvére is az agrárvilágban dolgoztak, előbbi gazdaként, majd termelőszövetkezeti tagként, utóbbi agrártechnikusként.² Nem csoda, hogy ez a közeg, és a népi írók szellemisége végigkísérte életét és munkáit egyaránt. Magával a népiskolai gondolattal, a parasztság felemelésének jelentőségével, a falukutatással igen hamar, már tizenéves korában megismerkedett. Sárospataki gimnáziumi éve alatt, ahol önképzőköri elnökké is választották, társával falujárásokat szerveztek, előadásokat tartottak, táncházakban vettek részt, maguk is ismerkedve a vidéki viszonyokkal.³ Élményeiről így ír naplójában: „Az eddig tartott falunapok műsorán regősszámok, szociális és gazdasági tárgyú felolvasások, szavatelok, Móricz, Nyirő és Illyés műveiből felolvasások szerepeltek, s minden alkalommal tapasztalható volt a művelődési lehetőségektől elszigetelt falusi nép kultúrszomja, s a műsorszámokon, közös nótázáson tanúsított

romlatlan ízlése.”⁴ Sárospatakon is megfordultak írók előadásokat tartani, így Veres Péterrel is találkozott, aki a népi írók táborához tartozott. Erről később így emlékezett meg: „Én negyvenkettőben találkoztam vele először, Sárospatakon. [...] Péter bácsi brillírozni, tündökölni kezdett, ezúttal a világirodalomról. Kifogyhatatlanul sorolta a példákat, egymást érték a hivatkozások olyan nevekre, amelyeket a tanárok jó része hírből sem ismert, műveket elemzett, s azt is azzal a megkapó verespéteri logikával, melyen átsugárzik a józan paraszti gondolkodás, s egyszerűen rávilágít valami nagyon mai, nagyon szorongató gondunkra.”⁵

A sárospataki évek után 1942-ben megkezdte tanulmányait a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen, és még ebben az évben tagja lett a Györffy István Népi Kollégiumnak is. Utóbbi eredetileg Bolyai Kollégium néven alapították

¹ Megfért sorai között a szélsőjobboldalhoz sorolt Erdélyi József, valamint a radikális baloldali Erdei Ferenc, vagy éppen Darvas József is.

² Fekete Gyula 100. Szerk. Fekete Gyula György. Pilisvörösvár, Időjel Kiadó, 2022. 412.

³ Elek István: Rendszerváltoztatók húsz év után. Budapest, Magyar Rádió Zrt.–Heti Válasz Lap- és Könyvkiadó Kft., 2009. 61.

⁴ Fekete Gyula: Naplóm a történelemnek. 1941–2000. 1. kötet (1941–1972). Budapest, Trikolor Kiadó, 2007. 34.

⁵ Fekete i. m. 2022, 24.

1939-ben – célja a paraszti származású, rászoruló egyetemisták támogatása volt – új nevét 1942-től viselte Györfy István néprajzkutató után. A kollégiumi hálózat létrehozásának fontossága a népi mozgalomban nyert egyre nagyobb hangsúlyt. Ez a Bolyai Kollégium nevelési céljaiban is tükröződik: szombat esténként, a parasztsággal való sorsközösség erősítése érdekében népi írók adtak elő,⁶ így nem meglepő, hogy a kollégisták is a népi írókkal rokonszenveztek leginkább.⁷ Az intézmény szellemisége és az itt kötött barátságok Fekete Gyula életét is meghatározták a későbbiek során.

1945 márciusában Borsod megyei miniszteri biztосként feladata lett a földreform lebonyolítása. Munkájához tartozott többek között, hogy a megyében mindenhol elterjedjen a rendelet szövege és hogy Földigénylő Bizottságot válasszanak.⁸ Fekete Gyula – aki közben a Nemzeti Parasztpárt tagja lett – a kiépülő rendszer árnyoldalaival hamar találkozhatott, hiszen édesapja ugyan kártérítés nélkül felajánlotta földjét a termelőszövetkezetnek, mégis kuláklístára került: „...kivetették rá az adót az átadott földje után is, internálták, mert nem tudott fizetni, azután azért internálták, mert nem művelte meg a földjét, míg az internálótáborban volt; a ház felébe idegeneket telepítettek be, azok megverték az anyámat, apám végképp ivásra adta a fejét.”⁹

Mindeközben újságíróként – riportokat és publicisztikákat készítve – egyre közelebb

került az irodalmi pályához. Az ötvenes években megjelentek novellái, regényei, az 1953-as *Küzdelem* című elbeszélésével pedig a Szakszervezetek Országos Tanácsa (SZOT) irodalmi pályázatán első díjat kapott.

Pomogáts Béla fogalmaz így erről az időszakról: „Az ötvenes évek közepe-vége azután Fekete Gyula pályáján is fordulatot hozott. Ekkor vált igazán íróvá, aki önmagát kifejezve és kiteljesítve tud a társadalom számára értékes és eligazító mondanivalót kialakítani, s aki művészi alkotómunkája révén foglal állást, és hallatja szavát a közélet vitáiban.”¹⁰

Fekete Gyula tagja lett a Magyar Írók Szövetségének is, az ebben való részvétel a későbbiek során – mint látni fogjuk – szintén nagy jelentőséggel bírt, nemcsak az ő életében, hanem a későbbi Kádár-rendszer erjedésében is. Az 1956-os forradalom írószövetségi titkárként érte – a szervezet épülete mintegy információs központ működött –, decemberben pedig letartóztatás várt rá, az ellene és társai ellen indított eljárás volt az ún. kis íróper.¹¹ Letartóztatásának okát hosszú ideig nem közölték vele, hónapokkal később megtudta, hogy tevékenységével az *ellenforradalmi erőket* támogatta, ráadásul gyűjtést is szervezett részükre, illetve az *Irodalmi Újság* különszámának – amely uszító részeket tartalmazott – szövegezése is többek között hozzá kötődött.¹² Perében egy év felfüggesztett börtönbüntetést kapott, így 1957-ben szabadulhatott.

SORSKÉRDÉSEINK SZÓSZÓLÓJAKÉNT

Fekete Gyula írói munkásságának és tehetségének ékes bizonyítéka számtalan regény, novella, sok-sok vers, illetve a háromszor megkapott József Attila-díj. Egyik legismertebb munkája, *Az orvos halála* meg is lett filmesítve Páger Antal főszereplésével. Voltak ifjúsági regényei (*Kincskereső Pipitér*), társadalmi regényei (*A hű asszony meg a rossz nő*), tudományos-fantasztikus regénye (*A kék sziget*) és önéletrajzi munkái is (*Hogyan lettem író?*). Szépírói tevékenysége mellett egyfajta küldetésként tekintett arra, hogy hazánk demográfiai helyzetét, az ezzel kapcsolatos problémákat napirenden tartsa és próbáljon a maga eszközeivel tenni azért, hogy a folyamaton segítsen.

„Lehet, hogy hosszú távon a halhatatlanságot a regényeimnek és az elbeszéléseimnek köszönhetem, de én legalább olyan fontosnak tartom, hogy annak idején megvalósult a GYES-javaslatom, amely Trianon és a Don-kanyar veszteségeit többszörösen kifoldozta.”¹³

Fekete Gyula évtizedeket szentelt tehát a népesedés, a népességfogyás és az elöregedés gondjainak vizsgálatára, a diagnózis mellett pedig javaslatokat is megfogalmazott a gondok kezelésére. A demográfiai problémák folyamatának kezdetét az 1950-es évek végére teszi, ő maga pedig az 1960-as évek elején kezdett mélyebben foglalkozni a témával.

⁶ Salamon Konrád: *A harmadik út kísérlete*. Budapest, Eötvös Kiadó, 1989. 105.

⁷ A Györfy Kollégium alapján később számos népi kollégium jött még létre, ezeket a NÉKOSZ fogta össze. Rákosi Mátyás által kiépített diktatúra azonban véget vetett a kollégiumi rendszernek.

⁸ Fekete i. m. 2022, 28.

⁹ Fekete Gyula: *Még egyszer – Szülőföldjeim*. *Kortárs*, 1976/2, 265–268.

¹⁰ Pomogáts Béla: Fekete Gyula írói pályája. *Forrás*, 1974. május–június, 92. [91–94.]

¹¹ A nagy íróper ezután következett, 1957 novemberében ítéletet hoztak négy íróval szemben (Déry Tibor, Háy Gyula, Zelk Zoltán, Tardos Tibor), akiket több éves börtönre ítélték, de nemzetközi tiltakozás miatt végül hamarabb szabadulhattak.

¹² Fekete i. m. 2022, 57.

¹³ Fekete i. m. 2022, 410.

1964-ben *Árnyékbokszolás – tizenkét menetben* címmel jelentetett meg írást, amellyel az *Élet és irodalomban* zajló népesedési vitába kapcsolódott be ő is. Munkájában kifejtette, hogy minden ember adósa a társadalomnak élete miatt, ezt pedig utódok létrehozásával és nevelésével tudjuk kiegyenlíteni.¹⁴ Cikkében kitért az egykezés problémájára is, illetve vitába szállt azokkal, akik a népesedési problémákat *partikuláris nemzeti ügy*gének akarják lealacsonyítani, tekintve, hogy arányaiban hazánkban született a legkevesebb gyermek 1962-ben.¹⁵ Az évtized közepén megfontolásra érdemesnek tartotta a GYES bevezetését, amely kapcsán gazdasági és lelki/pszichológiai aspektusokat is sorolt, arra jutva, hogy mindenki (állam, anya és gyermek egyaránt) jobban járna, ha az édesanya a három év alatti gyermekével – állami dotációban részesülve – otthon maradhatna.¹⁶

A *Nők Lapja* hasábjain a hetvenes években indított vitasorozatot ugyanebben a témakörben, és a beérkező, 700 körüli olvasói levél felhasználásával aztán egy szociográfiát is kiadott *Éljünk magunknak?* címmel.¹⁷ A nagy példányszámú orgánumban zajló disputák¹⁸ többek között „az anyák nehéz helyzetét, többszörös terhelését, a többgyerekes családok szorongató gondjait, a jövedelemosztás durva igazságtalanságait s a képtelenül elnevelt, eltájtolt közvélemény

otrombaságait terítette ki a nyilvánosság előtt”.¹⁹ A levelekből készült kiadványhoz később hozzáfűzést is tett, amelyben a jövedelemelosztás hibás voltát hangsúlyozta, ami egy téves közgazdaságtudományi felfogáson alapul: „a társadalmilag feltétlen szükséges létszámú utód felnevelését kiiktatja a társadalmi újratereztetés folyamatából és a – »majd a kommunizmusban kielégítendő« – magán-szükségletek körébe utalja.”²⁰ Úgy vélte, az így félresiklott jövedelemelosztás – más szocialista országokban is, ahol ezt követték – a demográfiai mutatószámot negatívba fordította.²¹

A hetvenes évek közepén egy írásában (*A jövő kizsákmányolása*) említi az F-faktor tényezőt, amely az élet átörökítésének, a folyamatosságának az értékhalmaza. Az F-faktor a jövőbe vetett beruházást jelenti, amely a maga nemében nehezen meghatározható értékű tényező (anyagi-lelki-szellemi szükségletek mind beletartoznak), de – noha a család adja ennek legnagyobb tételét – az egész társadalomnak részt kell vállalnia belőle.²²

A *Véreim, magyar kannibálok!* című munkájában tételesen kitér azokra az okokra, amelyek a drasztikus demográfiai helyzet előidézői.²³ Az ezzel foglalkozó fejezet (*Okok hevenyészett leltára*) nagy részletességgel, tíz tételben tárja fel a helyzet hátterét. Fekete Gyula többek

között kitér ezekben a családi lét problémáira (fogyasztásközpontú szemlélet, nevelési-oktatási hiányosságok, párkapcsolati gondok stb.), a gyermekvállalás megterhelő anyagi vonzatára, valamint az anyaság rangjának visszaesésére.²⁴ Az okok közé sorolja továbbá az abortuszt és fogamzásgátlást, az értékrendet (élvezetek hajhászása, az elkötelezettség, felelősségvállalás és a hűség, mint értékek jelentéktelenedése), az alacsony gyermekszám ideálját, a népesedés és a szociálpolitika problémáit, a nyugdíjrendszert, az individualizációt, a káros szenvedélyeket és az önpusztító életmódot is.²⁵

A felsorolt és részletezett 163 aggasztó tényező miatt a szerző is felteszi a kérdést: lehet-e kiút ebből a helyzetből, megfordítható-e a tendencia? Mindenekelőtt leszögezi, hogy a népesedés folyamatát lehet befolyásolni, erre külföldi – csehszlovák – példát is említ Fekete Gyula.²⁶ Fontosnak tartja a családi lét anyagi megbecsültségét, a főhivatású anyaság bevezetését, rövidített munkaidőt az anyák számára, illetve a fiatalok családi életre való tudatos nevelését.²⁷ A közgazdász-író összegzőként azt javasolja, hogy szüntessék meg az anyaságot, valamint a gyermekvállalást és nevelést terhelő akadályozó tényezőket („leleményes erőszakot”).²⁸

¹⁴ Juhász-Pintér Pál: „Cselekvéseinket, felelősségérzetünket, kötelességtudatunkat ne a remény motiválja, hanem a tisztesség!”. *Rendszerváltó Archívum*, 2020/4, 45.

¹⁵ Fekete Gyula: *Európa öngyilkossága*. Budapest. Tri kolor Kiadó. 2005. 10-11.

¹⁶ Uo. 18.

¹⁷ A könyv része volt a *Magyarország felfedezése* néven újraindított sorozatnak.

¹⁸ A hetvenes években a nevelésről, a magányról és a házasságról is zajlott vita az újságban.

¹⁹ Fekete Gyula: *Véreim, magyar kannibálok!* Budapest. Magvető Könyvkiadó. 1992. 7.

²⁰ Fekete: *i. m.* 2005. 41.

²¹ Uo.

²² Uo. 68.

²³ Fekete: *i. m.* 1992. 71–101.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo. 337.

²⁷ Uo. 339–340.

²⁸ Uo. 340.

Az említettek mellett sok könyvében, interjúban, publicisztikában képviselte a magyarság demográfiai ügyét, illetve a legtöbb előadásában, rendezvények alatt tett hozzászólásaiban volt ez gondolatainak fókuszában, egészen haláláig.²⁹

KÜZDELEM AZ ÍRÓSZÖVETSÉGBEN

Az 1956-os forradalom után az Írószövetség munkáját 1957 januárjában felfüggesztették azzal az ürüggyel, hogy ott „a Magyar Népköztársaság érdekeivel ellentétes tevékenység folyt”, majd nem sokkal később, ez év áprilisában fel is oszlatták a szervezetet.³⁰ Két évvel később a kommunista pártvezetés engedélyezte az újjászervezést, szigorú állami ellenőrzés alatt. Ennek ellenére a szervezet Fekete Gyula és a népi írók egyik jelentős működési területévé vált, ahol különösen az 1980-as években tudott ő maga is egyre erőteljesebb kritikával élni a rendszer kultúrpolitikájával szemben.

Az 1981-es közgyűlésen – amelyen Csoóri Sándor élt a legkeményebb mondatokkal az aczéli kultúrpolitika jellege kapcsán – a párt hivatalos jelöltjei mellett bekerültek az írók jelöltjei is, így lett végül a 69 fős választmány tagja, valamint a szervezet egyik alelnöke Fekete Gyula. Hozzászólásában – az irodalom hátrányos megkülönböztetése kapcsán hozott érvek mellett – a társadalmi

problémákat említette, önpusztító népek nevezte a magyart, felsorolva ennek tényezőit, úgymint a szapora csecsemőhalál, elmebaj, egyke, öngyilkosság, lelki restség, disszidálások, alkohol és a narkó.³¹

Öt évvel később ismét az Írószövetségre terelődött a közfigyelem, hiszen több, a közéletet megmozgató ügy (*Tiszatáj* betiltása, Csurka István író szilenciuma, *Hitel* folyóirat ügye) volt napirenden a szervezet fórumain. Az 1986. novemberi közgyűlésen – ahol Fekete megőrizte helyét mind a választmányban, mind az alelnöki pozícióban – sem mulasztotta el felszólalásában, az okosabb irodalompolitika hangsúlyozása mellett, az ország népesedési csődjét megemlíteni.³² A Kiss Gy. Csaba által „földcsuszamlásnak” nevezett esemény jelentőségét egyébként Fekete Gyula is nagyra tartotta és a rendszerváltás előzményeit innen eredeztette.³³

A NÉPI ELLENZÉK SZERVEZŐJEKÉNT

Fekete Gyula a Magyar Demokrata Fórum (MDF) hét alapítójának egyike, a lakiteleki találkozó szervezője és levezető elnöke. A többi alapítóhoz való kapcsolódás persze jóval régebbre nyúlik vissza. A következő sorokban néhány találkozási pontra térünk ki, a teljesség igénye nélkül.

Az író alkalmanként megfordult a hatvanas évek végén szerveződő asztaltársaság, a „Nagy Népi Hurál” összejövetelein, ahol a későbbi alapítók közül már jelen volt Für Lajos, Csoóri Sándor, Kiss Gy. Csaba és Bíró Zoltán, illetve később Csurka István is.³⁴

A Fiala Írók Találkozásának 1979-es lakiteleki összejövetelein – a település művelődési házában író-olvasó találkozókon már korábban is járt – Illyés Gyula és Csoóri Sándor mellett fel is szólalt. A találkozó Lezsák Sándor – szintén MDF-alapító – szervezői munkájának köszönhetően valósulhatott meg. Részt vett 1984-ben abban az akcióban, amely a „tizenkilencek levele” néven vált ismertté, és egy személyesen Kádár Jánosnak címzett levélről szólt, amelyben a nemzet sorskérdéseit elemezték a szerzők. Az aláírók között találjuk többek között Bíró Zoltánt, Csoóri Sándort, Csurka Istvánt és Für Lajost is.³⁵

Egy évvel később ő is jelen volt a monori találkozón, ahol a Kádár-rendszerrel kritikus közeg vett részt. A tanácskozás három csoport, a népiek, amelyhez ő maga is tartozott, a demokratikus ellenzék, valamint a reformközgazdászok fóruma volt. Fekete Gyula – Donáth Ferenc kérésére – Csurka István előadásához a népesedési gondok témakörében tett hozzászólást, amely elemzés naplója szerint nagyjából húsz percet vett igénybe, de a találkozóról készült

²⁹ 2004-ban egy rádiós interjúban vehemensen képviseli álláspontját és tér ki a népesedés helyzetének drasztikus alakulására. Fekete Gyula: Magyarország a pusztulás útján. Sunyo Mészáros csatornája, Youtube, 2012. március 5. <https://www.youtube.com/watch?v=KWeiZdBF3n0> (Utolsó letöltés: 2025. 02. 19.)

³⁰ Vasy Géza: A Magyar Írószövetség rövid története. MI_tortenete_vegl.pdf (Utolsó letöltés: 2025. 02. 19.)

³¹ *Jegyzőkönyv a Magyar Írók Szövetségé 1981. december 12–13-i közgyűléséről.* Szerk. Szeredi Pál. Pilisszentkereszt, Barangoló Kiadó, 2020. 60.

³² *A másik Magyarország hangja.* Szerk. Kiss Gy. Csaba–Szilcz Eszter. Lakitelek, Antológia Kiadó, 2016. 85.

³³ Fekete Gyula: *Naplóm a történelemnek. 1941–2000. 2. kötet (1973–1984).* Budapest, Trikolor Kiadó, 2007. 1444.

³⁴ Szécsi Árpád: *Rendszerváltó mozgalom.* Budapest, RETÖRKI, 2023. 47.

³⁵ Pintér M. Lajos: *Ellenzékben 1968–1987.* Lakitelek, Antológia, 2007. 73.

jegyzőkönyvbe nem került be.³⁶ Hozzászolt a kisebbségi kérdéshez is, itt említést tett a Bethlen Gábor Alapítvány³⁷ helyes felhasználásáról, valamint a sajtó korrekt tájékoztatásnak jelentőségéről, ami a nemzeti sorskérdéseket illeti.³⁸ A monori tanácskozás jelentősége az ellenzéki együttműködés volt, a találkozókat folytatásának jelentőségét a résztvevők meg is fogalmazták³⁹, de a két csoport – népiek és demokratikus ellenzék – közti különbségek már ekkor is kirajolódtak.

Az ún. demokratikus ellenzéki csoportosulással való „szakítás” után előkészítője volt az MDF genezisének számító 1987-es lakiteleki találkozóknak, az ismert tanácskozás *A magyarság esélyei* megnevezést kapta. Az összefüggésben az egyik legfontosabb feladatot kapta, ő elnökölt az egész napos rendezvényen, ahol megalakult a Magyar Demokrata Fórum, amelynek egyik alapítója lett. Lezsák Sándor házigazda köszöntése után ő kapott szót, bevezetőjében a heterogén társaság közös nevezőit kereste, így említette meg a felelősségérzetet, a haladás és a tettvágy jelentőségét, mint közös pontokat.⁴⁰

Tagja lett az MDF elnökségének és részt vett a második Lakiteleki találkozókn is, illetve a népi-nemzeti

ellenzék által régóta vágyott saját újság, a *Hitel* szerkesztőségébe is bekapcsolódott 1988-tól.

Az MDF párttá alakulását ellenezte, a mozgalom mellett kardoskodott, ezért aztán el is távolodott 1989 tavaszától az elnökségtől. A négyigenes népszavazás kapcsán visszatért, tekintve, hogy nem értett egyet pártja kommunikációjával, és a szavazástól való távolmaradásra biztatott. Hibának tartotta a köztársasági elnök megválasztásának módját, ahogy nem értett egyet az Antall József által követett irányvonallal sem.⁴¹

RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI ÉVEK

1990-ben – párttársai bátorítására⁴² – elnöke lett az 1989 nyarán újonnan megalakuló Magyar Néppártnak⁴³, de a formáció nem érte el az 1%-ot az 1990-es választáson, a következőn pedig már nem is indult el.⁴⁴

1993-ban részt vett a Magyarok Világszövetsége nevű szervezet megalakításában és vezetésében, különböző tisztségeket betöltve, illetve részt vállalt ennek szakmai csoportjainak munkálataiban is (pl. mezőgazdasági, családpolitikai).⁴⁵ Néhány évvel később alapítója és elnöke lett a „Százak Tanácsa” elnevezésű közhasznú egyesületnek, amely

állásfoglalásokat adott ki aktuális témákról, valamint évkönyveket jelentetett meg.⁴⁶

Fekete Gyula a politikától visszavonulva íróként folytatta pályafutását, valamint a demográfiai helyzet kapcsán évtizedek óta tartó misszióját. „A legnagyobb bajnak mégis azt tartom, hogy pusztul az ország. Hétszáz ezerrel kevesebben vagyunk 1981 óta. Már csak tízmillió a lakosság létszáma. Vénül a nemzet”⁴⁷ – mondta egy interjúban.

2007-ben a *Hitel*-ben jelent meg írása *Európa! S.O.S.! (A népesedésről 44 év óta írott köteteim, cikkeim, előadásaim zárszava)* címmel, melyben – némi statisztikával alátámasztott – vészkiáltást tett közzé a kontinens aggasztó demográfia helyzete és egyéb életellenes vagy rossz irányú folyamatai (drogliberalizáció, művi abortuszok lelki szövődményei, nyugdíjrendszer, migráció következményei) kapcsán.⁴⁸

Fekete Gyula földi pályafutása 2010-ben ért véget, de gazdag életpályájának és a népesedés, családpolitika kapcsán mutatott több évtizedes küzdelme következtében maradandó nyomot hagyott a magyar történelemben.

³⁶ Fekete Gyula: *Naplóm a történelemnek. 1941-2000. 3. kötet (1985-1992)*. Budapest, Tri kolor Kiadó, 2007. 1738-1739.

³⁷ A Bethlen Gábor Alapítvány létrehozása a népi írók egy régóta vágyott szervezete volt, végül hosszas küzdelem végén 1985. június 11-én Köpeczi Béla művelődési miniszter levélben értesítette Márton Jánost, hogy az alapítvány létrehozását jóváhagyják. Ez aztán ösztöndíjakat, díjakat adhatott eredeti célját betöltve.

³⁸ Fekete i. m. 2007, 1740. Fekete Gyula Bauer Tamás előadásához is hozzáfűzést tett, ahol a gazdaság és a kultúra kapcsolata mellett ismét említést tett a népesedési gondokról.

³⁹ Jónás Róbert: A monori tanácskozás. In: *A rendszerváltás mérföldkövei*. Szerk. Házi Balázs-Jónás Róbert-Nagymihály Zoltán-Rapali Vivien-Strausz Péter. Budapest, RETÖRKI, 2020. 34-39.

⁴⁰ *Lakitelek 1987. A magyarság esélyei – A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve*. Szerk. Agócs Sándor-Medvigy Endre. Lakitelek, Antológia Kiadó, 2007, 8-9.

⁴¹ Stefka István: *Rendszerváltók. Mi történik itt?* Budapest, Kairosz Kiadó, 2006. 30.

⁴² Elmondása szerint nem szerette volna vállalni a párt elnökségét, de az MDF elnökségének néhány tagja erre rábeszélte őt. Elek i. m. 2009, 64.

⁴³ A párt a Nemzeti Parasztpárt, illetve 1956-ban ennek utódjaként létrejövő Petőfi Párt szellemiségét kívánta folytatni, Bibó István, Erdei Ferenc, Illyés Gyula, Kovács Imre, Németh László, Veres Péter nyomdokain haladva.

⁴⁴ Juhász-Pintér Pál: A Magyar Néppárt megalakulása. In: *A rendszerváltás mérföldkövei...* 144-147.

⁴⁵ Fekete i. m. 2022, 395.

⁴⁶ Uo. 398.

⁴⁷ Stefka i. m. 2006, 30.

⁴⁸ Fekete Gyula: *Európa! S.O.S.! (A népesedésről 44 év óta írott köteteim, cikkeim, előadásaim zárszava)*. *Hitel*, 2007/7, 3-26.

Márciusi ifjak a hetvenes évek elején

Farkas Gyöngyi: *Márciusi ifjak a Kádár-korszakban. Alternatív március 15-i ünneplések az 1970-es években.* Pécs, Kronosz Kiadó, 2023.

A hatvanas években elindult, majd a hetvenes években kiszélesedett március 15-i (fél) illegális ünneplések történetét tárta fel Farkas Gyöngyi *Márciusi ifjak a Kádár-korban. Alternatív március 15-i ünneplések az 1970-es években* című monográfiájában. A Kronosz Kiadó által 2023-ban megjelentetett, 238 oldalas kötet összesen 12 fejezetből, felhasznált irodalom-, forrás- és képjegyzékből, névmutatóból és angol nyelvű összefoglalóból (Summary) áll. A fő kérdés arra irányul, hogy a többségében fiatalok által megvalósított, a hivatalos és állami keretek között megrendezett ünnepségektől eltérő megemlékezések miért pont a hatvanas-hetvenes évek fordulóján kezdtek kibontakozni. Erről, valamint a „különünneplések” hátteréről, jellegéről, összetételéről és eszközeiről ad közelebbi képet a szerző.

A *Bevezetésben* a kötet forrásbázisát mutatta be Farkas. Főként belügyminisztériumi iratok adták a kutatás magvát, amelyek az 1972. március 15-i tüntetés rendőrségi anyagaiból származnak. Az előző, valamint a következő évi megemlékezésekről közvetett források álltak csak rendelkezésre visszaemlékezések és különböző visszaállítások formájában.

Az *események* előzményeinél két, egymással szorosán összefüggő problémakör rajzolódik ki. Felmerült ugyanis, hogy miért csak a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején kezdődtek alternatív márciusi ünneplések, hiszen már jóval korábban elvette a hatalom március 15-e nemzeti élet. A három ünnepet (március 15-ét és 21-ét, illetve április 4-ét) egy nagyobb ünnepségsorozat részeként, az ún. Forradalmi Ifjúsági Napok keretében rendezték meg 1967-től. Valószínűsíthetően nem véletlen, hogy az első ismert (ugyan kis létszámú) alternatív ünneplés 1968-ban történt. Ezt követően minden évben növekvő létszámmal (1969-ben kb. 50 fővel, 1972-ben több ezres és még 1973-ban is közel ezer fővel) tartották meg a különünneplést. A létszámnövekedést bizonyítja a rendőri jelenlét fokozottabb jelenléte is (1973-ban közel ezer). Az időszakra vonatkozó fel-futás kapcsán jól érzékelteti a szerző a csehszlovák események (1968) hatását, valamint az *Eper és*

vér (1970) és a *Zabriskie Point* (1970) című filmek magyarországi bemutatásának – a hatalom elvárásaitól eltérő – reakcióit. Mindezen körülmények közrejátszottak a fiatalság – 1956 utáni első jelentősebb és – önálló akcióihoz.

A *motivációk* hátterében az imént ismerttetett okok mellett a kíváncsiság is nagy szerepet játszott. Mivel a források túlnyomó része a kihallgatási jegyzőkönyvekből ismert, ezért a valós szerepvállalás és háttér csak gyanítható a részt vevő személyeknél. Sokakat a nemzeti érzés őszinte megélése vitte bele az eseményekbe.

Az *Eszmék és nézetek* című fejezetben a résztvevők világnézeti hátterét, gondolkodásuk befolyásoltságát járta körbe a szerző. Itt felsorolásra kerültek a '68-as csehszlovák és a '70-es lengyelországi események, valamint az amerikai és nyugat-európai diákmozgalmak. Egyértelműen nem állítható, hogy a fiatalok egyöntetűen szocializmus ellenesek lettek volna. Többekre az „új baloldali látásmód” hatott, amiben nagy szerepük volt a nyugat-európai marxistáknak és Che Guevarának. Ami közös volt bennük, az a szabadságvágy, a '48-as eszmény forradalmisága (de nem internacionalista alapon), illetve a zenei és filmes kultúra nagyobb hazai támogatottságának vágya.

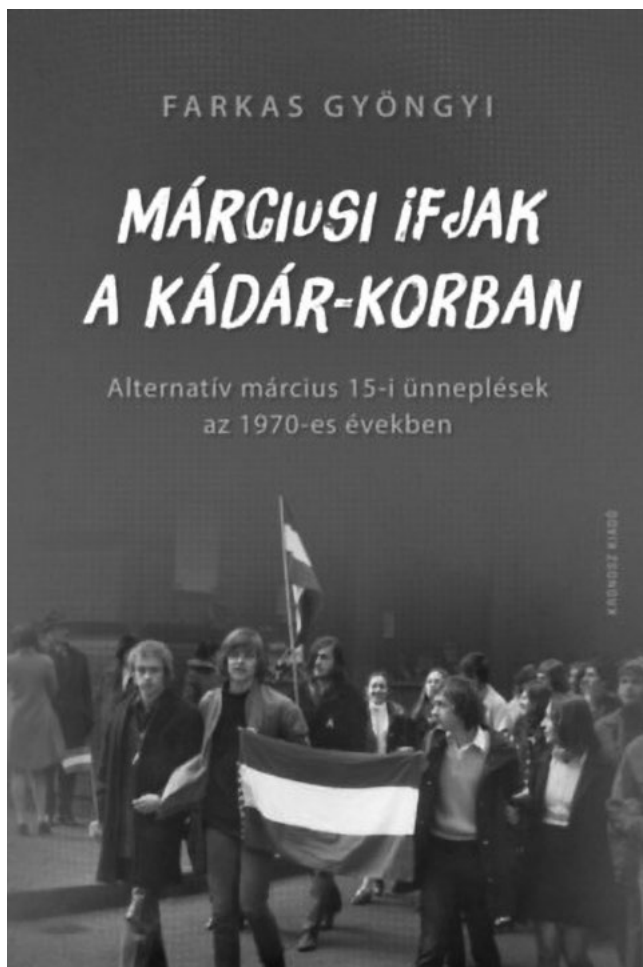
Az alternatív megemlékezések létrehozását a *Spontán vagy szervezett?* című fejezetben tárgyalja Farkas. A kérdés – véleményem szerint – a kötet legérdekesebb része, hiszen egy megválaszolhatatlan problémára hívja fel a figyelmet. A forrásokból kitűnik, hogy a résztvevők körében az esemény híre „el volt terjedve”. Ezzel ellentétben sem központi szervező erő, sem valamilyen társulás nem volt, aki az élére állt volna az eseményeknek. Voltak ugyan szervezkedő helyek, például az egyetemek, kollégiumok és gimnáziumok folyosóin vagy egyes fővárosi bisztrókban és kocsmákban, de ezek – ahogy a szerző pontosan rámutat – nem nevezhetőek központi szerveknek. A délutáni közös vonulások és gyülekezések viszont már a délelőtti ünnepség alatt vagy után kerültek megrendezésre. Ezeknél tetten érhető

valamilyen fokú szervezettség, de a megvalósulás képe szintén jócskán a spontaneitás felé mutat.

A *Jelképek és szimbolikus cselekedetek* című – hét alfejezetből álló – rész az alternatív ünneplők viseletét és kellékeit, a szavalatokat, a szónoklatokat, a verseket és a röpiratokat mutatja be. Minden egyes elem mutatott eltérést a hivatalos ünnep megszokott külsőségeitől. A ruhákon viselt kokárda mindig nagyobb méretű volt az állami rendezvényeken láthatóaknál. A zászlók kapcsán érdekesség, hogy a nemzeti ünnepen méltatlannak találták a magyar zászló mellé földbeszúrt vörös zászlókat, ezért a fiatalok „gyomlálták” azokat, tehát kiszedegették. A nagyobb méretű zászlókat pedig nem ritkán a lépcsőházakra kifüggesztettek „kölcsonózték”. A külön ünneplők öltözetében újfent megjelent a bocskai viselete, de jellemző volt a hosszú haj és arcszőrzet meghagyása is. A felvonulások során leginkább Kossuth-nótákat, a *Himnusz*t és a *Szózatot*, a *Marseillaise*-t, John Lennon *Give Peace a Chance* című slágerét vagy a *Sej, a mi lobogónk* (eredetileg NÉKOSZ-os indulót) énekelték. A verseknél jellemzően Ady Endrét (*Piros gyász ünnepén*), Babits Mihályt (*Petőfi koszorúi*) és Utassy Józsefet (*Zúg március*) szavalták a *Nemzeti Dal* mellett. Ezeken kívül megjelentek a fiatalok által írott saját versek is. A beszédekben a márciusi ifjúság méltatása mellett Kossuthot és Petőfit éltették a szónokok. Március 15-e környékén megjelentek „oroszelenes” falfirkák és nemzeti jelszavak a középületeken. Az eseményen pedig a 12 pont mintájára különböző „forradalmi” röplapokat és felszólításokat osztogattak a csatlakozóknak.

A *Kik voltak a „márciusi ifjak”? című fejezet az 1972-es (a legnagyobb és a legjobban felmért) és az 1973-as megemlékezések számarányait, életkori adatait, párttagságra vonatkozó információkat, valamint a foglalkoztatottság részarányait mutatja be. A fejezetcímmel apró utalás történt a Hollós Ervin-féle „ellenforradalmi” eseményeket bemutató kötetre.¹ 1972-ben egyes adatok szerint 1500-2000 fő vett részt összesen az alternatív megemlékezéseken. Ebből mindössze 111 kihallgatott vagy tanúként beidéztetett személyre vonatkozóan tudunk információt. Ez is eredményez azonban valamilyen reprezentációt a teljességre vonatkozóan. A többségük (79%) fiú volt, míg kétharmaduk (65%) 17-18 évesen vett részt. Alig több mint a résztvevők fele (52%) volt*

nagykorú a kihallgatások során. Érdekes adatot mutat a szakmai háttér, mivel a 44 dolgozó több mint fele szakmunkás volt. Ugyanez a tanulónál a gimnazisták felé billent. 1973-ban 65 főt állítottak elő és a részarányok szinte teljesen ugyanilyen képet adtak. További adalék, hogy ekkor az egyharmaduk (21 fő) volt KISZ-es, 8 személy volt tagja az MSZMP-nek és 19 szülő dolgozott valamilyen magasabb beosztásban. Az átfedésekről nincs információnk, de azt jól állapította meg a szerző, hogy a fiatalok és a fiatal felnőttek

vettek részt túlnyomó többségben a megemlékezéseken. A foglalkoztatottságról és a társadalmi háttérrel viszont gyakorlatilag nem vonhatunk konklúziót, hiszen a társadalom alsóbb és felsőbb rétegei is ugyanúgy képviseltek voltak az alternatív megmozdulásokban.

A nyolcadik fejezet (*A hatalom reakciói*) az állampárt viszonyulását és értékelését mutatja be. Eleinte bagatellizálták („nacionalista hergelés”, „éretlen magatartás”, „kis hangoskodó csoport”), majd 1972-től egyre komolyabb rendőri ellenőrzést rendeltek el. 1973-tól a fő célnak a megelőzést és az agitációt látták a megoldás kulcsának

¹ Hollós Ervin. *Kik voltak, mit akartak?* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1967.

(főként a KISZ révén), ami „sikeresnek” mondható, hiszen 1974-ben már nem volt jelentős emlékező akció.

A *Kié itt a tér?* című fejezetben a főbb helyszínek birtoklásáról, annak szociálpszichológiai jelenségéről írt Farkas. Itt fontos kiemelni a közös vonulásokat, a rendőrség részéről jelentkező tömegoszlatást mint elleneszközt, vagy az elkobzásokat és a fotósok elkapasát.

A *Büntetés és fegyelmezés* elnevezésű fejezet arra világít rá, hogy az alternatív ünneplések résztvevői igen súlyos – akár kétéves – börtönbüntetést is kaphattak „tettükért”. Igen jellemző volt a féléves büntetés, de a „szerencsések” is pár nap, esetleges egyhetes elzárással „bűnhődtek”. A tanulók az oktatási intézményeikben részesültek megrovásban vagy figyelmeztetésben. Az ünnep méretéhez mérten 1972-ben született a legtöbb elmarasztaló ítélet.

A kötet főképpen a fővárosi és azon belül is az 1971-es, 1972-es és 1973-as március 15-i különünnepléseket veszi górcső alá, kitekintés szintjén azonban említésre kerülnek a szegedi, a vespéremi és a győri alternatív megemlékezések is a hetvenes évekből (*Vidéki megmozdulások*). Itt érdekes egybeesés, hogy a forráshiány miatt viszonylag kevés információnk van ezekről, viszont Romsics Ignác érinti a szegedi március 15-éket a legújabb, egótörténeti munkájában.² 1974-ben Győrben viszonylag nagy (200–250) fős tömeg vett részt az alternatív ünnepen, ami után szintén súlyos büntetéshullám futott végig.

Farkas Gyöngyi *Összegzésében* a szabadsághiányra és az ünnepek nemzetietlen jellegére vezeti vissza a hatvanas években megjelenő, majd a hetvenes években markánsan megmutatkozó jelenség okait. A fiatalság gyakorlatilag az ünnep visszavételére törekedett a hatalommal szemben. A szerző nem húz párhuzamot a nyolcvanas években újjáéledő ünneplésekkel, mivel azok más kontextusban és szituációban formálódtak.

A kötet egy jól körülhatárolható témát dolgoz fel mintaszerűen. A képanyag hozzájárult a különböző fejezetek vizuális érzékeltetéséhez. Szükséges kiemelni, hogy Farkas a források bevonásával hús-vér emberek életét és cselekedeteit tárta nyilvánosság elé, de a vizsgált személyeknek

csak a keresztnévét és a vezetéknevének kezdőbetűjét adta meg. A személyiségi jogok védelmében ez mindenképp figyelemreméltó. A fejezetek első gondolata minden esetben egy, a kihallgatásból származó idézet, ami tulajdonképpen mottója is minden egységnek. Kritikaként merült fel a recenzióban a szerző pszichoanalizáló gondolatmenete a terek kapcsán, amit egyfajta többlettartalomként értelmezett. Véleményem szerint ilyen mély gondolatiság nem feltételezhető az alternatív ünneplésekben. A monográfia informatív, jó megállításokat tartalmaz, nagyszámú forrással apellál, és ami rendkívül kiemelendő, hogy hozzájárul a Kádár-korszak társadalomtörténeti diskurzusához.

KOVÁCS BALÁZS

² Romsics Ignác: *Hetven év. Egotörténelem 1951–2021. 1. kötet*. Budapest, Helikon Kiadó, 2022, 251–253.; 266–268.

Regionális átmenettörténet

A kárpátaljai református közösségek megpróbáltatásai a szovjetizálás folyamatában

Erdős Kristóf – Szamborovszkyné Nagy Ibolya (szerk.): „Hívek maradtak a bajban, vészben...” Fejezetek a Kárpátaljai Református Egyház 20. századi történetéből. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága – Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, 2022.

Az átmenettörténet a fordulópontokat interpretálja, cezúrákat állapít meg és tényeket konstruál egy folyamatban. Kárpátalja multietnikus közegében, azon belül is a magyar reformátusok közösségében a templom, a lelkipásztor szerepe és sorsa bírt meghatározó szereppel, amikor a magyar református egyház és hívői szintje találkozott a birodalommal, azaz a sztálini hatalommal. A szovjetizálás intenzív folyamata pedig alapjaiban rengette meg az egyéni és kollektív mindennapi életet a vizsgált közösségben.

A Nemzeti Emlékezet Bizottsága¹ és a Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány kiadásában 2022-ben megjelent Kárpátaljai Református Egyházzal szóló kötet küllemre egyszerű, áttekinthető, mondhatni puritán: fehér alapon fekete tusrajz kék akvarellal átszínezve. A maga szelíd kötésében és explicit vidéki templom grafikájával, református egyházi dicséretet idéző főcímével közvetíti a témát és tartalmat. A hátoldalon szereplő rövid összegzés szerint mégsem egyháztörténetről van csupán szó, hanem átmenettörténetről egy régióban és társadalmi változásokról, mély közösségi és egyéni traumákról, illetve emberi tragédiákról.

A kötet tanulmányai a Narancsik Imre Kutatói Műhely egyháztörténeti kutatásai keretein belül készültek; összesen hét szerző hét fejezete összesen 253 oldal terjedelemben. Miért fontos egy ilyen kötet? Hogyan helyezhető el történeti szempontból? Egyháztörténeti jelentősége nyilvánvaló, azonban művelődéstörténeti szempontból megközelítve az egyes közösségeket vezető személyiségek portréinak megrajzolása, az egyházon belüli szerveződések, tevékenységek bemutatása elősegíti a Trianon, illetve a csehszlovák idők után formálódó kárpátaljai magyar közösség megismerését, megértését.

A kötet szerzői a beregszászi II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tanárai, kutatói, illetve középiskolai tanárok és gyakorló lelkipásztorok Kárpátaljáról: Szamborovszkyné Nagy Ibolya, Fodor Gusztáv, Keresztély Károly, Molnár D. Erzsébet, Barta Elemér, Túri László és Székely Marianna. Az előszót Radvánszky Ferenc református lelkipásztor írta, amelyben ismerteti a könyv kereteit. A Kárpátaljai Református Egyház történetének kezdeti forrásai és dokumentumai – tekintve az 1944–45-ig terjedő magyar-csehszlovák-magyar korszakot – fennmaradtak és feltárhatóak, azonban 1944-et követően sokkal csonkább képet mutat: a jegyzőkönyvek rövidülnek, kevésbé maradtak fenn – mondhatni hiánysak és erős forráskritikával kell őket kezelni, mivel az egyházközségek, egyházi személyiségek, egyházi szervezetek is a hatalom árnyékában keletkeztek ezek. Ugyanakkor fellelhetőek úgynevezett szekunder források, így rendőrségi iratok, vallomások, feljelentések, továbbá olyan különleges dokumentumok, amelyek az ungvári Ukrajna Biztonsági Szolgálatának levéltárában találhatóak, mint például a helyi KGB iratai [21–22.]. Szamborovszkyné tanulmányában a forrásokat összegzi, és táblázatokba foglalva számszerűsítve mutatja be azokat, rámutatva, hogy mennyiben csökkennek az 1944-et követően következő években. Ugyanígy a szekularizálás folyamatát is jól érzékelteti a forrásbázis beszűkülése a felekezeti oktatás, valamint az egyházi tulajdon államosításának kérdésében. Ennek ismertetésére, a nagyberegai egyházközség és lelkipásztorának, Bary Gyulának példáját hívja segítségül. Mikrotörténeti megközelítéssel szálazza szét és mutatja be egy folyamatosan célkeresztben álló kisközség találkozását a szovjet hatalommal.

¹ Meg kell jegyeznünk, hogy az utóbbi években a Nemzeti Emlékezet Bizottsága és kutatói, valamint velük együttműködésben kárpátaljai és anyaországi szakemberek kiemelt figyelmet fordítanak a kárpátaljai magyarság – és ezen belül is a felekezeti közösségek történetének feltárására. A most ismertetett kötet óta a NEB gondozásában megjelent: Kulcsár Zoltán: *Magyar sors Kárpátalján*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2023.; Molnár D. Erzsébet – Váradi Natália – Darcsi Karolina – Orosz Ildikó – Csernicskó István: *A Küzdelem a megmaradásért. A kárpátaljai magyar közösség (1944–2022)*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2023.; illetve Marosi István: *Katakombaszolgálat Kárpátalján. A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye a kommunista egyházüldözés időszakában (1944–1989)*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2024.

A Kárpátaljai Református Egyház megpróbáltatásainak két emblematikus eseményére is kitér a kötet, így a *Napkeleti Baráti Kör* történetére és annak perére, valamint annak kapcsán „Sztálinnak írt levél” következményeire. Fodor Gusztáv írásában ismerteti azt a szöveget, amelyet eredetileg szóbeli tanúságtételnek szántak az ébredő egyház – a Napkeleti Baráti Kör – képviselői az ungvári Állambiztonság előtt. A tanúságtétel tárgya volt, hogy a lelkipásztorok a Szentírásra hivatkozva figyelmeztetik magát Sztálint istenkáromló magatartása miatt. A kezdeményezést azonban súlyosan eltorzítva terjesztették el, így hiteltelenítve saját egyházukban és a magyar közönség előtt a tanúságtevő lelkipásztorokat, sőt ez a dokumentum képezte alapját a későbbi koncepció perüknek is.

Az 1944-ben kezdődő szovjet hatalomátvételtől, a szovjetizálás folyamatáról és annak a Kárpátaljai Református Egyházra gyakorolt hatásáról ír Keresztély Károly, röviden bemutatva az egyházközségek felszámolását, az ingatlanok elkobzását, a lelkipásztorok egzisztenciális ellehetetlenítésének módszerét (például más, világi megélhetési lehetőségek kínálása által). Keresztély leírja a baptista egyház ajánlatát a református beolvasztására, illetve azokról a szovjet felülrő és figyelemmegosztó eszközökről, amelyekkel szisztematikusan (hol durván, hol kifinomultabban) korlátozták a református lelki életet. Egyik példája a hatalom beavatkozásának a püspök megválasztásának esete volt, akit nem az egyházi szabályoknak megfelelően a zsinat választott meg, hanem – mint területi vezető – a hatalom jelölt ki. Keresztély ismerteti az egyházi iskolák helyzetét is, amelyet nem részleteiben, hanem alapjaiban változtattak meg, évekre ellehetetlenítve így az anyanyelvi és vallásos-felekezeti oktatást. A kárpátaljai ébredési mozgalomra és annak lelkipásztoraira is kitér a munka, ismertetve Sztálinnak írt levelüket, amelyet követően az addig többé-kevésbé megkímélt lelkészeket is elkezdtek elhurcolni a gulágra. A lelkipásztorok 1956-57-es hazaérésüket követő személyes beszámolóit, valamint a gulágon keletkezett verseiket elemezve Keresztély a szolgálatban és a hitben való megerősödés motívumát emeli ki. Rámutat arra a jelenségre is, hogy a fogságban töltött években a hívő és ateista foglyok között egyaránt felértékelődött a vallásosság. Keresztély a reformátusok mellett ír a görögkatolikusokról is, akiket alapvetően ruszinak, ukránnak tekintett a hatalom, ezért kezdetben megkímélt – mérlegelve, hogy saját céljaira felhasználhatja-e. A rövid átmenetet követően azonban, 1949-ben a görögkatolikus

egyházat betiltották, templomaikat a pravoszláv egyházba olvasztották.

Molnár D. Erzsébet a templom és közösségépítést elemzi a korszakban, valamint Szútor László beregszászi lelkipásztor történet dolgozta fel 1944 és 1951 között, egyúttal emléket állítva munkásságának. Molnár bemutatja Szútor életpályáját, beregszászi tevékenységét és a helyi református egyház életben maradásért folytatott küzdelmét, amelynek mozgásterét és társadalmi megbecsülését rendeleti úton folyamatosan szűkítették és rombolták. Ennek egyik állomása volt, hogy Szútort mint református vezető személyiséget koncepció perbe fogták. Molnár tanulmányában a koncepció perek két típusát különíti el: a konstruált, illetve a tendenciózus pereket. A konstruált koncepció pereket egy koholt vád alapján folytatják le, kicsikart valomással befejezve, míg a tendenciózus koncepció per esetén „a joganyaggal visszaélés történik, [és a pert] az anyagi jogi szabályok sérelmével folytatják le” [138.]. Molnár részletezi, hogy ezek nemcsak az egyén megfélemlítését és a politikai építkezés útjából való eltávolítását szolgálták, hanem széleskörű integritást rontó cselekmények voltak, amelyek révén a gyülekezet tagjai vezetőjük meghurcolása, eltávolítása révén befolyásolhatóvá és irányíthatóvá váltak a hatalom számára. Molnár tanulmányának egyik rendkívül értékes része, amikor Szútor vádiratának pontjait idézi a forrásokból, rámutatva annak koncepció jellegére. Szútor szigorú ítéletet kapott, amely ellen eredménytelenül fellebbezett. Méltatlan és tisztességtelen halált kellett elszenvednie hatvanegy évesen. Személyét csak húsz évvel később, 1971-ben rehabilitálták.

Barta Elemér Kovács Zoltán tiszaujlaki lelkipásztor 1944–48 közötti szolgálatán keresztül mutatja be a lelkipásztori szolgálat kihívásait, amelyeket az egyházközség anyagi és ingatlan vagyonának kifosztása, elkobzása, megsemmisülése, a megtört hívek gondozása jelentette, akiknek a családtagjait a „három napos munkára” hurcolták. Barta személyes visszaemlékezést közöl az 1947-es árvízről is, amely az egyébként is nyomorban élő tiszaujlakiakat sújtotta. Az 1945-ben elkezdett jegyzőkönyvek alapján enged betekintést a gyülekezet életébe, a morális és lelki válságokba és nehézségekbe.

Túri László esettanulmányában Huszti Béla lelkipásztor életén keresztül mutatja be a református egyház kárpátaljai történetének ezen időszakát. A lelkész szolgálati helye, Kígyós település valamennyi kárpátaljai impériumváltáson keresztülment, lakossága

650 fő volt, amelynek háromnegyede a református felekezethez tartozott. Huszti Bélát szintén koncepció per követően 1949 és 1955 között szibériai fogdába kényszerítették „átnevelésre”. Levelezése szerencsésen fennmaradt, így ezen munka is részben erre támaszkodva született. Huszti Béla szabadulását követően még 12 éven át szolgált állhatatos helytállással a legmélyebb elnyomás idején is.

Székely Mariann a verbőci templomon keresztül közelíti meg ugyanezen témát, időben azonban tovább haladva, a jelenből visszatekintve egy extrém és abszurd helyzetet elemezve, hiszen Verbőcön az állami hatóságok utasítására 1961 és 1989 között lelkész nem végezhetett szolgálatot. Székely rámutat, hogy a hruscsovi enyhülés időszaka ellenére az egyházpolitika továbbra is szigorú maradt, ennek ellenére Verbőc a mai napig református többségű település. A település lakóinak kiemelkedő teljesítményét azonban az adja, hogy lelkipásztor nélkül is közel harminc éven keresztül fenntartották az egyházközséget, holott a tiltás minden lelkészi tevékenységet – beleértve az istentiszteletet is – ellehetetlenítette. A közösség a lelkipásztori tisztségen kívül azonban minden mást megtartott, és templomot is gondnok felügyelte. A templom működésének helyreállítására tett erőfeszítések, kérvények és aláírásgyűjtések nyomán a későbbiekben a hatalom visszamutatott Verbőcre, és elindult a megfélemlítés. 1983-ban még háromfős küldöttség is indult a faluból Moszkvába, amelyet követően törölték a templomot a nyilvántartásból. 1989-ben végül visszakapták a templomot, amelyet addig zárva tartottak és felügyeltek a falubeliek, de berendezését összetörve találták, míg a parókiát csak a független Ukrajna idején, 1992-ben kapta vissza a gyülekezet.

A „*Hívek maradtak bajban, vészben...*” című könyvben a szerzők magyar és orosz nyelvű forrásokat vonultatnak fel, így közgyűjteményi, egyházi- és magánlevéltári anyagokat használtak fel, helyenként

fotókkal, igazolványképpel illusztrálva az írásokat. A kötethez névmutató is készült, valamint az egyes tanulmányokról egy angol nyelvű összegzés. A tanulmányokban többször elhangzik az alapvetés, mely szerint: nem minden magyar volt református Kárpátalján, de minden református magyar volt, és ezen indok alapján a deportálás, a gulágra hurcolás hatványozottan érintette a felekezetet. A fejezetek az általános áttekintéstől haladnak a személyes életutakig, a hívek életének mikrotörténeti leírásáig, mindezt kronologikus keretben, amely a szerkesztők – Erdős Kristóf és Számborovszkyné Nagy Ibolya érdeme. A szerzők pedig dicséretre méltó módon mutatják be a fejezetekben feltárt lelkipásztori életutak, gyülekezeti viszonytárságok mellett a hatalmi rendszer abszurditását és a gyülekezetek évtizedeken keresztül képviselt ellenállását a kilátástalan és terhelt helyzetben.

A könyv fontos összegzése és emlékműve is egyben a kárpátaljai református lelkipásztoroknak, egyházközségeknek, magyar településeknek. Valamennyi fejezetben a koncepció per, malenkij robot, a deportálás, a vagyonelkobzás, száműzetés jelenségét állítják szembe az egyszerű hívő személyek ellenállásával, amely megnyilvánul a visszaemlékezésekben, a különböző akciókban (petíció, kérvények, delegációk), valamint a lelkipásztori közösségvezetői attitűdökben és azok szervezésében, mint amilyen a Napkeleti Baráti Kör is volt. A kiadványban felsorolt és említett települések sora térben elhelyezve egy-két órás utazást jelentenek ma gépjárművel, egy kisebb régió még kisebb része. Ugyanakkor a bemutatott emberi és közösségi sorsok egy egész sajátos világot jelentenek, több évszázados hagyományokkal, kultúrával, identitással, amelyek elszenvedték a hatalomváltozás átmenetét egy embertelen, több évtizedes, durva diktatúra nyomásában.

FEKETE ZSUSZANNA

Az elmúlt negyedév fontosabb eseményei

RETÖRKI-ELŐADÁS INDONÉZIÁBAN

Dr. habil. Strausz Péter, intézetünk tudományos igazgatója 2024. október 14-én Indonéziában, az amboni Pattimura Egyetemen tartott előadást Németország és Kelet-Közép-Európa 19–20. századi viszonyrendszerének történetéről.

„A RÉGI VILÁGNAK VÉGE, AZ SOHA FELTÁMADNI NEM FOG” – MAGYARORSZÁG, 1944 KONFERENCIA

2024. november 5-én a székesfehérvári Városháza dísztermében került sor a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár, a Kodolányi János Egyetem és Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzata közös szervezésében „A régi világnak vége, az soha feltámadni nem fog” – Magyarország, 1944 című nemzetközi tudományos konferencia megrendezésére.

A rendezvény keretein belül mutattuk be intézetünk *Rendszerváltó Szemle* című folyóiratának legújabb, ugyanezen témát feldolgozó 2024. évi 3–4. duplaszámát is. A tudományos tanácskozást *Cser-Palkovics András*, Székesfehérvár polgármestere nyitotta meg, hangsúlyozva a konferencia helyszínének, a mai formáját az 1938-as Szent István-emlékévben elnyert Városháza dísztermének szimbolikus jelentőségét. Köszöntő beszédében főként a 80 évvel ezelőtt Székesfehérváron történt tragikus eseményekre helyezte a hangsúlyt, felelevenítve a holokauszt, a városban és környékén folytatott harcok és a bombázások szörnyűségeit.

Nyári Gábor, a RETÖRKI ügyvezető igazgatója köszöntő beszédében kiemelte a konferencia címéül is választott, *Barcza György* diplomata naplójából származó, 1944 utolsó napján lejegyzett idézetet („A régi világnak vége, az soha feltámadni nem fog”), amely egyaránt utalt Magyarországra, illetve egész Európa összeomlására is. Hangsúlyozta azonban, hogy a legsötétebb időszakban is jelen volt a remény, ezért a konferencia az 1944-es évnek ezt az oldalát is igyekezett megmutatni, hiszen a német megszállás, a deportálások és az ország szuverenitásának elvesztése mellett megindult az ellenállás is: a háborúból való kiugrásért végzett diplomáciai tevékenység, az embermentés és a fegyveres küzdelem is.

Vizi László Tamás, a Kodolányi János Egyetem megbízott rektora hangsúlyozta, hogy a múlttra való emlékezés a jelen szempontjából is nagyon fontos, hogy elkerülhessük a korábbi tragikus események újbóli bekövetkezését. Kiemelte a Kodolányi Egyetem és a RETÖRKI több évre visszanyúló sikeres szakmai együttműködését, amelynek egyik újabb állomása ez a tudományos konferencia.

A tudományos előadások után zárszóként *Vizi László Tamás* rektor úr méltatta a *Rendszerváltó Szemle* folyóirat konferenciával megegyező tematikájú, 2024/3–4. duplaszámát, egyben köszönetét fejezte ki a lapszám megvalósításában részt vevő valamennyi kollégának.

A konferenciához kapcsolódva a jelenlévők megtekinthették *Tóth László* militaria-gyűjtőnek az 1944-es év tragikus eseményeihez kapcsolódó tárgyakból összeállított kamarakiállítását is. A tárgyi emlékek között gázálcok, sisakok, katonai egyenruhák, kitüntetések, propagandaanyagok, vöröskeresztes igazolványok és egyéb dokumentumok, a lerombolt Lánchidat és a budai Várat ábrázoló festmények, valamint filmplakátok is szerepeltek. A gyűjtő röviden bemutatta a kiállítás legérdekesebb darabjait, amelyek segítettek közelebb hozni, átélhetővé tenni a korszak tragikumát. A rendezvényt koszorúzással egybekötött megemlékezés zárta a Városháza előtti téren a második világháború áldozatainak emlékművénél.

A JIMMY HARD BALLADÁJA CÍMŰ ALKOTÁS KAPTA A RETÖRKI KÜLÖNDÍJÁT A XXIII. LAKITELEKI FILMSZEMLÉN

A XXIII. Lakiteleki Filmszemlét a lakiteleki Népfőiskola Alapítvány, a Hungarikum Bizottság, a Nemzeti Művelődési Intézet Nonprofit Közhasznú Kft., a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár Nonprofit Közhasznú Kft. és a Dunaversitas Egyesület közösen szervezte meg 2024 novemberében.

A Filmszemlén, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár (RETÖRKI) 200.000 Ft-os különdíját a „Jimmy Hard balladája” című alkotás kapta. Rendezője: S. Papp Máté (Budapest). A különdíjat Nyári Gábor, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár ügyvezető igazgatója adta át.

A filmben Jimmy Hard, az éjszakai buszsofőr magányosan rója New York utcáit, másra sem vágyva, csak egy társra. Egy váratlan találkozás egy rejtélyes nővel végül megváltoztat mindent, igaz, nem éppen úgy, ahogy azt Jimmy kívánta.

A Sára Sándor emlékezetére meghirdetett XXIII. Lakiteleki Filmszemlére a felhívásban kiírt határidőig a Kárpát-medencéből 112 alkotás érkezett. Az előzsűri (2024. október 15-16.) döntése alapján a filmszemle versenyprogramjába 42 alkotás jutott be. A Szemlének 2024. november 12. és 15. között a Hungarikum Liget adott otthont Lakiteleken.

A díjakat Lezsák Sándor, József Attila-díjas író, az Országgyűlés alelnöke, a lakiteleki Népfőiskola Alapítvány kuratóriumának elnöke; Buglya Sándor a zsűri elnöke, Sára Balázs a zsűri társelnöke, a támogatók képviselői és a zsűri tagjai adták át.

Bágya Rita

EGYÜTTMŰKÖDÉSI MEGÁLLAPODÁST KÖTÖTT A RETÖRKI ÉS AZ ÁBTL

Cseh Gergő Bendegúz, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának főigazgatója és Nyári Gábor, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár ügyvezető igazgatója 2024. november 11-én együttműködési megállapodást írt alá, melynek célja a két intézmény közötti együttműködés elősegítése az 1944 és 1990 közötti időszak magyar történelmének kutatása és bemutatása terén. A történelmi események kutatása során különleges hangsúlyt kap a korszakban működött állambiztonsági szervek tevékenységének feltárása, illetve az ezen szervek áldozataira vonatkozó adatok publikálása.

Az intézmények együttműködésének fontos részét képezi ezen kívül egymás munkájának segítése a levéltárpedagógia, illetve a levéltári állományvédelem területén, utóbbi részeként az ÁBTL szakmai segítséget nyújt a RETÖRKI részére a Nemzeti Értékmentő Központ és a Nemzeti Értékmentő Protokoll létrehozásához.

DOKTORANDUSZ KONFERENCIA A RETÖRKI-BEN

Intézetünk *Fiatal szemmel – Adalékok Magyarország 20. századi történelméhez* címmel doktorandusz-konferenciát rendezett 2024. november 19-én. A rendezvényre összesen 32 PhD-hallgató jelentkezett, közülük 12 fő tarthatott előadást a novemberi konferencián. A nap nagy részében négy szekcióban ők tartották meg előadásukat, majd a záró részben a RETÖRKI munkatársai mutatták be az intézetet (Pálincás Barnabás), illetve egy-egy kutatási témába engedtek mélyebb bepillantást (Kovács Balázs, Lázin Áron). Az előadásokat bírálóbizottság értékelte, az első helyezett három hónapos gyakornoki ösztöndíjban, a második és harmadik helyezettek pénzjutalomban részesültek. Első helyezést ért el Bacher Péter (PTE) *A baranyai pártelit a Rákosi-korszakban* című előadásával. Megosztott második helyezést ért el Csík Ádám Lajos (KRE; *A Munkásőrség Békés megyében kifejtett propaganda tevékenysége, 1983–1989*) és Jeszenszki Kornélia (SJE; *A magyar holokauszt a nők emlékezetében – oral history interjúk felhasználása a történelemtanításban*). A harmadik helyezést Kosztolányi Tímea (PPKE; *Pócspetri-párhuzamok. Az iskolák államosításának társadalmi reakciói a Váci egyházmegyében*) érte el.

RETÖRKI-RÉSZVÉTEL A KÁDÁRI MEGTORLÁS TÖRTÉNETE INTERDISZCIPLINÁRIS MEGKÖZELÍTÉS BEN CÍMŰ KONFERENCIÁN ÉS KÖNYVBEMUTATÓN

2024. november 26-án, a Károlyi-Csekonics Palotában *A Kádári megtorlás története interdiszciplínás megközelítésben. Végrehajtott halálos ítéletek (i)gazságügyi szakértői közreműködéssel?* címmel szervezett konferencián és könyvbemutatón intézetünk munkatársa, Kovács Balázs is részt vett. A Károli Gáspár Református Egyetem rendezvényén munkatársunk a *Pertörténetek az új történészgeneráció képviselőinek szemszögéből* elnevezésű panelbeszélgetésben beszélt kutatásának módszertani sajátosságairól. Kollégánk a konferencia címével azonos tanulmánykötetben *Motzer Nándor disszidens térképészti hűtlenségi pere* címmel írt tanulmányt.

GULYÁS MARTIN ELŐADÁSA AZ ERŐSZAKKUTATÓ INTÉZET KONFERENCIÁJÁN

2024. december 2-án *A megismerhetőség korlátai. Az 1944–1945-ös szovjet megszállás a Csongrád vármegyei forrásadottságok alapján* címmel tartott előadást Gulyás Martin levéltári főmunkatárs, gyűjteményi tudományos- és történész szakértő.

Az Erőszakkutató Intézet által szervezett *A háborús összeomlás és a szovjet katonai megszállás kezdetei Magyarországon* című konferencia helyszíne Budapest Főváros Levéltárának teve utcai épülete volt. Munkatársunk A szovjet megszállás forrásai és historiográfiája megnevezésű szekcióban – a Vincze Gáborral közösen szerkesztett – *„Minden felszerelés orosz tulajdon”. Tanulmányok, források az 1944–45-ös hatalomváltás Csongrád vármegyei történetéhez* című kötet alapján beszélt a téma sajátosságairól, valamint az időszak forrásadottságairól.

NÉMETH MIKLÓS LÁTOGATÁSA A RETÖRKI-BEN

Németh Miklós egykori kormányfő 2024. december 12-én látogatást tett a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltárban. A RETÖRKI vezetésével folytatott szakmai beszélgetés keretében a rendszerváltás kutatásának eddigi eredményeit tekintették át, melynek során Németh Miklós kitért a Levéltár tevékenységének fontosságára is, ami által még több fontos tudományos eredmény születhet a jövőben. Mivel ezt a kérdést fontosnak tartja, úgy döntött, hogy magániratait a RETÖRKI Levéltárának őrizetére bízza. A látogatás további programpontja volt Németh Miklós és Riba András László beszélgetése, melyet a RETÖRKI munkatársainak közönsége előtt folytattak.

KUTATÓLEVÉLTÁR MŰHELYKONFERENCIA

2025. február 5-én került megrendezésre a Kutatólevéltár című műhelykonferencia, melynek célja volt, hogy a RETÖRKI Kutatólevéltár programjában részt vevő kollégák bemutassák tudományos tevékenységük 2024. évi második féléves kutatási eredményeit. Az első szekcióban Nagymihály Zoltán a *Látóhatár* folyóirat szerzőit és szerkesztőit ismertette részletesebben, Kovács Balázs az MDP KV alatt működő Előadói Iroda tevékenységét elemezte, Marton József pedig azt vizsgálta, hogy tudás-, vagy kompetenciaalapú szemlélet érvényesüljön-e a levéltárpedagógiában. A második szekcióban Bagi György a Kádár-rendszer alatt működő református lapokat elemezte, Endrédi Tamás pedig Jancsó Miklós el nem készült *Csatadal* című filmjének hátterét ismertette. Az utolsó szekcióban Lázin Áron a román–magyar írószövetségi kapcsolatok egy szeletét mutatta be, Szénási Dorottya egy kevésbé ismert interjút elemzett, Gulyás Martin pedig a külföldi tőke 1990 utáni privatizációban betöltött – igencsak negatív – szerepét mutatta be. Az előadások utáni diszkusszióban értékes észrevételek, hozzászólások és kiegészítések is érkeztek, melyek esetenként új irányokat jelöltek ki a kollégák számára.

A Rendszerváltó Szemle 2025/1. számának szerzői

Bagi György (Kiskunhalas, 1987)

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán végezte történelem alapszakos tanulmányait, ezt követően az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett történelem szakos mesterdiplomát művelődéstörténet szakirányon. 2021 óta a RETÖRKI levéltári munkatársa.

Endrédi Tamás (Vác, 1991)

2020-ban a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának történelem szakán diplomázott. 2017-től csatlakozott a RETÖRKI programjaihoz, 2022-től a RETÖRKI levéltári munkatársa.

Fekete Zsuzsanna (Révkomárom, 1991)

Történész. Az egri Eszterházy Károly Katolikus Egyetem doktori iskolájának abszolvált hallgatója. Kutatási területe az Adria-kultusz Magyarországon és a Magyar Adria Egyesület története.

Gulyás Martin (Csongrád, 1991)

A Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végezte történelem alapszakos tanulmányait. Ezt követően a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett történelem szakos mesterdiplomát. 2014 és 2018 között a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatalának főállású tudományos kutatója, 2018 óta a RETÖRKI munkatársa.

Kovács Balázs (Salgótarján, 1997)

A Károli Gáspár Református Egyetemen szerzett történelem mesterszakos diplomát 2022-ben. A RETÖRKI kutatási munkatársa, a KRE Történelemtudományi Doktori Iskolájának PhD hallgatója.

Lázin Áron (Szatmárnémeti, 1998)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem történelem szakán végzi tanulmányait. 2022-től a RETÖRKI történész kutató gyakornoka. Kutatási területe a Magyar Írók Szövetsége és a Kádár-korszak magyar kulturális kapcsolatai.

Molnár Imre (Ipolytság, 1956)

Történész, diplomata. A pozsonyi Comenius Egyetem és a szegedi József Attila Tudományegyetem hallgatója volt. 1986-ban az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerzett történelem-szociológia szakon diplomát. 1988-tól nemzetpolitikai és kulturális területen dolgozott. 1998-tól diplomataként több ízben Magyarország varsói nagykövetségén teljesített szolgálatot. 2015–2019 között a Pozsonyi Magyar Intézet igazgatója volt. Kutatásainak középpontjában Esterházy János életútja áll.

Nagymihály Zoltán (Budapest, 1988)

2012-ben szerzett diplomát a Pázmány Péter Katolikus Egyetem történelem szakán, ahol elsősorban a 20. századi magyar történelem és az emigráció kérdéseit kutatta, szakdolgozata a *Látóhatár* c. müncheni lap történetét mutatta be. 2014-től a RETÖRKI munkatársa. A PPKE Történelemtudományi Doktori Iskola doktorjelöltje, a Bethlen Gábor Alapítvány kurátora.

Németh Máté (Budapest, 1985)

Középiskolai tanár. 2010-ben a PPKE BTK-n szerezte diplomáját, azóta történelemtanárként dolgozik. A PPKE Történelemtudományi Doktori Iskola abszolvált hallgatója. 2017–2018-ban a RETÖRKI Archívum külsős munkatársa. Az Újpesti Babits Mihály Gimnázium tanára, a RETÖRKI Történelemdidaktikai és Pedagógiai Műhelyének tagja, 2024-től az Intézet kutatási munkatársa.

Szénási Dorottya (Budapest, 1997)

Két szemesztert töltött Bécsben az Universität Wien hallgatójaként, majd 2020-ban politikatudományok alapképzési szakon szerzett diplomát a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. Tanulmányokat folytatott az ELTE BTK gazdasági és jogi szakfordító képzésének keretében. 2024-ben történelem mesterképzési szakon szerzett diplomát az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. 2021 óta a RETÖRKI munkatársa.

Ungváry Krisztián (Budapest, 1969)

Történész, az MTA doktora. Német–történelem szakos diplomáját 1995-ben szerezte meg az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. 1993-ban német ösztöndíjjal Freiburgban tanult. PhD-disszertációját, szintén az ELTE BTK-n 1999-ben védte meg. 2023-tól a Miskolci Egyetem kutatóprofesszora. Kutatási területe a 20. századi had- és politikatörténet, valamint a kommunista időszak titkosszolgálati és az állambiztonság.

A főszerkesztő életrajza

Strausz Péter (Budapest, 1977)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen történelem és magyar nyelv és irodalom szakos diplomát, majd 2008-ban ugyanitt PhD fokozatot szerzett. 2018-ban habilitált, 2019-től a Budapesti Corvinus Egyetem Vezetéstudományi Intézet egyetemi docense. 2020-tól a RETÖRKI munkatársa, a történész munkacsoport vezetője, 2022-től tudományos igazgatója. A *Rendszerváltó Szemle* főszerkesztője.

